ئۇيغۇر سەنئىتىگە دۇنياۋى شەرەپ كەلتۈرگەن ئۇسسۇل چولپىنى دىلنار ئابدۇللا

شىنجاڭ مەدەنىيىتى

1
1998

XINJIANGCIVILIZATION

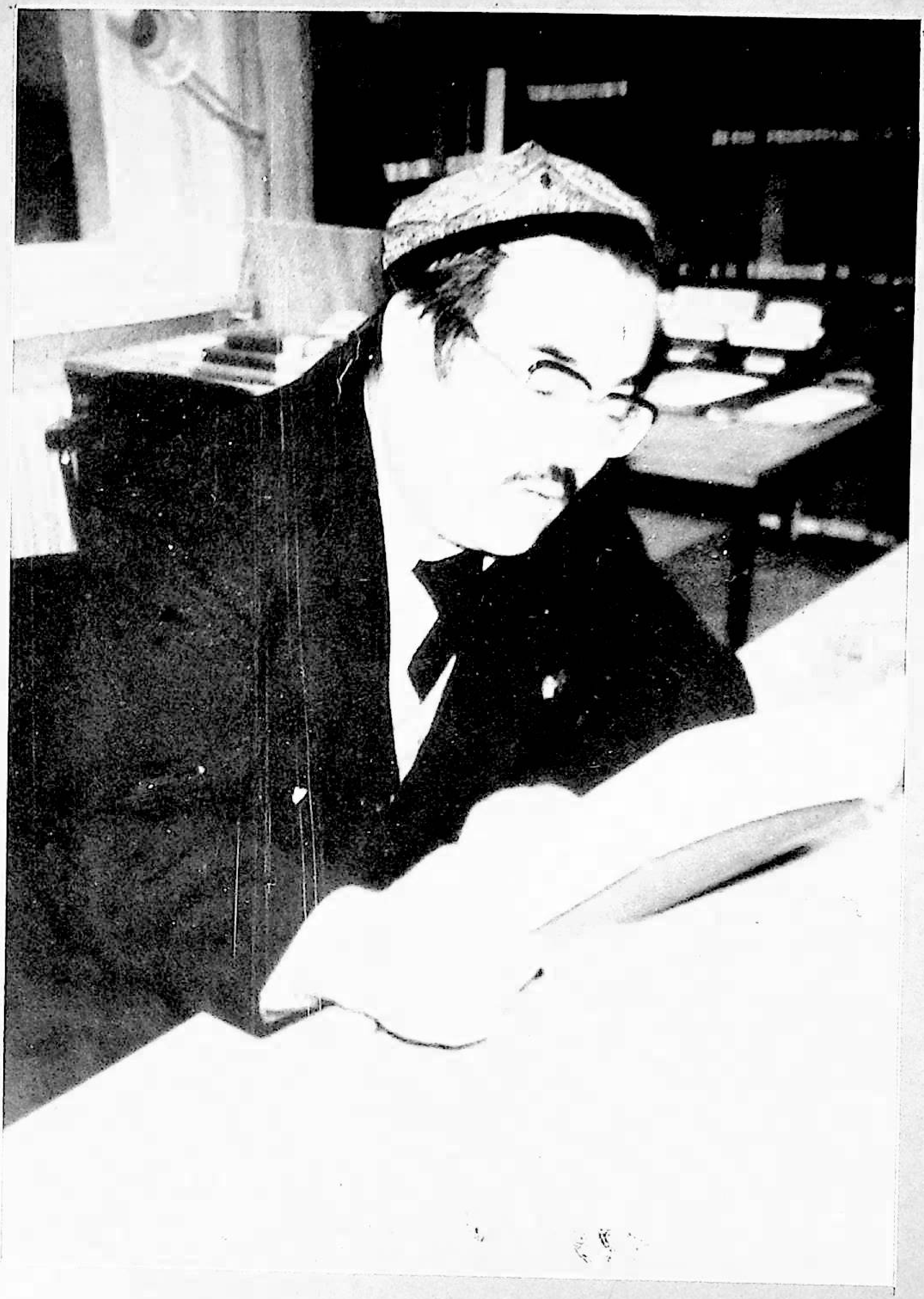

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق يازغۇچىلار جەمئىيىتى 1997-يىل 25-سىنتەبىردە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئاتاقلىق يازغۇچىسى زوردۇن سابىرنىڭ 60 ياشقا تولغانلىقى مۇناسىۋىتى بىلەن «زوردۇن سابىر ئىجادىيىتى مۇھاكىمە يىغىنى» ئۆتكۈزدى. يىغىندا بۇ شۆھرەتلىك خەلق يازغۇچىسىنى قۇتلۇقلاپ تون كىيگۈزۈلدى.

- يازغۇچىنىڭ يېقىنقى سۈرىتى

شىنجاڭ مەدەنىيىتى
قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال
47 - يىل نەشرى
1998 - يىل 1- سان (ئومۇمىي 230 - سان)

بۇساندا

مەدەنىيەت تارىخىمىزدا

مىرەن خارابىسىدىن تېپىلغان بۇددىزىم يادىكارلىقلىرى .... ئابدۇقەييۇم خوجا 2

ئەدەبىيات گۈلزارى

بېلىقچى ھەققىدە ھېكايە .... (ھېكايە) ....ياسىنجان سادىق 9
پاچىئەنىڭ يەنە بىر يۈزى .... (ئەبجەش خاتىرە).......... ئابباس مۇنىياز 19
تۆشۈك نان .... (ھېكايە) ....ھەبىبۇللا مىجىت 20
ئانا .... (داستان) ....ئابدۇلباسىت ئابدۇراھمان 22
شېئىرغا كىرىش .... بۇغدا ئابدۇللا 27

مۇھاكىمە

تۇران بىلەن ئىراننىڭ سۆھبىتى .... ئەسەت سۇلايمان 29

دانالار خەزىنىسى

ھايات ھەقىقەتلىرى .... تەييارلىغۇچىلار: م. مۇھەممىدى 63
ئە. ئەخەت، ئېلتىكىن، م. توختى، ئو. مەتنىياز، ش. ئابدۇلئەھەد، ئە. تاشتۆمۈر، ئا. ئوبۇلقاسىم، د. قۇربان

مەدەنىيەت- سەنئەت گېزىتى

ئۇچۇرلار .... رىسالەت مۇھەممەت، گۈلچېھرە ئەزىز 80

مۇقاۋىدا: ياپونىيىنىڭ دابەن شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا سەنئەت بايرىمىدا «ئەڭ ئالىي ئورۇنداش مۇكاپاتى»غا ئېرىشكەن ئاتاقلىق ياش ئۇسسۇلچى دىلنار ئابدۇللا.
مۇقاۋىلايىھەلىگۈچى: رىسالەت مۇھەممەت

باش مۇھەررىر: مۇھەممەت زۇنۇن مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: قۇربان مامۇت (ئىجرائىيە)
مۇھەررىر ۋە كاتىپ: رىسالەت مۇھەممەت مەركۇر ساننىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى ۋە تېخنىكىلىق تەھرىرى: قۇربان مامۇت

مىرەن خارابىسىدىن تېپىلغان بۇددىزم يادىكارلىقلىرى

ئابدۇقەييۇم خوجا

چارقىلىق ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى تەخمىنەن 35 كىلومېتىر يىراقلىقتا قەدىمكى مىرەن شەھىرىنىڭ خارابىسى جايلاشقان بولۇپ، ئۇ، تارىم ۋادىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بۇرجىكى، ئالتۇن تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتىكى، لوپنۇر كۆلىنىڭ شىمالىغا توغرا كېلىدۇ. بۇ شەھەر ئەينى زاماندا «كارۋان يولى» (يىپەك يولى) دىكى مۇھىم ئۆتكەللەرنىڭ بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن قەدىمكى كىرورەن (پىشامشان) دۆلىتىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە بۇددا دىنى مەدەنىيىتىدە نۇقتىلىق شەھەر ھېسابلىناتتى. مىرەن شەھىرى خارابىسىنىڭ قالدۇق ئىزلىرى شەرقتىن غەربكە بىر نەچچە كىلومېتىر دائىرىگىچە سوزۇلغان بولۇپ، ھازىر ئون نەچچە ئورۇندا بۇ خىل چوڭ-كىچىك قالدۇق ئىزلار بار. ئۇلارنىڭ ئىچىدە بىر ئېگىز تۆپىلىككە جايلاشقان خارابىنىڭ ساقلىنىشى بىرقەدەر ياخشى بولۇپ، ئۇنىڭ سېپىل تاملىرى شەرقتىن غەربكە (ئۇزۇنلۇقى) 60-70 مېتىر، جەنۇبتىن شىمالغا (ئۇزۇنلۇقى) تەخمىنەن 30 مېتىر كېلىدۇ. سېپىل تاملىرىنىڭ كەڭلىكى 2 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، توپا قۇرۇلمىلىق، قاڭداپ ياسالغان. سېپىل تاملىرىنىڭ ھەر 2-3 قاتلام ئارىلىقىغا بىر قۇر يۇلغۇن شاخلىرى ياتقۇزۇلۇپ سوقۇلغان.

قەدىمكى «مىرەن شەھىرى» خارابىسىدىكى ئۆي-ئىمارەت، قۇرۇلۇشلار ئۇزاق ئەسىرلەر داۋامىدا ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئېغىر دەرىجىدە بۇزۇلغان، ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىغان بولسىمۇ، ھازىر يەنىلا بەزى ئۆيلەرنىڭ، بۇددا ئىبادەتخانىسى، بۇددا مۇنارىسى (راۋىقى) قاتارلىق قۇرۇلۇشلارنىڭ قالدۇق خارابە-ئىزنالىرىنى كۆرگىلى بولىدۇ.

مىلادىنىڭ ئالدى-كەينىدە بۇددا دىنى كىرورەن-مىرەن تەۋەسىگە تارقالغاندىن تارتىپ، ئىسلام دىنى تارىم ۋادىسى ئەتراپىغا ئومۇملاشقانغا قەدەر بۇددىزم مەدەنىيىتى كىرورەن-مىرەن مەدەنىيىتىگە كۈچلۈك تەسىر قىلغانىدى. مىڭ يىلدىن ئاشىدىغان بۇ ئۇزاق ئەسىرلەر-قەدىمكى كىرورەن-مىرەن تارىخىدىكى ئەڭ شانلىق مەزگىللەر بولۇپ، ئۇ زامانلاردا بۇددا دىنى، بۇددىزم مەدەنىيەت-سەنئىتى روناق تاپقان كىرورەن-مىرەن شەھەرلىرى شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت، سودا-ئىقتىساد ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدىمۇ زور رول ئوينىغانىدى. دەلىللىنىشىچە، جاڭ چيەن چاڭئەندىن چىقىپ، كىرورەن ئارقىلىق تۇخارستانغا بارغان، شۇڭا يىپەك يولىدىكى كىرورەن-«يىپەك يولىدىكى مۇھىم ئۆتكەل» دەپ قارالماقتا.

مىرەندىكى يادىكارلىقلارنىڭ تېپىلىش جەريانى

1906-يىلى، ئاۋرېل ستېيىن (Aurel Stein) تارىم-لوپنۇر ۋادىسىدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقان چېغىدا قەدىمكى مىرەن شەھىرى خارابىسىنىمۇ ئەتراپلىق قىدىرىپ تەكشۈرىدۇ. شۇ چاغدا ئۇ قەدىمكى مىرەن خارابىسىدىكى كىرورەن (پىشامشان) دۆلىتى دەۋرلىرىگە خاس بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ئىزلىرىدىن 14 نۇقتىنى قېزىپ تەكشۈرگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە ستېيىن ئۆزى M. I، M. II، M. V دەپ نومۇر بەرگەن بۇددا ئىبادەتخانىلىرى ئىزلىرىدىن بۇددىزم مەدەنىيەت-سەنئىتىگە ئائىت ئىنتايىن نەپىس سىزىلغان تام رەسىملىرى، بۇددا ھەيكىلى، بۇددا مۇنارىغا مۇناسىۋەتلىك ئىسىل نەقىشلەر قاتارلىقلارنى تاپىدۇ.① M. II نومۇرلۇق ئىز مۇنار شەكلىدە ياسالغان قۇرۇلۇش بولۇپ، بۇددا مۇنارىسىنىڭ سىرتقى تەرىپى تام

مەدەنىيەت تارىخىمىزدىن

بىلەن قورشىلىپ ئىچىگە ئايلانما كارىدور چىقىرىلغان. ئاۋرېل ستېيىن بۇ خارابىنى تەكشۈرگەن مەزگىللەردە بۇددا مۇنارىنىڭ مەركىزىي قورۇلمىسىنىڭ يېرىمى ساقلىنىپ قال-

(1. سۈرەت: مىرەندىكى M. Ⅰ- نومۇرلۇق بۇددا مۇنارى خارابىسىدىن تېپىلغان بۇت بېشى)

غان بولۇپ، ئۇنىڭدا يەنە بىر قاتار بۇت تەكچىلىرى بار ئىكەن. بۇت تەكچىلىرى بىر- بىرىدىن يېرىم تۈۋرۈكلۈك قاپارتما نەقىشلەر بىلەن ئايرىۋېتىلگەن. باش تەرىپى قاينام شەكىللىك قىلىپ چىقىرىلغان قاپارتما نەقىشلىك تۈۋرۈكلەرنىڭ ئاستىغا قاپارتما نەقىشلىك قوش تۈۋلۈك چىقىرىلغان. بۇت تەكچىلىرىگە يەنە ھەيۋەتلىك بۇددا ھەيكەللىرى تىكلەنگەن. بۇت تەكچە تۈۋرۈكلىرىنىڭ ئۇدۇلىدىكى تامغا قاتار ئولتۇرغان قىياپەتتىكى ناھايىتى چوڭ بۇددا ھەيكەللىرى تىكلەنگەن بولۇپ (ھەيكەللەرنىڭ باشلىرى يوقاپ كەتكەن)، ھەيكەللەرنىڭ ئىككى تىزىنىڭ ئارىلىقى 1.8 مېتىر كېلىدىكەن. ئا. ستېيىن ئايلانما كارىدوردىكى توپا ئارىسىدىن ئېگىزلىكى 90 سانتىمېتىر كېلىدىغان بۇددا ھەيكىلىنىڭ بېشىنى تېپىۋالغان (1- سۈرەتكە قاراڭ). يەنە بىر ھەيكەلنىڭ ئاستى تەرىپىدىن براھمى يېزىقى پۈتۈلگەن قۇلۇلە (سەدەپ) قېپىنىمۇ تېپىۋالغان. ئىسپاتلىنىشىچە، قۇلۇلە قېپىغا يېزىلغان بۇ خىل براھمىچە يېزىق شەكلىنىڭ دەۋرى ئەڭ كېيىن ھېسابلىغاندىمۇ مىلادى Ⅳ ئەسىرلەرگە توغرا كېلىدىكەن. شۇ بويىچە ھېسابلىغاندا M. Ⅱ نومۇرلۇق بۇددا مۇنارىنىڭ ياسالغان دەۋرى يەنىلا مىلادى Ⅳ ئەسىردىن ئىلگىرى بولۇپ چىقىدۇ.

M. Ⅲ نومۇرلۇق بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ ئىزى مىرەن خارابىسىنىڭ غەربىگە جايلاشقان بولۇپ، يۇمىلاق شەكىللىك بۇ قۇرۇلۇشنىڭ مەركىزى قىسمىدىكى كېسەكتىن قوپۇرۇلغان مۇنار (دىئامېتىرى 2.7 مېتىر) نىڭ ئەتراپى تام (دائىرە تامنىڭ ھەر بىر تەرىپىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 9 مېتىر) بىلەن قورشالغان. مەركىزىي مۇنارنىڭ ئەتراپىدا 1.2 مېتىر كەڭلىكتە ياسالغان ئايلانما كارىدور بار بولۇپ، ئۇنىڭ كىرىش ئېغىزىدىكى تاملارغا «قاناتلىق پەرىشتە» لەر رەسىملىرى قويۇق كلاسسىك سەنئەت ئۇسلۇبىدا ناھايىتى كۆركەم قىلىپ سىزىلغان. ئاۋرېل ستېيىن بۇ رەسىملەرنى بۇددا مۇنارىنىڭ ئايلانما كارىدور تاملىرىدىن تاپقان چېغىدا، ئاسىيانىڭ كىندىكىگە جايلاشقان چەكسىز كەتكەن دەشتى- باياۋان لوپنۇر ۋادىسىدىكى بۇ خىل كلاسسىك ئۇسلۇبتا سىزىلغان كۆركەم پەرىشتە رەسىملىرىگە قاراپ ئۆز كۆزىگە ئىشەنمىگەن ھالدا ھەيران قالغان. شۇڭا بۇ ئالىم ئۆزىنىڭ ئەسلىمىسىدە: «... مەن ناھايىتى ھاياجان ئىلكىدە، بۇ رەسىملەرنى كۆمۈپ تاشلىغان توپا- تىندۇرمىلارنى قوللىرىم بىلەن بىرمۇ- بىر ئاۋايلاپ تازىلاپ چىقتىم. شۇنىسى ماڭا ئايانكى، قورۇم تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي ئېتىكىدىكى ھەرقايسى يەرلەردە مەن ئۇچراتقان ھەرقايسى دەۋرلەرگە خاس تام رەسىملەر ئىچىدە بۇ تام رەسىملىرىنىڭ قۇرۇلمىسى بىلەن رەڭلىرى كلاسسىك سەنئەت ئۇسلۇبىدا ئىدى. رەسىملەردىكى پەرىشتىلەرنىڭ يوغان، چاقناپ تۇرغان كۆزلىرى بىر نۇقتىغا تىكىلگەن بولۇپ، نېپىز لەۋلىرىدىن كۈلۈمسىرىشى بىلىنىپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ بۇ نازۇك ھېسسىياتلىق قىياپەتلىرى خىياللىرىمنى مىسىر، رىم قاتارلىق يەرلەردىن تېپىلغان قەدىمكى يۇنان قىزلىرىنىڭ گۈزەل كۆركىگە ئېلىپ كەتتى ...» دەپ يازغان.[2] (ماۋزۇ سۈرىتى ۋە 2-، 3-، 4- سۈرەتلەرگە قاراڭ)

(2. سۈرەت: مىرەندىكى M. Ⅱ- نومۇرلۇق بۇددا مۇنارىنىڭ ئايلانما كارىدور تاملىرىغا سىزىلغان قاناتلىق پەرىشتە رەسىمى)

قاناتلىق پەرىشتە رەسىملىرى ئىچىدە 7 پارچىسى خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ رەسىم مەيدانىدىكى ئورنى ۋە قىياپەتلىرى ناھايىتى زىل لايىھىلەنگەن (بۇ ماقالىدە پەرىشتە رەسىملىرىنىڭ بىر نەچچە پارچە سۈرىتى بېرىلدى). ئۇلارنىڭ ئۇزۇن قارا (قويۇق) قاشلىرى بىلەن تىكىلىپ تۇرغان نۇرلۇق كۆزلىرى ئايلانما كارىدورنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى تاملىرىغا سىزىلغان راھىبلار رەسىملىرىنىڭ كۆزلىرى بىلەن ئۇدۇلمۇ ئۇدۇل قارىشىپ تۇرغان ھالەتتە بولۇپ، ئۆز زامانىسىدا بۇ ئىبادەتخانىنى تاۋاپ قىلغان تاپىنغۇچىلار (راھىبلار) غا بىر خىل بەختلىك

تۈيغۇ ئاتا قىلاتتى.

M. Ⅲ- نومۇرلۇق ئىزنىڭ شەرقىي جەنۇبىي تېمىدىكى تام رەسىملىرىدە بۇددانىڭ نوم تەرغىب قىلىشىغا ئائىت ھېكايىلەر تەسۋىرلەنگەن. رەسىم مەيدانىنىڭ سول تەرىپىدە ئۈستىگە قىزغۇچ رەڭ-

(3. 4. سۈرەت: ئوڭدا: مىرەندىكى M. Ⅲ- نومۇرلۇق بۇددا مۇنارىنىڭ ئايلانما كارىدور تاملىرىغا سىزىلغان «كىرورەن گۈزەللىرى»؛ سولدا: مىرەندىكى M. Ⅲ. نومۇرلۇق بۇددا مۇنارىنىڭ ئايلانما كارىدور تاملىرىغا سىزىلغان شاھزادە رەسىمى)

ىك كاسايا كىيگەن بۇددا (بۇددانىڭ باش ـسىمىنىڭ كەينىدە نۇر چەمبىرىكى، ئوڭ قولىنى ئېچىپ تۇرغان قىياپەتتە) رەسىمى، رەسىم مەيدانىنىڭ ئوڭ بۆلىكىدە 6 نەپەر يالاڭباش راھىبلار (يۇقىرى، تۆۋەن 2 قاتار، ھەر قاتاردا 3 نەپەر) رەسىمى سىزىلغان. رەسىملەر ناھايىتى قاملاشتۇرۇلۇپ ئوبرازلىق سىزىلغان بولۇپ، بۇددا ۋە راھىبلارنىڭ كۆركى، يوغان، نۇرلۇق كۆزلىرى قاناتلىق پەرىشتە رەسىملىرى بىلەن ئوخشايدۇ (5- سۈرەتكە قاراڭ).

M. Ⅴ- نومۇرلۇق بۇددا ئىبادەتخانە ئىزى تۆت بۇرجەك بولۇپ، M. Ⅲ - ئىزغا ئاساسەن ئوخشايدۇ. ئىبادەتخانە تاملىرىنىڭ ھەر تەرىپى 12 مېتىر، ئايلانما كارىدورىنىڭ كەڭلىكى 2.1 مېتىر، مۇنارنىڭ دىئامېتىرى 4 مېتىر كېلىدۇ. بۇ ئىبادەتخانىدىكى تام رەسىملىرى بۇددا مۇنارىنىڭ ئايلانما كارىدورىنىڭ ئىككى تاملىرىغا سىزىلغان بولۇپ، M. Ⅲ- نومۇرلۇق ئىبادەتخانە-نىڭ ئايلانما كارىدور تاملىرىغا سىزىلغان قاناتلىق پەرىشتە رەسىملىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ ئەھۋال M. Ⅲ- ۋە M. Ⅴ- بۇددا ئىبادەتخانىلىرىنىڭ بىر دەۋردە ياسالغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. (6- سۈرەتكە قاراڭ).

M. Ⅴ- ئىبادەتخانىدىكى ئايلانما كارىدور تاملىرىغا ناھايىتى چوڭ ھەجىمدە سىزىلغان 2 پارچە رەسىمنىڭ بىرىنچى بۆلىكىدە شاھزادە سۇددانانىڭ يارالمىش قىسسىلىرىگە ئائىت تەسىرلىك ھېكايە تەسۋىرلەنگەن (تام رەسىمنىڭ ئۇزۇنلۇقى 5.5 مېتىر، سولدىن ئوڭغا قارىتىپ سىزىلغان) بولۇپ، ئۇنىڭدا شاھزادە ئاتقا مىنگەن، ئايالى بىلەن ئوغلى 4 ئاتلىق ھارۋىدا ئولتۇرغان، شاھزادە سەدىقە، خەير- ساخاۋەت ئىشلىرىدا سەھۋەنلىك ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن خان ئاتىسى (پادىشا) تەرىپىدىن ئوردىدىن قوغلانغانلىقىغا ئائىت ۋەقەلىك تەسۋىرلەنگەن؛ ئايلانما كارىدورنىڭ شىمالىي تېمىغا سىزىلغان تام رەسىملىرىدە شاھزادە سۇددانا بىلەن خوتۇنىنىڭ خىلۋەت جىلغىدا تەركىيدۇنيالىقتا دەرۋىش بولۇپ ياشىغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ ئوردىغا يېنىپ كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى ۋەقەلىكلەر تەسۋىرلەنگەن. ئۇزۇن ئەسىرلەر داۋامىدا ھەر خىل بۇزغۇنچىلىقلار سەۋەبىدىن يارالمىش قىسسىلىرىغا ئائىت بۇ گۈزەل سەنئەت يالدامىلىرى تولۇق ساقلىنىپ قالالمىغان بولسىمۇ، يەنىلا رەسىملەردە تەسۋىرلەنگەن ئاساسىي ۋەقەلىكلەرنى ئۇققىلى بولىدۇ. گەرچە تام رەسىملىرى بىر- بىرىگە ئۇلىنىپ سىزىلغان بولسىمۇ، ھەر قايسى رەسىم بۆلەكلىرى ئوتتۇرىسىدىكى كۆرۈنۈشلەر بىلەن باشقا پېرسوناژلارنىڭ ھەرىكەتلىرى ناھايىتى ماسلاشتۇرۇلۇپ سىزىلغانلىقى بىلىنىپ تۇرىدۇ. كۆرۈنۈش (مەنزىرە) بىلەن ئادەم سىزمىلىرىنى سىزىش ئۇسۇلىدا رېئاللىقنى تەسۋىرلەش بىلەن بىللە، يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق ئۆزگىرىشلە-رىنىڭ ئىپادىلىنىشى قاتارلىقلار كىشىنىڭ زوقىنى كەلتۈرىدۇ. تام رەسىملىرىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكىدە يارالمىش قىسسىلىرىغا ئائىت چوڭ ئاق پىلنىڭ رەسىمى سىزىلغان بولۇپ، پىلنىڭ كۆكرەك قىسمىدا كارۇشتى يېزىقىدا بېغىشلىما يېزىلغان.

(5. سۈرەت: مىرەندىكى M. Ⅲ- نومۇرلۇق بۇددا مۇنارىنىڭ ئايلانما كارىدور تاملىرىغا سىزىلغان بۇددا ۋە راھىبلار رەسىملىرى)

ئۇنىڭدا رەسسامنىڭ ئىسمى بىلەن رەسىم سىزغان ھەققى ئۈچۈن ئالغان پۇلى قاتارلىق مەزمۇنلار يېزىلغانىكەن. ئاۋرېل ستېيىن بۇ بېغىشلىمىنى فرانسىيىلىك مەشھۇر تىلشۇناس بۇرروۋ (T. Burrow)نىڭ تەتقىق قىلىپ چىقىشىغا ھاۋالە قىلغان. ئالىم بۇرروۋ ئۇنى تۆۋەندىكىچە يېشىپ چىققان:

ترانسكرىپتسىيىسى (ئوقۇلۇشى):

[titasa esaghali/hastaKriea (bhamma) Ka/3000]

مەنىسى: بۇ رەسىملەرنى تىتا (Tita) سىزغان، بۇنىڭ ھەققى ئۈچۈن 3000 بىھاما ئالدىم.

ئاۋرېل ستېيىن تىتا (Tita) ئاتالغۇسىنى: «بۇ ئېھتىمال رىملىق تىتۇس (Titus) دېگەن ئادەمنىڭ ئىسمى بولۇپ، ئۇ سانسكرىت تىللىرىدا

تاۋۇش ئۆزگىرىشى ياساپ تىتا (Tita) غا ئۆزگەرگەن بولۇشى مۇمكىن. يەنە بىر ئېھتىمال ئۇ ئەسلىدە رىملىق سەنئەتكار ياكى تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن قەندىھار رايونىغا كەلگەن رىملىقلارنىڭ ئەۋلادى ياكى بولمىسا، ئۇلۇغ توخرى (كۇشان) كۆچمەنلىرى بىلەن كىرورەن (پىشامشان) دۆلىتىگە كېلىپ ئولتۇراقلاشقان سەنئەتكار بولۇشى مۇمكىن ...» دەپ، پەرەز قىلىدۇ.

(6. سۈرەت: مىرەندىكى M.V- نومۇرلۇق بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ تاملىرىغا سىزىلغان قاناتلىق پەرىشتە رەسىملىرى)

ھازىرغىچە مىرەندىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرى تاملىرىغا سىزىلغان بىباھا گۈزەل سەنئەت يالدامىلىرىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تارىخىي سەۋەبلەر توغرىسىدا ھەر خىل ئىلمىي پەرەزلەر ئوتتۇرىغا قويۇلماقتا. تۆۋەندە بۇ ھەقتە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتەيلى:

ئۇلۇغ توخرى دۆلىتى (كۇشان ئىمپېرىيىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ③ قۇللۇق جەمئىيەت ئاساسىدا شەكىللەنگەن ھوقۇق مەركەزلەشكەن چوڭ ئىمپېرىيە بولۇپ، ئۇ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قەدىمكى سودا (يىپەك) يولىغا جايلاشقان. ئۇنىڭ جۇڭگوغا تۇتىشىدىغان سودا يولى بولۇپلا قالماستىن، جەنۇبتا ھىندىستانغا تۇتىشىدىغان شۇنداقلا خارەزم، ئالان ئارقىلىق شەرقىي ياۋروپاغا بارىدىغان سودا يوللىرىمۇ بار ئىدى. شۇڭا، ئۇلۇغ توخرىلار دۆلىتى شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇشتا مۇھىم ۋاستىچىلىق رولىنى ئوينىغان.

كانىشكاخان تەختتە ئولتۇرغان مەزگىلدە ئۇلۇغ توخرى دۆلىتىدە بۇددا دىنى (جۈملىدىن بۇددىزم مەدەنىيىتى) زور كۈچ بىلەن تەرغىب قىلىنغاچقا قەندىھار بىلەن كەشمىر بىر مەھەل بۇددا دىنىنىڭ مەركىزىگە ئايلانغان. تەتقىقاتچىلار ئۇلۇغ توخرىلار دۆلىتىدە بۇددا ھەيكەللىرىنى ياساش ئادەتتە ماھايانا مەزھىبى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن، يەنى مىلادى II ئەسىرنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە باشلانغان دەپ قارايدۇ.

بۇددىزم سەنئىتى (ھەيكەلتىراشلىق، رەسساملىق، نەققاشچىلىق قاتارلىقلار) ئۆز زامانىسىدىكى قەندىھاردا ئالاھىدە تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن. قەندىھار ھازىرقى پاكىستان بىلەن ئافغانىستاننىڭ چېگرىسىغا جايلاشقان بولۇپ، غەربتە قۇندۇز دەرياسى ۋادىسى، شەرقتە ھىندى دەرياسى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئىسكەندەر زۇلقەرنەين (ئالېكساندىر ماكېدونىسكىي) دەۋرى ۋە كوشان ئىمپېرىيىسى دەۋرلىرىدە ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر بىلەن بۇ جايدىن يۇنانلىقلار كۆچۈپ كەلگەن. ئۇلۇغ توخرىلار دۆلىتىنىڭ خانلىرى بۇددا دىنىنى كۈچەپ تەرغىب قىلغاچقا، يۇنانلاشقان سەنئەت بىلەن قەندىھاردىكى بۇددىزم سەنئىتى ئۆزئارا قويۇق بىرلىشىپ ئاتالمىش «قەندىھار مەدەنىيىتى» بارلىققا كەلگەن④ . ئۆز زامانىسىدا قەندىھاردىكى يەرلىك ئاھالە بىلەن يۇنانلىق كۆچمەنلەر ئىچىدە بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغانلار ئالاھىدە كۆپ بولۇپ، «قەندىھار مەدەنىيىتى» نى قەندىھاردىكى يەرلىك بۇددا مۇرىتلىرىدىن چىققان سەنئەتكارلار بىلەن يۇنان (رىم) لىق سەنئەتكارلار ئورتاق ياراتقانىدى.

«قەندىھار مەدەنىيىتى مىلادىدىن ئىلگىرىكى II ئەسىردە بارلىققا كېلىپ، مىلادىدىن كېيىنكى V - IV ئەسىرلەرگىچە داۋاملاشقان. ئۇ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى I ئەسىردىن مىلادىدىن كېيىنكى II ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئەڭ گۈللەنگەن بولۇپ، بۈگۈنكى شىنجاڭ ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى رايونلارنىڭ بۇددىزم سەنئىتىگىمۇ تەسىر كۆرسەتكەن.» ⑤

(7. سۈرەت: لوپ ناھىيە سانپۇل يېزىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان رەڭدار يۇڭ توقۇلما ئىشتان پۇشقىقىغا توقۇپ چۈشۈرۈلگەن ئادەم ئوبرازى)

تارىخچىلارنىڭ دېلىلىشىچە، مىلادى 171- يىللىرى ئەتراپىدا ئۇلۇغ توخرىلار ئىمپېرىيىسىدە

چوڭ يېغىلىق- قالايمىقانچىلىق پەيدا بولىدۇ. نۇرغۇنلىغان ئاھالىلار ئۇرۇش ئاپەتلىرىدىن ئۆزىنى قاچۇرۇپ تەرەپ- تەرەپكە كۆچۈشكە باشلايدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە زور بىر تۈركۈم كۆچمەنلەر كىرورەن (پىشامشان) غا ئورۇنلىشىدۇ. كۆچمەن توخرى ئاھالىلىرى ئىچىدىكى ئەسلىدە بار بولغان بىر قەدەر يۇقىرى مەدەنىيەت قەدىمكى كىرورەن مەدەنىيىتىگە، بولۇپمۇ دىنىي ئېتىقاد، تىل- يېزىق مەدەنىيىتىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىدۇ. كىرورەن دۆلىتى تەۋەسىدە كارۇشتى يېزىقىنىڭ كەڭ تۈردە قوللىنىلىشى ئەنە شۇنداق تارىخىي سەۋەبلەر بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ قالىدۇ.

ئۇلۇغ توخرىلار (كوشان) دۆلىتىدىن كۆچكەن ئاھالىلارنىڭ نېمە سەۋەبتىن كىرورەن دۆلىتى زېمىنىنى تاللاپ ئورۇنلاشقانلىقىغا كەلسەك، بۇ يىراق قەدىمكى زامانلاردا كىرورەن (تارىم) دا ياشىغان ئىپتىدائىي ئاھالىلارنىڭ ئىرقى تەركىبلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇپ چىقىدۇ. ئىنسانشۇناسلىق، ئىرقشۇناسلىق تەتقىقاتى نەتىجىلىرىدە توخرىلار بىلەن ساكلارنىڭ چوڭقۇر تارىخىي يىلتىز داشلىقىنىڭ بارلىقى شۇنداقلا ئۇلارنىڭ يەنە كىرورەن، ئۇدۇن دۆلىتى تەۋەسىدە ياشىغان يەرلىك ئاھالىلار بىلەنمۇ مەلۇم ئىرقى باغلىنىشىنىڭ بارلىقى بايان قىلىنغان.

(8. سۈرەت: نىيە خارابىسىدىن تېپىلغان بۇددا دىنى مەزمۇنىدىكى ئادەم ئوبرازى ئۈرنەك قىلىپ بېسىلغان پاختا توقۇلما ھەمزەك)

ئۇلۇغ توخرىلار دۆلىتىدىن كۆچكەن ئ ۇ ھالىلار تارىم- كىرورەن تەۋەسىگە ئورۇنلاشقان ۋاقىتتىدا، ئۇلار قەدىمدە ئېتىقاد قىلغان ئاتەشپەرەسلىك (ئاتەشپەرەسلىك دىن سەنئىتى)، بۇددا دىنى ئېتىقادى (بۇددىزم سەنئىتى) قاتارلىقلارنى بىللە ئېلىپ كەلگەن بولۇپ، شۇ خىل دىنىي ئېتىقادلار تۈرتكىسىدە يارىتىلغان «قەندىھار مەدەنىيىتى» كىرورەن، ئۇدۇن دۆلىتى تەۋەسىدە ئەسلىدە بار بولغان مەدەنىيەت بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۆز ئارا تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى، تېخىمۇ گۈللەنگەنلىكىنى ئارخېئولوگىيىلىك تېپىلمىلاردىن كۆرۈپ ئالالايمىز.

دۇنيادا ھەرقانداق شەكىلدىكى مەدەنىيەت- ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئۆزلىرى ياشاپ كەلگەن يېرىدە ياراتقان مەدەنىيىتىنى ئاساس قىلىدۇ. شۇڭا كىرورەن (تارىم) مەدەنىيىتىمۇ دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى ئېقىنىدا ئۆزىدىن باشقا تۈرلۈك مەدەنىيەت ئامىللىرىنى قوبۇل قىلىش بىلەن تېخىمۇ تەرەققىي قىلغان، خاسلىققا، رەڭدارلىققا، ئەنئەنىۋىيلىككە ئىگە بولغان. كىرورەن خارابىسى ۋە تارىم ۋادىسىنىڭ جەنۇبىدىكى بوستانلىقلارغا جايلاشقان ئۇدۇن، لوپ ناھىيىسىنىڭ سانپۇل يېزىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر، نىيە خارابىسى قاتارلىق يەرلەردىن ھەر خىل ئادەم ئوبرازلىرى توقۇپ چىقىرىلغان رەڭدار يۇڭ توقۇلمىلار قېزىۋېلىندى. مەسىلەن، 1984- يىلى لوپ ناھىيە سانپۇل يېزىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەردىن قېزىۋېلىنغان رەڭدار يۇڭ توقۇلما ئىشتاننىڭ پۇشقىقىغا قولىدا نەيزە تۇتقان قوراللىق ئادەمنىڭ ئوبرازى كۆپتۈرمە (سېترېئولىق) توقۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق ناھايىتى قاملاشتۇرۇپ چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ باتۇر قىياپىتى، يوغان ۋە نۇرلۇق كۆكۈش كۆزلىرى، قويۇق ئەگمە قاشلىرى، قاڭشارلىق بۇرنى، قېلىن (يۇمۇلغان) كالپۇكلىرى مىرەن خارابىسىدىكى بۇددا مۇنارىنىڭ ئايلانما كارىدور تاملىرىغا سىزىلغان قاناتلىق پەرىشتە، بۇددا راھىبلىرى قاتارلىقلارنىڭ ئوبرازىغا بەكلا ئوخشايدۇ (7- سۈرەتكە قاراڭ). سانپۇل قەدىمكى قەبرىلىرىدىن ئېلىنغان ئەۋرىشكىلەرنى كاربون 14 (C_{14}) ئانالىزى ئارقىلىق تەھلىل قىلىپ چىقىرىلغان يەكۇندە ئۇلارنىڭ دەۋرىنى 2 باسقۇچقا بۆلۈپ خۇلاسىلىغان. 1- باسقۇچقا خاسلىرى: 2295 ± 75 يەنى بۇنىڭدىن 2 مىڭ نەچچە يۈز يىل بۇرۇنقى دەۋرگە خاس؛

2- باسقۇچقا خاسلىرى: $\begin{matrix} 1960 \pm 80 \\ 1715 \pm 100 \end{matrix}$ يىللار

دەپ بېكىتىلگەن[6]

1959- يىلى كۈزدە، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئەترىتى نىيە خارابىسىدىن قېزىۋالغان ئادەم رەسىمى ئۆرنەك قىلىپ بېسىلغان رەڭلىك پاختا توقۇلما (ھەمزەك دەپمۇ ئاتىلىدۇ) ۋە ئۈزۈم ساپاقلىرى بىلەن ئادەم ئوبرازى ئۆرنەك قىلىپ توقۇپ چىقىرىلغان رەڭلىك يۇڭ توقۇلمىلاردىكى ئادەم ئوبرازلىرىدا بۇددىزم سەنئىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ناھايىتى

ئىنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ (8- سۈرەتكە قاراڭ).
يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئا. ستېيىن قەدىمكى كىرورەن خارابىسىنى تەكشۈرگەندە، ئادەم ئوبرازى توقۇپ چۈشۈرۈلگەن رەڭدار يۇڭ توقۇلما پارچىسىنى تاپقان (بۇ يۇڭ توقۇلمىدىكى ئادەم يۈزىنىڭ يېرىمى ساقلىنىپ قالغان) بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئادەم ئوبرازى بىلەن سانپۇلدىن قېزىۋېلىنغان يۇڭ توقۇلما ئىشتاننىڭ پۇشقىقىغا توقۇپ چىقىرىلغان ئادەم ئوبرازىمۇ ئوخشايدۇ.

كاروشتى يېزىق مەدەنىيىتىنىڭ كىرورەن، ئۇدۇن قاتارلىق جايلارغا تارقىلىشى

كاروشتى يېزىقىنىڭ ئىجاد قىلىنىپ، قوللىنىلغان دەۋرى ۋە كاروشتى يېزىق مەدەنىيىتىنىڭ تارقالغان رايونلىرى توغرىسىدا كاروشتى يېزىقى ئويۇلغان تاش ئابىدىلەر ۋە كاروشتى پۈتۈكلىرى (يازما يادىكارلىقلار) گە ئاساسەن تەتقىق قىلغان مەشھۇر ئالىملاردىن ئەنگلىيىلىك تايلور، گېرمانىيە ئالىمى بىلېكىن قاتارلىقلار ئۆز تەتقىقاتلىرىدا بۇ يېزىقنىڭ تەخمىنەن مىلادىدىن 5 ئەسىر ئىلگىرى قەدىمكى پېرسىيە (ئىران) نىڭ ئاخمېند سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەرەم يېزىقىنى مەنبە قىلىپ ئىجاد قىلىنغانلىقىنى، كېيىنكى مەزگىللەردە ئىلگىرى- ئاخىر بولۇپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كەڭ رايونلىرىغا تارقالغانلىقىنى بايان قىلىپ ئۆتكەن.

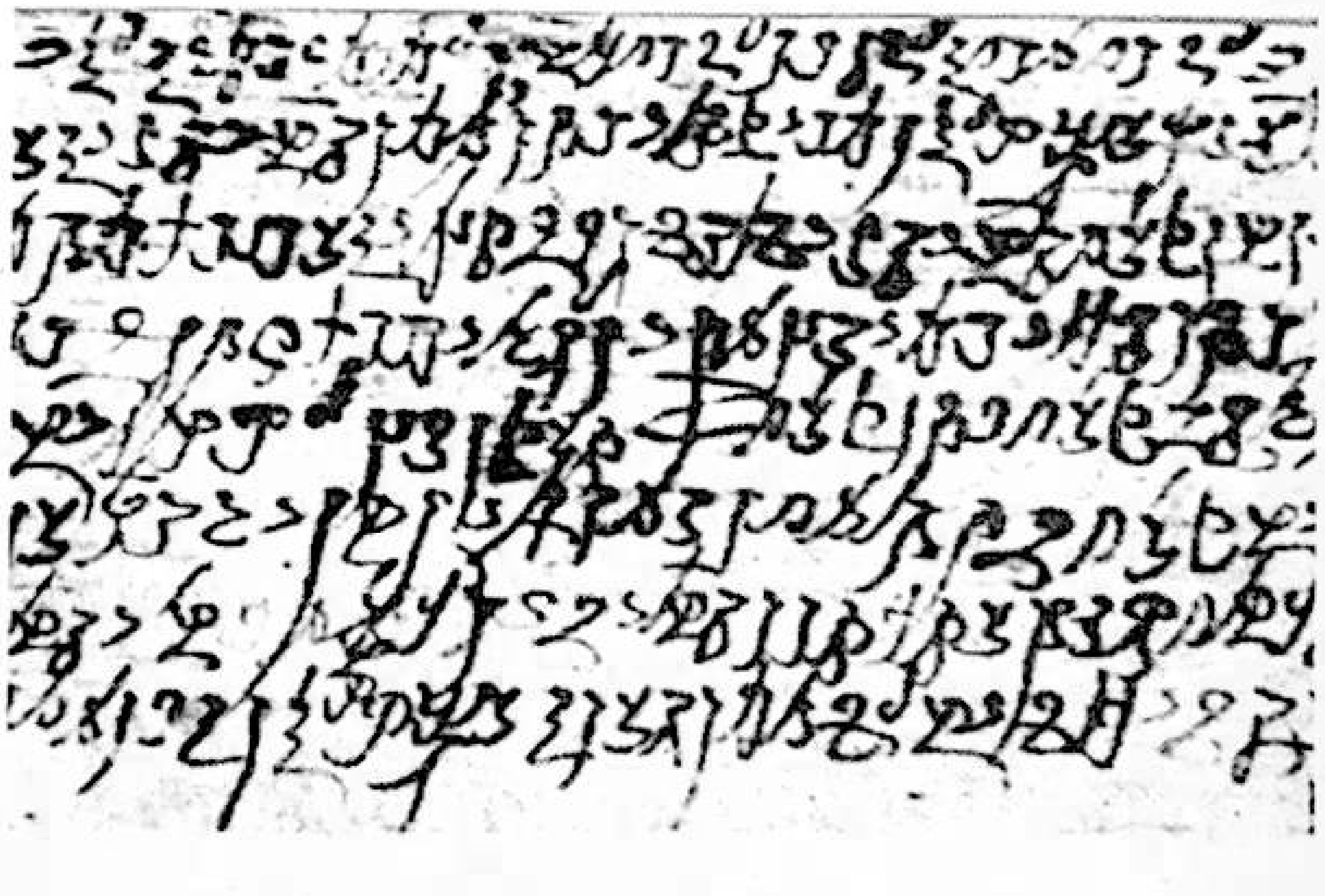

(9. سۈرەت: ئاۋرېل ستېيىن نىيە خارابىسىدىن تاپقان كاروشتى يېزىقىدىكى تارشاپۈتۈك)

كاروشتى يېزىقىدا پۈتۈلگەن يادىكارلىقلار شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ كىرورەن (پىشامشان)، مىرەن، ئۇدۇن (خوتەن)، نىيە، ئەندىرە قاتارلىق جايلىرىدىكى قەدىمكى خارابىلاردىن تېپىلغان تارشاپۈتۈكلەر، بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىكى تام رەسىملىرىگە يېزىلغان بېغىشلىما، ئۇدۇن (خوتەن) دۆلىتىدە ئىشلىتىلگەن خەنزۇچە- كاروشتىچە خەتلىك مىس يارماق، بۇددا نومى، توقۇلمىلارغا چۈشۈرۈلگەن يېزىق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسلانغاندا، كاروشتى يېزىقى تارىم ۋادىسىغا جايلاشقان كىرورەن، مىرەن، نىيە، ئۇدۇن قاتارلىق جايلاردا مىلادى II ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن IV، V ئەسىرلەرگىچە قوللىنىلغان.

مەشھۇر ئارخېئولوگ- ئالىم ئاۋرېل ستېيىن تۇنجى قېتىم (1901- يىلى) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرىدە نىيە ناھىيىسىگە كەلگەندە، بۇ يەردىكى ئىبراھىم ئىسىملىك ئۇيغۇردىن 2 دانە كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن تارشا پۈتۈكنى قولغا چۈشۈرىدۇ. مۇشۇ سەۋەب بىلەن ئىبراھىم ئاۋرېل ستېيىنگە يول باشلىغۇچى بولۇپ (كارۋان بېشى ۋە ياللىۋالغان ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى بىلەن بىللە) نىيە خارابىسىغا باشلاپ بارىدۇ. بۇ خارابىدىكى 2 ھەپتىلىك قېزىپ تەكشۈرۈشتە جەمئىي 524 دانە كاروشتى يېزىقىدىكى تارشا پۈتۈكلەرنى قولغا چۈشۈرىدۇ. (9- سۈرەتكە قاراڭ) ئا. ستېيىن 1906- 1907-، 1913- 1916- يىللىرى ئېلىپ بارغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلىرىدە ئەندىرە خارابىسىدىن 6 دانە، كىرورەن خارابىسىدىن كاروشتى يېزىقى پۈتۈلگەن 48 دانە تارشا پۈتۈكنى تاپىدۇ. ئاشۇ يىللاردا ئا. ستېيىن تاپقان تارشاپۈتۈكلەرنىڭ ئومۇمىي سانى 750 پارچىدىن ئېشىپ كېتىدۇ. كاروشتى يېزىقىدىكى بۇ تارشا پۈتۈكلەرنى رابسون، سەينا قاتارلىق ئالىملار ئوقۇپ تەتقىق قىلغاندىن كېيىن «ئاۋرېل ستېيىننىڭ جۇڭگو تۈركىستانىدىن تاپقان كاروشتى پۈتۈكلىرى» (斯坦因在中国突厥斯坦所发现的佉卢文书) دېگەن كىتابنى نەشىر قىلدۇرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كىرورەن، ئۇدۇن، نىيە دۆلىتىنىڭ كاروشتى يېزىق مەدەنىيىتى چۈمپەردىسى ئېچىلىدۇ (10- سۈرەتكە قاراڭ).

كاروشتى يېزىق مەدەنىيىتى كىرورەن، ئۇدۇن دۆلەتلىرىنىڭ نەچچە يۈز يىللىق تەرەققىياتىدا مۇھىم رول ئوينىغان بولۇپ، كىرورەن خارابىسىدىن تېپىلغان كاروشتى پۈتۈكلىرى- پادىشاھنىڭ ھەر خىل يارلىقلىرى، دۆلەت ئىچىدىكى ئەرز- دەۋالارغا چىقىرىلغان ھۆكۈملەر، ئېلان، توختامنامە قاتارلىق مەزمۇنلاردا پۈتۈلگەن. بۇنىڭ ئىچىدە خېلى كۆپ سالماقنى ئىگىلەيدىغان بىر قىسىم ھۆججەتلەرنىڭ باشلىنىش قىسمىدا ئۇلۇغ پادىشاھىم، شاھىنشاھ ئالىيلىرى، غالىب، ئادالەتلىك ... دېگەندەك سەلتەنەتلىك سۆزلەر كۆپ ئۇچرايدۇ.

كىرورەن (پىشامشان) لىقلار كاروشتى يېزىقىنى ئۆز تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكى بويىچە ئىسلاھ قىلىپ ئىشلەتكەچكە كىرورەن، مىرەن، نىيە تەۋەسىدىن تېپىلغان كاروشتى پۈتۈكلىرىدە كىرورەن- ئۇدۇن ساك تىلىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرى ساقلانغانلىقىنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ تارشا پۈتۈكلەرنىڭ بەزىلىرىگە كىرورەن (كىرورائىنا) دۆلىتىنىڭ نامى پۈتۈلگەن

بولۇپ، توخرى (كوشان) دۆلىتىنىڭ نامىنى زادىلا ئۆچراتقىلى بولمايدۇ. بۇ ئەھۋال بىزگە تارىختا كىرورەن (پىشامشان) دۆلىتى ئۇلۇغ توخرى (كوشان) ئىمپېرىيىسىگە بېقىنمىغانلىقىنى چۈشەندۇرۇپ بېرىدۇ.

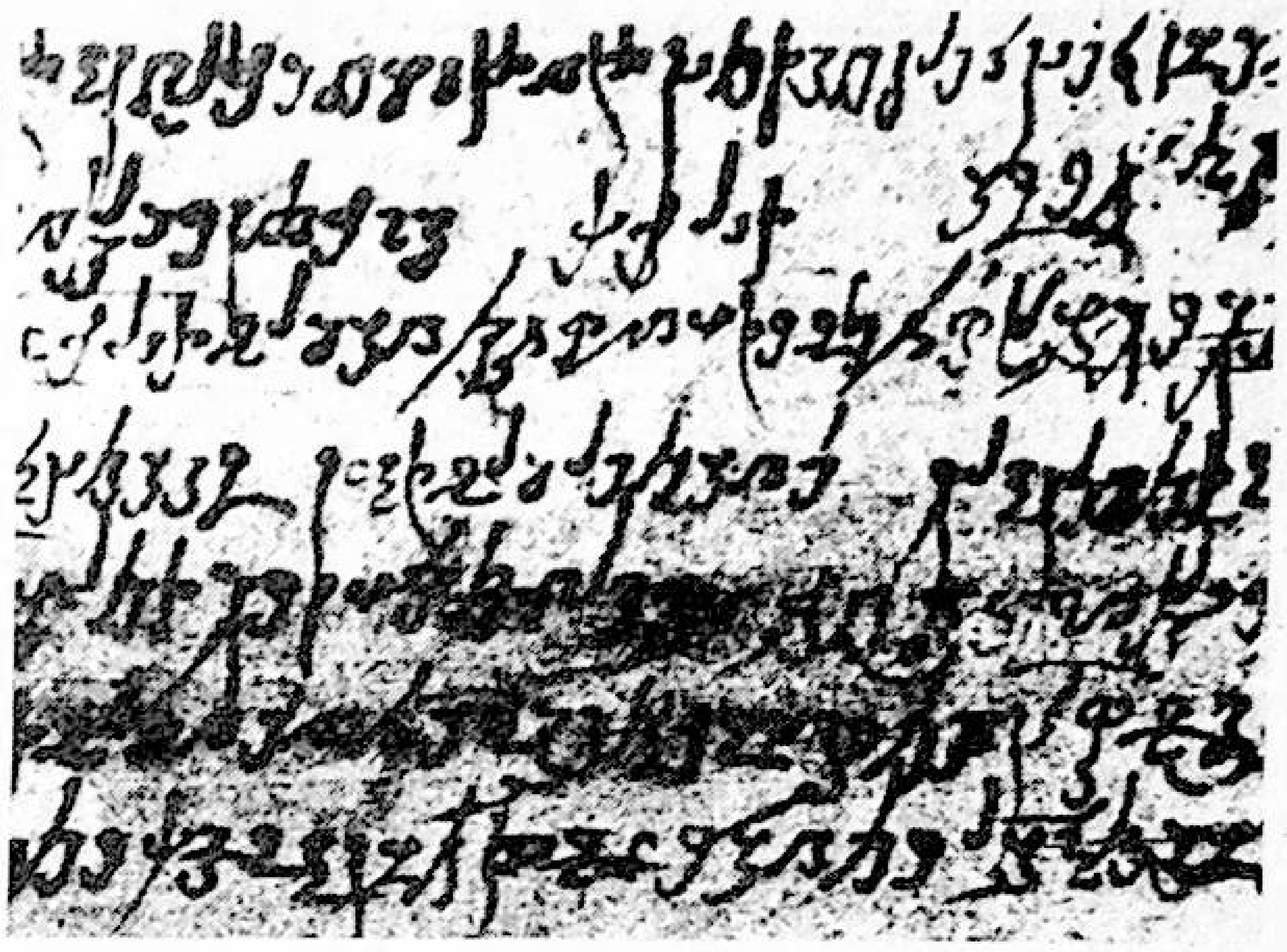

(10. سۈرەت: ئاۋرېل ستېيىن كىرورەن خارابىسىدىن تاپقان كاروشتى يېزىقىدىكى تارشاپۇتۇك)

كاروشتى يېزىقىدا پۈتۈلگەن يازما يادىكارلىقلارنىڭ تىلى توغرىسىدا ئىلگىرى بەزى تەتقىقاتچىلار ئۇنى «ھىندىستاننىڭ غەربىي شىمال ئاۋام تىلى»، «ئوتتۇرا ئاسىيا ئاۋام تىلى»، «نىيە ئاۋام (قارا) تىلى» دېگەندەك ناملار بىلەن ئاتىغانىدى. كېيىن ئەنگلىيە ئالىمى بايلېي (H. W. Bailei) بۇ خىل تىلنىڭ قەندىھار (گاندارا) رايونىدىن كېلىپ چىققانلىقىنى دەلىللەپ، ئۇنى «قەندىھار (گاندارا) تىلى» دەپ ئاتىدى. بۇخىل ئاتاش ھازىرمۇ ئىلىم ساھەسىدە قوللىنىلماقتا. ئاتالمىش «قەندىھار تىلى»- ھىندى- ياۋروپا تىل سىستېمىسىغا تەۋە بولۇپ، ئۇ ئۆزىنىڭ لۇغەت فوندىغا قەدىمكى توخرى تىلى، ئۇدۇن ساك تىلى، سوغدى تىلى، يۇنان تىلى قاتارلىقلاردىن نۇرغۇن ئاتالغۇلارنى قوبۇل قىلغان.

ئومۇمەن، كىرورەن (پىشامشان) دۆلىتى تەۋەسىدىن تېپىلغان كاروشتى يېزىقىدا پۈتۈلگەن يازما يادىكارلىقلار- مىرەندىكى بۇددا ئىبادەتخانىلىرىدىن تېپىلغان گۈزەل، ببباھا تام رەسىملىرىنىڭ ئىجاد قىلىنغان دەۋرى قاتارلىق مەسىلىلەرنى بېكىتىشتە بىزنى مۇھىم پاكىت بىلەن تەمىنلىدى. ئۇ يەنە ئۆز زامانىسىدا كىرورەن تەۋەسىدە كاروشتى يېزىقىنىڭ ئومۇميۈزلۈك قوللىنىلغانلىقىنى، جۈملىدىن كىرورەندە شەرق بىلەن غەرب مەدەنىيىتى ئۇچرىشىپ، بىر- بىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن، ھەر خىل مەدەنىيەتلەر مۇجەسسەملەشكەن ھالەت ئۈزۈن مەزگىللەرگىچە داۋاملاشقانلىقىنىمۇ ئىسپاتلاپ بەردى.

شۇنى مۇئەييەنلەشتۇرۇش كېرەككى، ئۆز زامانىسىدا كىرورەن (مىرەننىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ)، ئۇدۇن، نىيە قاتارلىق جايلاردا ياشىغان ئەجدادلاردىن يېتىشىپ چىققان رەسسام (بەدىرچى)، نەققاش، باپكار (ماھىر توقۇمىچى ئۇستىلار)، ھەيكەلتىراش قاتارلىق سەنئەتكارلار ئەنئەنىۋى ئۇسلۇبنىڭ ۋارىسلىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن يېڭىلىقنى قوبۇل قىلغۇچىلار ئىدى. شۇڭا ئۇلار «قەندىھار مەدەنىيىتى» قاتارلىق چەتتىن كىرگەن مەدەنىيەتلەردىن بۇددىزمدا سىمۋوللۇق مەنالارغا ئىگە بولغان نادىر نۇسخا، ئۇسلۇبلارنى بۇددا دىنى بىلەن بىرگە قوبۇل قىلىپ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى نۇسخىلىرى بىلەن ئىجادىي بىرلەشتۇرگەن. نەتىجىدە سەنئەتكار ئەجدادلىرىمىز ئۆزىنىڭ دىنىي ئېتىقادى، تەبىئەت- ئالەم قاراشلىرى، گۈزەللىككە بولغان تونۇشى ۋە ئىشلەپچىقىرىش- تۇرمۇش ئادەتلىرىنى مەنبە قىلىش ئاساسىدا بۇددىزم دەۋرىگە كەلگەندە رەسساملىق، نەققاشچىلىق، ھەيكەلتىراشلىق، توقۇمىچىلىق ھۈنەر- سەنئىتىدە ئېپتىخارلىنارلىق نادىر نۇسخىلارنى ئىجاد قىلىپ بىزگە قالدۇرۇپ كەتكەن.

ئىزاھلار

① ئاۋرېل ستېيىن بۇ گۈزەل تام رەسىملىرى بىلەن باشقا يادىكارلىقلارنى دېھلى مۇزېيى ۋە لوندۇندىكى «بىرىتانىيە مۇزېيى- Britsh Museum» لىرىغا بىخەتەر يۆتكەپ كەتكەن. ئۇ ئۆزىنىڭ «سېرىندىيا- Serindia» (جۇڭگو بىلەن ھىندىستان ئارىسىدىكى جايلار، ئوكسفورد، 1921- يىل) دېگەن ئەسىرىنىڭ Ⅳ تومىدا مىرەندىن تاپقان تام رەسىملىرى بىلەن باشقا جايلاردىن قېزىۋېلىنغان يادىكارلىقلارنىڭ سۈرىتىنى تولۇق ئېلان قىلغان.

② ئاۋرېل ستېيىن: «غەربىي دىيار ئارخېئولوگىيىسى- 西域考古记»، شياڭدا تەرجىمىسى، 1936- يىل، 83- بەتكە قاراڭ.

③ ئۇلۇغ توخرى- «توخار دېگەن ئىسىم مىللەت مەنىسىگە، كوشان دېگەن ئىسىم دۆلەت ۋە سۇلالە مەنىسىگە ئىگە. شۇڭلاشقا بۇنى توخارلار ئىچىدىكى ھوقۇق تۇتقان ئۇرۇقنىڭ ئىسمى دەپ قاراش مۇمكىن» (غاپۇرۇپ: «تاجىكلار تارىخى» 1- كىتاپ 146- بەتكە قارالسۇن)

④ قەندىھار- ياۋروپا تىللىرىدا گاندارا- Gandara خەنزۇچىدا- 犍陀罗 - جەنتولو دېيىلىدۇ.

⑤ ۋاڭ جىلەي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى» I، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1993- يىل نەشرى، 252-، 253- بەتلەرگە قاراڭ.

⑥ «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ژۇرنىلى، خەنزۇچە، 1989- يىل 3- سان «سانپۇل قەدىمكى قەبرىلىرىنى قېزىپ تەكشۈرۈش دوكلادى» غا قاراڭ.

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ تەتقىقاتچىسى

(M2)

ئەدەبىيات گۈلزارى

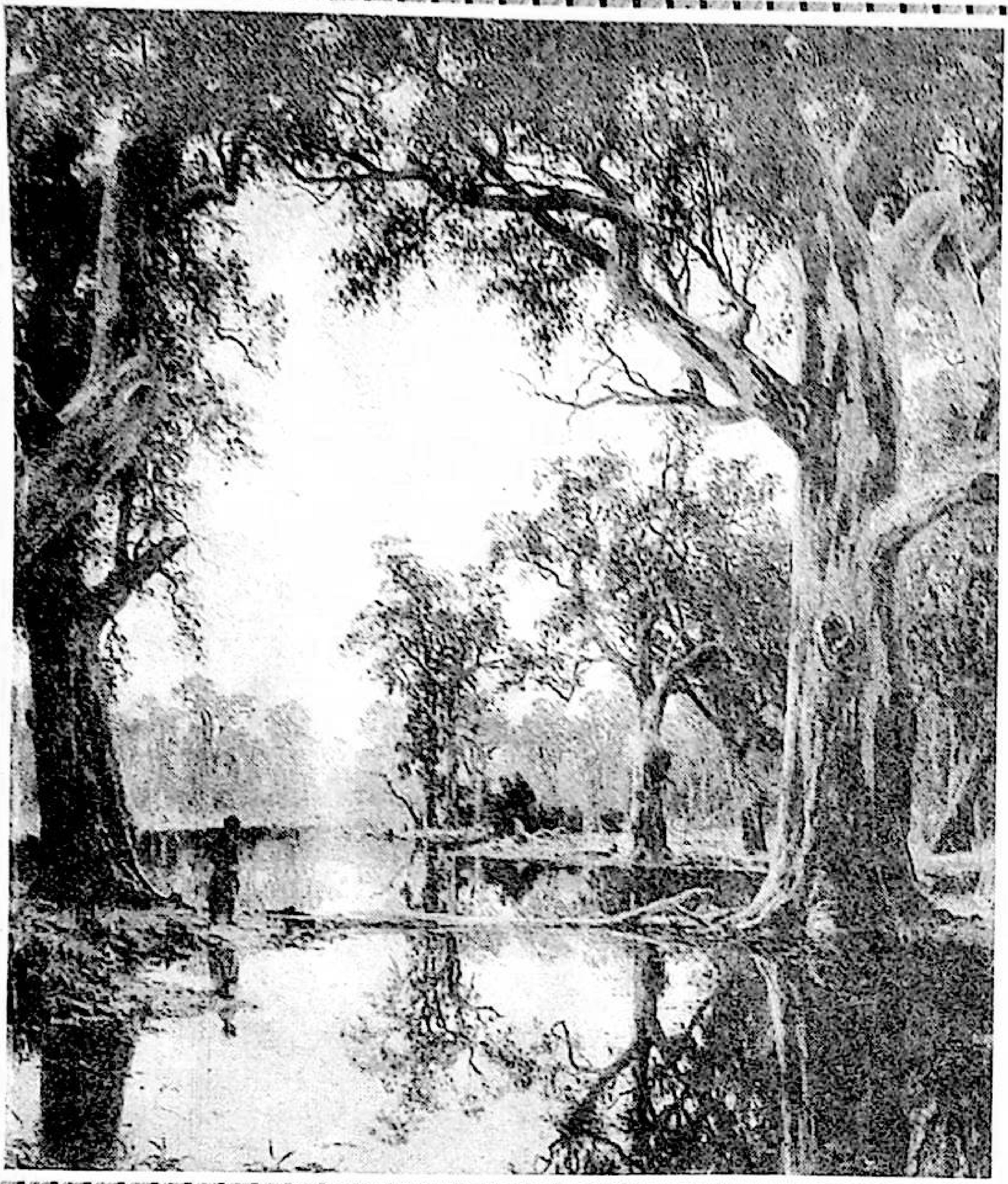

بېلىقچى ھەققىدە ھېكايە

(ھېكايە)

ياسىنجان سادىق

يانتوقاي يۇرت- مەھەللىدىن يىراق، دەريا ساھىلىغا جايلاشقان، زەي- سىزمال سۇلارنىڭ يىغىلىشىدىن ھاسىل بولغان بىر كۆلچەك. يەرلىك كىشىلەر ئۇنى «ئامبار» دەپمۇ ئاتىشىدۇ. ئۇ، دەريا ساھىلىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈنمۇ سۈيىنى بىر قىسىم زەي سۇلارغا سېلىشتۇرغاندا تۇزلۇق- ئاچچىق ئەمەس. ئۇنىڭغا ئەتراپىدىن زەي- سىزمال سۇلار چۈشۈپ تۇرغان بىلەن، ئۇنىڭ سۈيىمۇ دەرياغا سىزىپ تۇرىدۇ. مۇنداقچە ئېيتقاندا، يانتوقاينىڭ سۈيى «يا ئاقمايدىغان، يا تاشمايدىغان» ھالەتتە تۇرغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە «ئۆلۈك» سۇ ئەمەس. ئۇنىڭ كۆلىمى 8-10 مو ئەتراپىدا كېلىدۇ. كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىككى پارچە كىگىزنىڭ ئورنىدەك يەردە تېرەك بويى ئېگىزلىكتە بورا قومۇش، يېكەنلەر ئۈنۈپ چىققان بولۇپ، كۆلگە ئۆزگىچە بىر گۈزەللىك بېغىشلاپ تۇرىدۇ. يانتوقاي مانا مۇشۇنداق جاڭگاللىقنىڭ ئىچكىرىسىدىكى تەبىئىي شەكىللەنگەن بىر كۆلچەك. ئەمما بۇ كۆلچەكنى ئۆز قوينىغا ئېلىپ تۇرغان، قومۇش، يانتاق، يۇلغۇن ۋە ئاندا- ساندا ئۆسكەن توغراقلار بىلەن قاپلانغان بۇ كۆز يەتكۈسىز جاڭگاللىقنىڭ ئىسمىمۇ يانتوقاي. كىشىلەر جاڭگالنىڭ ئىسمىنى كۆلگە قويغانمۇ ياكى بۇ جاڭگال كۆلنىڭ نامى بىلەن ئاتالغانمۇ، بۇنىسى نامەلۇم.

يانتوقاي كۆلى يۇرت- مەھەللە ئىچىگە ئېشەك ھارۋىلىق قاق يېرىم كۈنلۈك يول. شۇڭلاشقا ئوۋچىلار بۇ يەرگە ناگان- ناگاندا كېلىپ قالمىسا، پادىچىلار زىنھار كەلمەيدۇ. نۇرغۇن كىشىلەر يانتوقاي كۆلىنى پەقەت ئاشۇ ئاز ساندىكى ئوۋچىلارنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغانلىقى ئۈچۈن،

ئۇلارنىڭ نەزەرىدە بۇ كۆل سىرلىق، نامەلۇم بىر جاي. تاسادىپىي پۇرسەتتە تۇشقان ئۇۋلاپ كېلىپ قالغان قاۋۇز ئاكا يانتوقاي كۆلىگە شۇنداقلا نەزەر تاشلاپ تۇرۇپ قالدى. ھەئە، بىردىنلا خىيال سۈرۈپ تۇرۇپ قالدى. ئۇ، يېقىندىن بېرى مۇشۇنداق يۇرت- مەھەللىدىن يىراق، سۈيىمۇ، ئوت- چۆپىمۇ بار خىلۋەت- تىپتىنچ بىر ماكانىنى تېپىپ شۇ يەردە بالا- چاقىلىرى بىلەن خاتىرجەم، ئارامخۇدا ھايات كەچۈرۈشنى ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتاتتى.

يانتوقاي ئۇنىڭ ئارزۇسىدىكىدەك بىر ماكان ئىدى.

بىر قاراپلا ئۇ يانتوقاينى ياقتۇرۇپ قالدى.

خۇدايىم ئۇنىڭ تىلىكىنى ئىجاۋەت قىلىپ، ئارزۇسىغا يەتكۈزگەنىدى. ئۇ، ئازراقمۇ ئىككىلەنمىدى.

«خۇدايىم بۇيرۇسا قىش چىقىپ، ھاۋا- جاھان سەل ئىللىسا، بىر كېچىدىلا ئىنىسى- جىنىغا تۈيدۈرماي خوتۇن- بالىلىرىمنى ئېلىپلا مۇشۇ يەرگە كېلىۋالاي». ئۇ، يانچۇق چىلىمىنىڭ سەيخانىسىغا تاماكا خالتىسىدىكى كۆك تاماكىدىن چىڭداپ باستى-دە، ئوت يېقىپ بىر نەچچىنى قېنىپ شورىۋالغاندىن كېيىن خىيالىنى داۋاملاشتۇردى: «يۇرتتىكى يەرنى كىم تېرىسا تېرىسۇن. ناخشاخۇن سېكرېتار ئۆزى تېرىسىمۇ، چېكىسىگە تاڭسىمۇ مەيلى. ھە دېسىلا، ئىككى گەپنىڭ بىرىدە: ھەق- سېلىقنى ئېغىر كۆرسىلە، يەرنى تاشلىسىلا، يۇرتنى باكالىسىلا، ئورنىلىرىغا يەر تېرىيدىغان ئادەم بار، دەپ دەشكۈشلەيتتى. تايىنلىق مۇرادىغا يېتىۋالسۇن. خۇدايا توۋا، دېھقان بولغانغا، يەر تېرىغانغا شۇنداقمۇ تويامدۇ ئادەم، بۇرنى- قۇلىقىغىچە ئىگەكىم. كوممۇنانى بىكار قىلىپ، يەرنى قولىمىزغا بەرگەندە، ئۆزىمىزگە تەقسىم بولغان يەرنىڭ بېشىغا چىقىپ تولىمۇ خۇش بولغان، خۇشلىقىمىزدىن يىغلاپمۇ كەتكەنىدۇق. شۇنىڭدىن كېيىن كەتمەننى راۋۇرۇس چاپتۇق. مەھەللە باشلىقى ھەيدەكچىلىك قىلمىسىمۇ، ئېتىز بېشىدىن ئۆيگە كىرگىمىز كەلمىدى. ئاشۇنداق راۋۇرۇس ئىشلىۋىدۇق، پىشكى نەپىمۇ ئالغان، خېلى ئوبدان پىتلىنىپمۇ قالغانىدۇق. لېكىنزە «بەشتە بىر تۇتاش» نىڭ . . بولۇپمۇ پاختىنىڭ گېپى چىقىپ، يېزىلىق ھۆكۈمەت كېۋەز تېرىش ۋەزىپىمىزنى كۆپەيتكەندىن بېرى ئالتە ئاي ياز دېھقانچىلىق قىلدۇق دېگىنىمىز بىلەن، كېۋەز تېرىشتىن باشقا ئىش قىلمىدۇق. يۇقىرىدىن چۈشۈرگەن پاختا ئىشلەپچىقىرىش كۆرسەتكۈچىنى ئورۇندايمىز، دەپ باشقا زىرائەتنى تېرىغىلى قويمىدى. ھەتتا سەي- كۆكتات، قوغۇن- تاۋۇز تېرىشقىمۇ يول قويمىدى. تېرىساق يۇلىۋەتتى. ھەيدەتكۈزۈۋەتتى. تېخى تۆپىلەپ جەرىمانە ئالدى. مولىقىدىن 250 جىڭدىن 300 جىڭغىچە ساپ پاختا ئېلىپ، يۇقىرى سەۋىيە يارىتىمىز دەپ يەرگە خىمىيىۋى ئوغۇت- كۈنجىرىلەرنى ھەددىدىن زىيادە چاچقىلى سالدۇ. كېۋەز مايسىسى بەك شاخلاپ كېتىپ، چېچەك غوزىغا ماڭمىسا ئۈچىنى ئۈزگىلى، شېخىنى پۇتىغىلى سالدۇ. تېز ئېچىلمىدى دەپ دېھقانچىلىق دورىسى چاچقىلى سالدى. مۇشۇ جەرياندا يەرگە خىمىيىۋى ئوغۇت، كۈنجىرىلەرنى بەلگىلىمىدىن ئاز سېلىپسەن دەپ جەرىمانە، ئوغۇتنى زىيادە جىق سالغانلىقتىن مايسىلار پاك بولۇپ شاخلاپ كەتسە، ئۈچىنى ئۈزۈپ، شاخلىرىنى پۇتىماپسەن دەپ جەرىمانە، كېۋەز مايسىلىرىنىڭ يوپۇرمىقىنى قۇرۇتىدىغان، غوزىسىنى تېز ئېچىلدۇرىدىغان دېھقانچىلىق دورىلىرىنى چاچماپسەن دەپ جەرىمانە، كېۋەزلىكنىڭ قىرلىرىغا ئۈنۈپ قالغان زاراڭزا، ئاپتاپپەرەس، قوناق . . . قاتارلىق مايلىقدان، زىرائەتلەرنى يۇلىۋەتمەپسەن دەپ جەرىمانە. . . ئىشقىلىپ تېرىغان كېۋىزىڭ ئۈنۈپ، غوزا بولۇپ ئېچىلغىچە گەدەنگىچە جەرىمانىگە بوغۇلۇپ كېتىسەن. شۇنداقتىمۇ چىشىڭنى چىشىڭغا چىشلەپ، ئالتە ئاي ياز كېۋەزنىڭ تۈۋىدە ئۆمىلەكلەپ ئالغان پاختىنى ساتقىلى ئاپارساڭ، ئەتىيازدا، يەرگە چېكىت سالغان چاغدىكى «بۇ يىل پاختىنىڭ سېتىۋېلىش باھاسى چوقۇم ئۆسىدۇ» دېگەن چىرايلىق، ناۋاتتەك گەپلەر ھېچيەردە يوق. يەنە شۇ ئۆتكەن يىلقى باھا. ئۆزۈڭ تېرىپ، مېھنەت سىڭدۈرۈپ ساتقىلى ئەكەلگەن نەرسىگە ئۆزۈڭ باھا قويالمايسەن. بۇنداق قىلىشقا ھېچقانداق ھەققىڭ- ھوقۇقۇڭ يوق. سېنىڭ پەقەت سېتىشلا مەجبۇرىيىتىڭ بار. باھانى قانداق قويۇش سېتىۋالغۇچىلارنىڭ ئىختىيارى. لېكىن بۇنىڭغا ماقۇل دېمەسلىككە ئامالىڭ يوق. ياق دەيدىكەنسەن، جازا- جەرىمانە تەييار. چۈنكى سېنىڭ نامىڭ دېھقان. ئېتىبارسىز تەر تۆكۈپ، قىممەتسىز بايلىق يارىتقۇچى. ئەمما ئاشۇ پاختىنى ساتقىلى ئەپكەلسەڭ مۇز چىراي پىرىيومچىلارنىڭ ھالى ئاندىن يامان. گۈلە- قاق، بادام- ياڭاق ئالغاچ بارمىساڭ، تۈرلۈك باھانە- سەۋەبلەر بىلەن پىرىيوم قىلمايدۇ، دەرىجىسىنى تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ. شۇنداق قىلىپ، مىڭبىر مۇشەققەتتە پاختىنى ساتسەڭمۇ ئەمما پۇلىسى يېزا، كەنت بوغالتىرلىرىنىڭ چوتىنىڭ ئۇرۇقىدا قالىدۇ. قولۇڭغا تېگىدىغىنى ساتقان پاختىنىڭ جىڭ سانى خاتىرىلەنگەن قۇرۇق تالون. سەۋەبىنى سۈرۈشتۈرسەڭ، باش باھاردا

باھاسىنى ئېيتىپ بەرمەيلا ساڭا مەجبۇرى ئۆلەشتۈرۈپ بەرگەن ئۇرۇقلۇق چېكىت، سۇلياۋ يوپۇق، خىمىيىۋى ئوغۇت، كونجىرە، دېھقانچىلىق دورىلىرىنىڭ پۇلى ۋە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرىنىڭ مۇلازىمەت ھەققىنى تۇتىۋالدۇق، دەيدۇ. ئەمما شۇ چاغدىمۇ ئاشۇ نەرسىلەرنىڭ مۇقىم باھاسىنى بىلمەيسەن. ئەڭ ئاخىرقى غوزا كېۋەزلىرىڭچە ئەكىلىپ ساتساڭمۇ، يەرگە مەبلەغ قىلىپ سالغان ئاشۇ سېلىنمىلارنىڭ پۇلىسىنى ئاران تۆلىيەلەيسەن ياكى گەدىنىڭگە ئېشىپ قالىدۇ. تېخى يىللىق پاختا ئىشلەپچىقىرىش ھۆددە كۆرسەتكۈچىنى ئورۇندىيالماپسەن دەپ، ناخشاخۇن سېكرېتارغا يەنە بىر مۇنچە جەرىمانە تۆلەيسەن. تىل- ئاھانەت ئاڭلايسەن. ۋادەرىخا، بۇ، يەرنىڭ دەردىنى نىمە دېگۈلۈك. ئەسلىدە بىز دېھقان خەق يەردىن يامانلىساق، يەرنى تاشلاپ قاچساق يامان بولىتى. لېكىن شۇنداق قىلماي ئامال بولمىدى. نېمە قىلىمەن ئالتە ئاي ياز يامغۇر، بوران، ئاپتاپ دېمەي ئىشەكتەك ئىشلەپمۇ جاننى باقالمىغان يەرنى يەنە تېرىپ. خۇدايىم تىلىكىمنى ئىجاۋەت قىلغان ئوخشايدۇ، مۇشۇنداق بىر خىلۋەت پاناھگاھنى قانچىلىك ئارمان قىلغانىدىم-ھە! بۇ يەر مەھەللىدىن ھەقىقەتەنمۇ يىراق، جاڭگالنىڭ ئىچكىرىسىدىكى بىر خىلۋەت يەر ئىكەن. بۇ ئەتراپقا بۇ زامانلاردا ئادەم كەلگەندەك قىلمايدۇ. دېمىسىمۇ، باش ئەتىيازدىن كۈزگىچە ئېتىزلىقتىن، قىشچە ھاشا- بىنامدىن نېرى بولالمايدىغان دېھقانلارنىڭ بۇ يەرگە ئوۋ ئوۋلاپ كەلگىلى نەدە چولىسى. مەنمۇ ئوۋلىغان ياۋا توشقان، قىرغاۋۇل قاتارلىق ئوۋ غەنىيمەتلىرىدىن بېرىپ ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ جەرىمانە، تىل- دەشناملىرىدىن قۇتۇلارمەن، شۇ باھانىدا بالىلىرىمنى بىرەر قېتىممۇ بولسا گۆش دەيدىغان نەرسىگە ئېغىز تەگكۈزۈۋالارمەن دەپ تەۋەككۇلسىگە ئۈيدىن چىقمىغان بولسام، بۇ يەرگە كېلىش ھەرگىز نېسىپ بولماس ئىكەن. شۇنداق قىلاي، يۇرتقا بېرىپ، بىساتىمدىن پۇلغا يارىغۇدەك نەرسىلەرنى سېتىپ، ئازراق پۇل تەخلەپ تۇراي. ئەتىيازلىقتا ئاشۇ پۇلغا كېلىشكە ئۇلاغ- ئىلمەك، ئوزۇق- تۈلۈك سېتىۋېلىپ، بىر كېچىدىلا خوتۇن- بالىلىرىم بىلەن بۇ يەرگە غىپپىدە كېلىۋالاي. كۆلنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىكى ئاۋۇ بىر پارچە يەرنى تۈزلەپ بىنام ئېچىپ دېھقانچىلىق قىلارمەن. ئىشقىلىپ، ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ جەرىمانە- سېلىقلىرىدىن، تىل- ھاقارەتلىرىدىن قۇتۇلۇپ كەتسەكلا بولدى. ياراتقان ئىگەم يانتوقايدىنمۇ ئۆزىمىزگە چۇشلۇق رىسق بېرەر...»

* * *

ئەتىيازنىڭ ئىللىق ھاۋاسى بىلەن تەڭ يانتوقاي يىللاردىكىدىن بۆلەكچە جانلىنىپ كەتتى. قاۋۇز ئاكا، ئايالى، ئۈچ ئوغۇل، بىر قىزى ۋە 6-5 ئۇلاغ- ئىلمەك بىر كېچىدىلا پەيدا بولۇپ، بۇ تېپتىنچ كۆل بويىنى باشقىچە بىر تۈسكە كىرگۈزدى. ئۇلار كەلگەن كۈنىلا كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بورا قومۇشى، يېكەنلەرنى ئورۇپ، يېقىن ئەتراپتىكى يۇلغۇن، توغراق قاقشاللىرى بىلەن ئەپچىلگىنە ئىككى ئېغىز كەپە ياسىۋالدى. ئاندىن كۆلنىڭ تۆۋەن تەرىپىدىن بىنام ئېچىشقا كىرىشتى. بىر ھەپتە ئىچىدە 8-7 مو كەلگىدەك يەر تەييار بولدى. بۇ يەرگە كۆلدىن ئېرىق چېپىپ سۇ باشلىدى...

يەر ھالال مېھنەت قىلغۇچىلارنى نېسىۋىسىز قويمايدۇ. ھايت- ھۇيت دېگۈچە ئىككى ئاي ئۆتۈپ كەتتى. ھېلىقى ئاچقان بىنامغا تېرىغان قوناقلار باش تارتىپ، دان تۇتۇشقا، قوغۇن پىلەكلىرىدە سويما چاچراشقا باشلىدى. ئۈنىڭغىچە قاۋۇز ئاكىلار يەنە 10-8 مو كەلگىدەك بىنام ئاچقان بولۇپ، كۈزلۈككە بۇغداي تېرىشقا تەييارلاپ قويغانىدى.

- بېلىق!... دادا... دادا... مايەرگە كەلسىلە، كۆلدە بېلىق بار ئىكەن.

قاۋۇز ئاكىنىڭ چوڭ ئوغلى قاسىم ئاخۇن كۆل بويىدا تويۇقسىزلا ئەنە ئاشۇنداق چۇقان سېلىشقا باشلىدى. ئۇ، قولىدىكى تۆمۈر ئارىنى سۇغا سانجىغان بولۇپ، ئارىنىڭ دەستىسىگە مەھكەم ئېسىلغىنىچە تۇۋلاۋاتاتتى.

- ھە، نېمانچە تۇۋلايسەن؟ سۇ بار يەردە بېلىق بولىدۇ، ئاشۇنداق،- دېدى قاۋۇز ئاكا پەرۋاسىزلىق بىلەن.

- بۇ بەك چوڭ بېلىقكەن. ئۇكام قادىر ئاخۇندەكلا بار ئىكەن. مەن ئۇنى ئارا بىلەن سانجىپ تۇتۇۋالدىم. ئىتتىكرەك كەلسىلە، دادا. كۈچۈم يەتمەيۋاتىدۇ.

قاۋۇز ئاكا شۇنداقلا قاراپ، ئوغلىنىڭ پۇتىدىكى سۇنىڭ پالاقشىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ يۈگۈردى. قاسىم ئاخۇن ئارا بىلەن بېلىقنىڭ دۈمبىسىدىن زىخلىۋەتكەن بولۇپ، بېلىق ھەدەپ پالاقشىۋاتاتتى. بېلىق راستتىنلا قاۋۇز ئاكىنىڭ تۇققۇز ياشلىق كىچىك ئوغلى قادىر ئاخۇندەكلا بار ئىدى.

شۇ كۈنى ئۇلار بېلىق گۆشىدىن تويغىچە يېيىشتى. ئەمما قاسىم ئاخۇن كۆلنىڭ ئەتراپىنى چۆرگىلەيدىغان بولىۋالدى.

- نېمانچە كۆلنىڭ بېشىدىن كېتەلمەيسەن، بالام. خۇددى قىلىدىغان باشقا ئىشىڭ يوقتەك.

- يەنە ئۆتكەنكىدەك بېلىق ئۇچراپ

قالارمىكىن دەيمىنا، دادا، - دېدى قاسىم ئاخۇن قولىدىكى تۆمۈر ئارىسىنى مەھكەم تۇتقىنىچە دادىسىنىڭ كۆزىگە قاراپ ھىجىيىپ.

- ئۇنداق تەلەي دېگەن كېلىۋەرمەيدۇ. ماڭ، ھاماقەتلىك قىلماي بېرىپ باشقا ئىشلىرىڭنى قىل، - دېدى قاۋۇز ئاكا قاپىقىنى تۈرۈپ.

- تور بولغان بولسىغۇ تۇتماق ئاسانتى. كۆلدە بېلىق خېلىلا جىقتەك قىلىدۇ. ئوبدانىراق بېلىق تورىمىزدىن بىرەرسى بولغان بولسا، خالىغان ۋاقىتتا بېلىق تۇتۇپ يېيەلەيتتۇق.

قاۋۇز ئاكا ئوغلىنىڭ بۇ گېپىگە ئاق- كۆك بىرنېمە دېمىدىيۇ، لېكىن بىردىنلا ئويلىنىپ قالدى. «راست، بېلىق تۇتىدىغان تور بولغان بولسا، كۆلدىن ئانچە- مۇنچە بېلىق تۇتۇپ يەپ، قورساقنىڭ غېمىدىن قۇتۇلغان بولاتتۇق. ھازىر ئېتىزدىكى قوناقلار تېخى پىشمىدى. قويدىن بىرەرسىنى سوياي دېسە ھەممىسى بوغاز. ئۇنىڭ ئۈستىگە گۆشنى ئىسسىقتا ساقلاپ يېگىلى بولمايدۇ. . . راست، ئۆتكەن يىلى قىشتا ھاشارغا بارغان سۇ ئامبىرىغا بېرىپ باقايمىكىن- يا؟ شۇ يەردىن كونىراق بولسىمۇ بىرەر بېلىق تورىنىڭ ئامالى بولۇپ قالسا ئەجەب ئەمەس. . . »

قاۋۇز ئاكا شۇ كۈنى كەچتە ئۆيدىكىلەرگە ھېچقانداق گەپ قىلمايلا يانتوقايدىن غايىب بولدى- دە، ياندۇرقى كۈنى تاڭ سەھەردە يەنە پەيدا بولدى. ئۇنىڭ دولىسىدا خېلىلا چوڭ بىر باغلام بېلىق تورى بار ئىدى. قاسىم ئاخۇن تورنى كۆرۈپ قەۋەتلا خۇش بولۇپ كەتتى- دە، تورنى سۆرەپ كۆل بويىغا قاراپ ماڭدى.

- ئالدىرىماي تۇر، بالام، - دېدى قاۋۇز ئاكا، - ئاۋۋال مەن ناشتا قىلىۋالاي، ئاندىن تورنى سالايلى. سەن بۇ تورنى قانداق سېلىشنى تېخى بىلمەيسەن.

ئۇلار شۇ كۈنى كەچتە، ئەتىگەندە كۆلنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى قومۇشلۇقنى چۆرگىلىتىپ ئىككى قات قىلىپ سېلىپ قويغان تورنى يىغىشقا باشلىدى.

- ۋاھ! ماۋۇ كارامەتنى، - توۋلىۋەتتى قاسىم ئاخۇن خۇشاللىقتا.

تورغا ئادەمنىڭ يوتىسىدەك، قاق پاقالچىكىدەك بېلىقلاردىن خېلىلا جىق چۈشۈپ قالغانىدى.

قاۋۇز ئاكا بېلىقلارنى توردىن ئاجرىتىپ يەنە كۆلگە تاشلاشقا باشلىدى.

- نېمە قىلغانلىرى بۇ، دادا، ئاران تۇتقان بېلىقلارنى يەنە كۆلگە تاشلىۋېتىپ بارىلىغۇ؟ - دېدى قاسىم ئاخۇن ھەيران بولۇپ.

- تاشلىۋەتمىسەك شۇنچىۋالا بېلىقنى قانداق يەپ بولىمىز. يېيىشىمىزگە چۈشلۈق تۇتمايمىزمۇ؟

- ئۇنداق قىلغىچە شەھەرگە ئاپىرىپ ساتمايمىزمۇ؟ شەھەرلىكلەر بېلىققا بەك ئامراق. بۇ بېلىقلارنى ساتساق قولىمىزغا پىشكى پۇل كىرەتتى.

قاۋۇز ئاكا ئوغلىنىڭ بۇ مەسلىھەتىگە ئۇزاق باش قاتۇرۇپ ئولتۇرمىدى. توردىكى بېلىقلارنى كۆلگە تاشلىماي قىرغاققا ئېلىپ چىقىشقا باشلىدى. كۆڭلىدە ئوغلىنىڭ كۆرسەتكەن بۇ ياخشى مەسلىھەتىگە ئاپىرىن ئوقۇدى.

قاۋۇز ئاكا شۇ كۈنى كېچىسى لىققىدە بېلىق بېسىلغان ئېشەك ھارۋىسىنى ھەيدەپ شەھەرگە يۈرۈپ كەتتى. ئۇ، يۇرتنى تاشلاپ بالا- چاقىلىرى بىلەن يانتوقايغا كېلىۋالغاندىن بېرى، بىر يەرگە كەمدىن كەم باراتتى. بارسىمۇ يۇرتتىكىلەرنىڭ كۆرۈپ قېلىشىدىن، ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ بىلىپ قېلىشىدىن، يۇرتقا يەنە قايتۇرۇپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ، كېچىدە باراتتى. يەنە كېچىدە قايتىپ كېلەتتى. شۇڭلاشقا، يانتوقايدىكى بۇ خىلۋەت ماكاننى ئۇرۇق- تۇغقان، ئەل- ئاغىنىلىرىدىنمۇ مەخپىي تۇتقانىدى.

ئۇ، شەھەرگە ئالتە قېتىم بېلىق توشۇۋېدى، ئوبدانلا پۇللۇق بولۇپ قالدى. شەھەردە راستتىنلا بېلىقنىڭ بازىرى ئىتتىك ئىدى. ئۇ، باھا تالىشىپ ئولتۇرمايلا تېزلا قولىدىن چىقاردى. بېلىقنى نەدىن ئەپكەلگەنلىكىنى سورىغانلارغا مۆجمەللا بىر نېمىلەرنى دەپ جاۋاب بەردى. لېكىن كۆلنىڭ ئورنىنى ئېيتمىدى. ئۇزاق ئۆتمەي كۆلدىكى بېلىقلار ئازلاشقا باشلىدى. كىچىك بالىنىڭ بىلىكىدەك چوڭلۇقتىكى بېلىقلارمۇ ئاز چىقاتتى. كۆلدىكى چوڭ بېلىقلار سېتىلىپ تۈگىگەنىدى. ئۇششاق بېلىقلار بەك ئۇششاق ئىدى. ئۇ بېلىقلار تورغا چۈشمەيتتى. تورغا چۈشكەن تەقدىردىمۇ تۇتۇپ شەھەرگە ئەكىرسە ساتماقمۇ تەس ئىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار بېلىق تۇتۇشنى توختاتتى. ئەمما قاسىم ئاخۇن يەنىلا كۆل بويىدىن نېرى بولالمىدى. ئۇنىڭ بۇ قىلىقى قاۋۇز ئاكىنىڭ ئىچىنى پۇشۇردى.

- ئەمدى كۆل بويىنى تولا چۆرگىلىمە، بالام. كۆلدىكى بېلىقلارنىڭ تۇتقىدەكلىرى تۈگىدى. كىچىكلىرى چوڭ بولىۋالسۇن ئەمدى.

- سىلىگە دەيدىغان بىر مەسلىھەتىم بارتتى، دادا، - دېدى قاسىم ئاخۇن.

- مەسلىھەت دەمسەن؟ - دېدى قاۋۇز ئاكا قىزىققان ھالدا، - نېمە گېپىڭ بولسا تارتىنماي ئوچۇقلا دەۋەر، بالام.

- بۇ كۆلگە پىشكى بېلىق مايسىسى (بېلىمجان دېمەكچى. مۇھەررىردىن) سېتىۋېلىپ ئەپكىلىپ باقايلىمىكىن دەيمەن. . .

- نېمە دېدىڭ؟ بېلىقنىمۇ باقىدىغان گەپمۇ؟ - دېدى قاۋۇز ئاكا ھەيران بولۇپ.

- كۆلدىكى بېلىقلارنى تۇتۇپ بولدۇق. ئۇششاقلىرى بەك ئۇششاق. ئۇنىڭ ئۈستىگە بەك ئاز، - دەپ چۈشەندۇردى قاسىم ئاخۇن، - سىز بىلەن شەھەرگە بېلىق ساتقىلى چىققان چاغدا،

بېلىق بازىرىدا بېلىق ساتىدىغانلار بىلەن مۇڭدىشىپ قالدىم. ئۇلارنىڭ مەخسۇس بېلىق بېقىش ئۈچۈن كولىغان كۆلچەكلىرى بار ئىكەن. ئۇلار ئاشۇ كۆلچەكلەرگە بېلىق مايسىلىرىنى سېلىپ، كېپەك، بەدە قاتارلىق نەرسىلەر بىلەن بېقىپ چوڭايتىپ ساتىدىكەن. ئۇلارنىڭ دېيىشىچە، 10ـ12 سانلىق (سانتىمېتىر دېمەكچى. مۇھەررىردىن) چوڭلۇقتىكى بېلىجانلارنى سېتىۋېلىپ ئەكېلىپ، تۇجۇپىلەپ باقساق بىر يىلدا خېلى ئوبدان يوغىنايدۇ دەيدۇ. تەييار كۆل بولغاندىكىن بىزمۇ شۇنداق قىلىپ باقمايلىمۇ، دادا.

قاۋۇز ئاكا ئوغلىنىڭ بۇ گېپىگە ھېچقانداق جاۋاب قايتۇرمىدى، لېكىن بىر كۈن ئويلاندى. كۆلدە راستىنلا تۇزۇك بېلىق قالمىغاندى. بېلىقنىڭ تەبىئىي كۆپىيىپ، يوغىنىشىنى كۈتسە يەنە 5ـ10 يىل ۋاقىت كېتىشى مۇمكىن ئىدى. ئەمما ئوغلىنىڭ دېگەنلىرىگە ئانچە ئىشەنچ قىلالمايۋاتاتتى. «قاسىم ئاخۇننىڭ دېگەنلىرى راستىمدۇ؟ راستىنلا بېلىقنىمۇ قوي، توخۇ باققاندەك بېقىپ، چوڭايتىپ ساتقىلى بولامدىغاندۇ؟ بىر چوڭنىڭ گېپىگە كىر، بىر كىچىكنىڭ دەپتىكەن. نېمىلا بولمىسۇن يەنە بىر قېتىم تەۋەككۇل قىلىپ بېقىش كېرەك. ناۋادا قاسىم ئاخۇننىڭ دېگەنلىرى راست بولۇپ قالسا، بۇمۇ پۇل تېپىپ باي بولۇشنىڭ ئوبدان چارىسىكەن». ئۇ، شۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەندىن كېيىن ئوغلىنىڭ قېشىغا كەلدى.

- سەن گېپىنى قىلغان ھېلىقى بېلىق مايسىلىرىنى نەدە ساتىدىكەن. يانتوقايغا قانداق توشۇپ ئەكەلگىلى بولىدىكەن؟

بۇ مەسىلىنى قاسىم ئاخۇنمۇ بىلمەيتتى. شۇڭلاشقا دادىسىنىڭ تۇيۇقسىز سورىغان بۇ سوئالىغا دەماللىققا جاۋاب بېرەلمەي بىر ھازا تۇرۇپ قالدى.

- بۇنى مەنمۇ بىلمەيمەن، - دېدى ئۇ گەدىنىنى قاشلاپ تۇرۇپ، - شەھەرگە چىرىپ، بېلىق بازىرىدىكى بېلىقچىلاردىن ئۇقۇشۇپ باقساق بولارمىكىن.

«توغرا، شۇنداق قىلىش كېرەك. تۇۋا، مېنىڭ ماۋۇ قاپاق كاللامنى. قاسىم ئاخۇن بۇنچىلىك ئىشلارنى نەدىن بىلسۇن. ئۇمۇ يېزا مەكتىپىدە تۇزۇك ئوقۇمىغان، يېزىنىڭ سىرتىغا چىقىپ باقمىغان، ماڭا ئوخشاش ئېتىزلىقتىن، كېۋەزلىكتىن، ھاشاردىن نېرى بولالمىغان تۇرسا، بالىنى تەڭلىكتە قويۇپ، سورىغان سوئالىمنى كۆرمەمدىغان...»

قاۋۇز ئاكا نەچچە ۋاقىتتىن بېرى بېلىق ساتقان پۇلنى قويۇن يانچۇقىغا مەھكەم سالدى-دە، شۇ كۈنى كەچتىلا قاسىم ئاخۇن بىلەن شەھەرگە قاراپ يول ئالدى. ئۇلار كېتىپ 4ـ كۈنى بامدات ۋاقتى بىلەن يانتوقاينىڭ جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ تاتاتىلغىنىچە بىر قوش كوزۇلۇق تراكتور يېتىپ كەلدى. تراكتوردا قاۋۇز ئاكا بىلەن قاسىم ئاخۇنمۇ بار ئىدى. تراكتورنىڭ كوزۇپىغا كوزۇپ بىلەن تەڭ كەلگىدەك قىلىپ، سۇ ئۆتمەيدىغان بېزىنت قاپ جايلاشتۇرۇلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىگە لىققىلاپ سۇ توشقۇزۇلغانىدى. سۇدا ئادەمنىڭ بىگىز بارمىقىدەك ۋە ئۇنىڭدىن چوڭراق بېلىجانلار پىلتىڭلاپ يۈرەتتى. ھەممەيلەن قول-قول تۇتۇپ چېلەك، داس- قاچىلار بىلەن بۇ بېلىجانلارنى ئۇسۇپ، يانتوقاي كۆلىگە تۆكۈشكە باشلىدى...

* * *

قاۋۇز ئاكىنىڭ يانتوقاي كۆلىگە بېلىق مايسىسى سالغىنىغا ئىككى يىلدىن ئاشتى. ئۇلار بېلىق مايسىسى ساتىدىغان ئورۇندىكىلەرنىڭ ئۆگەتكىنى بويىچە كۆلچەككە كېپەك، قوناق يارمىسى، بەدە قاتارلىق يەم- خەشەك، ئوت- چۆپلەرنى قارالىق تاشلاپ بېرىپ تۇردى. ئۇلار ئاچقان بىنامغا بەدە تېرىغانىدى. قاۋۇز ئاكىنىڭ ئائىلىسىدىكىلەردىن كىملا بولمىسۇن بىرەيلەن ھەر كۈنى ئاشۇ بەدىلەردىن ئورۇپ، بېلىقلارغا تاشلاپ بېرىشنى ئۇنتۇمايتتى. بولۇپمۇ قاۋۇز ئاكا بېلىقلارغا يەم- خەشەك بېرىشكە بەكمۇ ھېرىس بولۇپ قالغانىدى. ھەر قېتىم كۆلچەككە ياپىيېشىل، يۇمران بەدىلەرنى تاشلىغىنىدا سۇ تېگىدىن پاراسلىغان يېقىملىق ئاۋاز چىقاتتى. بۇ، بېلىجانلارنىڭ ئوت- چۆپ يەۋاتقان ئاۋازى ئىدى. سۇغا كېپەك، يارما چاچقان ۋاقىتتا بولسا، بېلىجانلار سۇ ئۈستىگە موللاق ئېتىپ چىقىپ، تۈرلۈك شوخ ھەرىكەتلەر بىلەن ئادەمنىڭ زوقىنى قوزغايتتى. قاۋۇز ئاكا بېلىجانلارنىڭ شوخ ھەرىكەتلىرىدىن ھوزۇرلىنىپ، شېرىن خىياللارغا ئەسىر بولاتتى. قىسقىسى، كۆلچەكتىكى بېلىجانلارمۇ، قاۋۇز ئاكا ھەم ئۇنىڭ ئائىلىسىدىكىلەرمۇ غەمسىز ئىدى. قاۋۇز ئاكا يانتوقايغا دەسلەپ كەلگەن ۋاقىتتا بىرەر غېرىبى شەپىنى، قاتتىقراق ئاۋازنى ئاڭلاپ قالسىمۇ ئالاقزادە بولۇپ، چۆچۈپ تۆت ئەتراپىغا قارايتتى. يانتوقايغا قېچىپ كېلىۋالغانلىقىمنى ناخشاخۇن سېكرىتار بىلىۋالارمۇ؟ كەنت كادىرلىرىنى، كەنتتىكى ئامانلىق ساقلىغۇچىلارنى باشلاپ كېلىپ، مېنى يەنە يۇرتقا ئېلىپ كېتەرمۇ؟ نەچچە ۋاقىتتىن بېرى تۆلىمىگەن سېلىق، ھەق- جەرىمانىلارغا ھېسابلىدىم دەپ ئەمدىلا ئاۋۇشقا باشلىغان مال- چارۋىلىرىمنى تارتىۋالارمۇ؟ دەپ غەم يەيتتى، خاتىرجەمسىزلىنەتتى، كۆڭۈل ئارامى بۇزۇلاتتى. لېكىن ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بۇنداق تۇيغۇلاردىن، غەم- ئەندىشىلەردىن ئاستا- ئاستا قۇتۇلۇپ كەتتى. ھەتتا، يانتوقاينىڭ خىلۋەت قوينى ئۇنىڭ بارلىق غەم- ئەندىشىلىرىنى ئۇنتۇلدۇردى. ناخشاخۇن سېكرىتارنىڭ ئىتتىنىڭ تۈكىدەك تولا سېلىق، ھەق، جەرىمانە، ھاشار- ئەمگەكلىرىدىن قۇتۇلۇپ كېتىدىغانلا ئىش بولسا، ئۇ مۇشۇ خىلۋەت جاڭگاللىقتا بىر ئۆمۈر يالغۇز، خاتىرجەم ياشاشقا رازى ئىدى.

ھېلىقى بېلىق مايسىسى سېتىپ بېرىپ، تراكتور بىلەن بىر كېچىدىلا يانتوقايغا ئەكېلىپ بەرگەنلەرنىڭ گېپى راست چىقتى. بېلىق مايسىلىرى ئىككى يىل ئىچىدىلا ئادەمنىڭ پاقالچىكىدەك، بىلىكىدەك يوغىنىدى. بېلىقلار كۆل ئىچىدە توپ- توپ بولۇپ ئۈزۈپ يۈرەتتى. بېلىجانلار چۈمگەك، سۇ چاشقىنى، بېلىقچى قۇشلارنىڭ يەپ كەتكىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا تولۇق ئەي بولغانىدى. «خۇدايىم بۇيرىسا، بۇ

بېلىقلارنى كېلەر يىلى ئەتىيازدىن باشلاپ ساتسام، بېلىق ساتقان پۇلنىڭ بىر قىسمىغا ياخشى نەسىللىك قوي- كالىلاردىن سېتىۋالسام، قالغان بىر قىسمىغا سوپەكتىن (قول تراكتورى دېمەكچى. مۇھەررىردىن) بىرنى سېتىۋېلىپ بىنام ئاچسام. . .» قاۋۇز ئاكىنىڭ ئارزۇ- ئارمانلىرى قاناتلانغانسېرى يانتوقاي كۆز ئالدىدا جەننەتتەك بىر ماكان بولۇپ گەۋدىلىنەتتى.

قىش كېتىپ كۆلچەك- ئېرىقلاردىكى مۇزلار ئېرىشى ھامانلا قاۋۇز ئاكا كۆلدىن تۇنجى قېتىم بېلىق تۇتتى-دە، تۇتقان بېلىقلارنى ئېشەك ھارۋىسىغا بېسىپ، گۇگۇم پەيتى بىلەن شەھەرگە قاراپ يول ئالدى. 2-3 يىلدىن بېرى ئۇ شەھەرگە بىرنەچچە قېتىم كىرگەن بولسىمۇ، بېلىق بازىرىغا بېرىپ باقمىغانىدى. ھازىر بېلىقنىڭ باھاسى 2-3 يىلنىڭ ئالدىدىكىدىن خېلىلا ئۆرە ئىدى. قاۋۇز ئاكا بېلىقلارنى بازاردىكى بېلىق ئېلىپ ساتىدىغانلارغا توپ باھادىلا ئۆتكۈزۈۋەتتى. ئۇلار قاۋۇز ئاكىغا بېلىقتىن قانچىلىك بولسا، شۇنچىلىك ئالىدىغانلىقىنى ئېيتىشىپ، ئالدىن زاكالەت پۇلىمۇ بەردى. بېلىق ساتقان پۇلنى قايتا ساناپ، قاۋۇز ئاكىنىڭ قوللىرى تىترەپ كەتتى. كۆزىگە غىلىلدە ياش كەلدى. ئۇ، ئاغزىغا چىش چىققاندىن بېرى تۇنجى قېتىم سىقىمى توشقۇدەك پۇل تۇتۇپ باققانىدى. بۇ بىر ھارۋا بېلىقتىن ئۈچ يىل ئاۋۋال كۆلگە سالغان بېلىق مايسىسىنىڭ پۇلى ئاساسەن چىققانىدى. ئۇ، شەھەرنى بىر قۇر ئايلىنىپ، ئۆينىڭ ئازراق تۆشۈكلۈك سودىسىنى قىلدى-دە، قاسىم ئاخۇن بىلەن ئاشخانىغا كىرىپ تويغۇدەك بىر غىزالىنىۋالغاندىن كېيىن يانتوقايغا قاراپ ئالدىراش يۈرۈپ كەتتى.

كۆلدە بېلىقلار زىيادە كۆپ ئىدى. تورنى شۇنداقلا يايسا بېلىق چىقاتتى. قاۋۇز ئاكا يانتوقايغا كېلىپلا يەنە بىر ھارۋا بېلىقنى ئېلىپ شەھەرگە قاراپ ماڭدى. ھاۋا سەل ئىسسىپ قالسا، بېلىق باھاسىنىڭ چۈشۈپ كېتىدىغانلىقىنى شەھەردىكى بېلىق سودىگەرلىرىدىن ئاڭلىغانىدى. شۇڭا ئۇ جاپا تارتسىمۇ، بىر مەزگىل ئالدىراش ئىشلەشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. ئۇ ئەنە شۇنداق ئىشلەپ بىر ھەپتە ئىچىدە شەھەرگە ئالتە قېتىم قاتنىۋېدى، يانچۇقىمۇ خېلىلا تومپىيىپ قالدى. پۇلنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ ئۇنىڭ يانتوقايدا تىكلىمەكچى بولغان ئىگىلىكى ھەققىدىكى ئارزۇ- ئارمانلىرى كۆپەيمەكتە ئىدى.

بۈگۈنمۇ ئۇ ھارۋىدىكى بېلىقلارنى شەھەردىكى بېلىقپۇرۇشلارغا ئۆتكۈزۈپ بېرىپ، يەنە ئالدىراش قايتىپ كەلدى-دە، كۆل بويىدىكى كەپىنىڭ ئورنىغا يېڭىلاپ سېلىنىۋالغان ئۆيىنىڭ ئالدىغا كېلىپ تۇرۇپلا قالدى. شۇ ھامان تاپىنىدىن كىرگەن بىر ئاغرىق مېڭىسىدىن چىقىپ كەتتى. ھەم قورقۇنچ، ھەم غەزەپ ئارىلاش ئاچچىق، ئازابلىق بىر تۇيغۇ پۈتكۈل ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالدى. مېڭىسىگە نەچچە ئونلاپ پىچاق سانجىلماقتا ئىدى. ئىشىكى ئالدىدا ناخشاخۇن سېكرېتار باشلىق بىر نەچچە كەنت كادىرلىرى ئۇنىڭغا قاراپ ھىجىيىپ تۇراتتى. ھەئە، كۈلۈپ تۇراتتى. ئۇلارنىڭ بۇ كۈلكىسىدە قىلچىمۇ ساختىلىق، زەھەرخەندىلىك، يوشۇرۇن غەزەپ- نەپرەت يوق ئىدى. ئۇلار يۈرىكىدىن چىقىرىپ ھەقىقىي كۈلۈۋاتاتتى. قاۋۇز ئاكىغا ئۇزۇن يىل ئايرىلىپ كەتكەن قېرىندىشىغا قارىغاندەك مېھرى بىلەن قاراۋاتاتتى.

قاۋۇز ئاكا دەرھاللا ئەس- ھوشىنى يىغدى. پۇت- قولىغا قايتىدىن جان كىردى. دەرھال بۇ قىچقارمىغان مېھمانلارنىڭ ئالدىغا كۆرۈشكىلى ئىككى قولىنى تەڭلەپ كەلدى. .

- ھە، قاۋۇز ئاخۇن، نەچچە يىلدىن بېرى نەگە غايىپ بولۇپ كەتتىكىن دېسەك، ئەسلىدە مۇشۇنداق بەلەن يەرنى تېپىۋاپتىكەنلا- ھە.

قاۋۇز ئاكا سېكرېتارنىڭ بۇ گېپىگە بىر نېمە دەپ جاۋاب بېرىپ بولغىچە، سېكرېتار يەنە گېپىنى داۋاملاشتۇردى:

- ئەھۋال مەيەردىن- مەيەرگىچىتى دەپ قويۇپ كەتكەن بولسىلا، خەۋەر تېپىپ قالالىتتۇق ئەمەسمۇ. نەگە كەتكەنىدۇ، نېمە بولغانىدۇ، دەپ بەك ئەنسىرىدۇق. ئىز- دېرەكلىرىنى قىلدۇق. كېرەك يوق. يانتوقايمۇ بىزنىڭ يېزىغا، يەنە كېلىپ دەل بىزنىڭ كەنتنىڭ زېمىنىغا تەۋە جاڭگاللىق. نېمىلا دېگەن بىلەن بىزنىڭ كەنتنىڭ تەۋەلىكىدىن چىقىپ كەتمەيلا.

قاۋۇز ئاكا سېكرېتارنىڭ بۇ يەرنى قانداق قىلىپ بىلىۋالغانلىقىنى، نېمە مەقسەتتە كەلگەنلىكىنى، بۇ گەپلەرنىمۇ نېمە مەقسەتتە دەۋاتقانلىقىنى پەقەتلا بىلەلمىدى. ئۇلارنى ئۆيگە باشلاپ قويۇپ، ئېغىلغا كىرىپ پاخلاندىن بىرنى سويدى. قاسىم ئاخۇن كۆلدىن بېلىق تۇتۇپ چىقتى. ناخشاخۇن سېكرېتارلار پاخلان گۆشى، بېلىق كاۋىپىنى تويغىچە يېدى. ئۇلار قاۋۇز ئاكا كېلىپ بولغىچە ئېغىلدىكى قوي- كالا، كۆلدىكى بېلىق، بىنام يەرلەردىكى زىرائەتلەرنى كۆرۈپ، قاۋۇز ئاكىنىڭ ئايالىدىن تەپسىلىي ئەھۋال ئىگىلەپ، كۆڭۈللىرىدە نېمىلەرنىدۇر بوداپ ئۈلگۈرگەنىدى. بېلىق كاۋىپىنى ئىشتىھا بىلەن يەپ ئولتۇرۇپ ناخشاخۇن سېكرېتار گەپ باشلىدى:

- ئەسلىدە رۇخسەتسىز يۇرتنى تاشلاپ چىقىپ كەتكەنلىكلىرىنى، يانتوقايدا رۇخسەتسىز بىنام ئاچقان ھەم بېلىق باققانلىقلىرىنى سۈرۈشتە قىلىشقا، جەرىمانە قويۇشقا تېگىشلىكتى. ئەمما پارتىيە- ھۆكۈمەتنىڭ دېھقانلارنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، بېيىش يولىغا باشلاش سىياسىتىنىڭ روھىغا ئاساسەن، ئاچقان بىناملىرىنىڭ ئۈچ يىللىق سۇ ھەققىنى، كۆلنىڭ ئۈچ يىللىق ئىجارىسىنى تاپشۇرسىلا، باشقا ھەق- سېلىقلارنى سۈرۈشتە قىلمايلى، دېيىشتۇق. يەنە بىر گەپ، بايام سىلى شەھەردىن چىقىپ بولغىچە بىز مۇشۇ ئولتۇرغان بارلىق كەنت كادىرلىرى مۇزاكىرىلىشىپ، سىلىنى ئالدىن بېيىغان 10 مىڭ كويلۇق كەسىپىي ئائىلە قىلىپ بېكىتتۇق. ماتېرىياللىرىنى يېزىپ يېزىلىق ھۆكۈمەتكە يوللايمىز. يۇقىرىدىن تەكشۈرگىلى، كۆزدىن كەچۈرگىلى، سىلىنىڭ ئالدىن بېيىش تەجرىبىلىرىنى ئۆگەنگىلى كەلسە، ئۇلارغا يانتوقايغا قېچىپ كەلگەنتىم دېمەي، كەنت تەشكىلى ماڭا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلۈپ، يانتوقايدەك ئەۋزەل بايلىق شارائىتىغا ئىگە يەردە دادىللىق بىلەن ئىگىلىك تىكلىشىمگە مەدەت بەردى، كۆپلەپ

ياردەم بەردى، ياخشى چارە، ئامال، تەدبىرلەرنى كۆرسىتىپ رەھبەرلىك قىلدى، دەپ جاۋاب بېرىلا. قالدى گەپنىڭ تەپسىلاتىنى سىلىگە ئايرىم دەپ بېرىمىز.

خۇددى خام ياغ ئىچىۋالغاندەك بىر تۇيغۇغا كېلىپ قالغان قاۋۇز ئاكىنىڭ كۆڭلىدىكى تۇمانلار بىردىنلا تاراپ كەتتى. ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ ھەم تەھدىت، ھەم بۇيرۇق تۇسىنى ئالغان سۆزلىرىگە ماقۇل دەپلا جاۋاب بەردى. ئۇلار يەنە نېمىلەرنىدۇر تاپىلاپ، قاۋۇز ئاكا يوللۇق تۇتقان 4ـ5 تالدىن بېلىقلارنى ئېلىپ يانتوقايدىن كېتىشتى. قاۋۇز ئاكا ئۇلاردىن ئاسانلا قۇتۇلغىنىغا، ئۆزى ئويلىغىنىدەك ئۇلارنىڭ ئەسكىلىك قىلمىغىنىغا كۆڭلىدە قەۋەتلا خوش بولدى.

ئەسلىدە ناخشاخۇن سېكرېتار قاۋۇز ئاكىنى شەھەردە بېلىق سېتىۋاتقاندا كۆرۈپ قالغانىدى. يوقاپ كەتكىلى 3ـ4 يىل بولۇپ قالغان بۇ ئادەمنىڭ شەھەردە بېلىق سېتىپ يۈرگىنى ئۇنىڭ دىققىتىنى تارتتى. بىرىپ كۆرۈشمەكچى بولغانىدى، لېكىن شۇ ھامانلا كۆڭلىگە باشقىچە ئوي پۈكتى-دە، قاۋۇز ئاكىنىڭ كەينىدىن قارا كۆرۈنۈش ئەگەشتى. ئۇ، قاۋۇز ئاكىنىڭ يانتوقايدىكى ماكانىنى كۆرۈۋالغاندىن كېيىن كېچىلەپ يۇرتقا قايتتى ۋە ئەتىسى ئەتىگەندە بارلىق كەنت كادىرلىرىنى يىغىپ ئەھۋالنى ئېيتتى. ئۇلار بىردەك يانتوقايغا بېرىپ قاۋۇز ئاكىنى ئائىلىسى بىلەن يۇرتقا قايتۇرۇپ ئەكېلىش، رۇخسەتسىز بىنام ئاچقان، بېلىق بېقىپ قىلغان كىرىمىنى پۈتۈنلەي مۇسادىرە قىلىپ، كەنت مالىيىسىگە كىرىم قىلىشنى قارار قىلىشتى.

ئۇلار يانتوقايغا يېتىپ كەلگەندە قاۋۇز ئاكا ئاللىبۇرۇن شەھەرگە بېلىق ساتقىلى كىرىپ كەتكەنىدى. قاۋۇز ئاكىنىڭ ئايالى ناخشاخۇن سېكرېتار قاتارلىق كەنت كادىرلىرىنى كۆرۈپ دەسلەپتە چۆچۈدى، ھودۇقتى، تەمتىرىدى. كېيىن ئېسىنى يىغىپ ئۇلارنى ئۆيگە باشلىدى. 40ـ50 تۇخۇمنى دەرھال پىشۇرۇپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئەپچىقتى. توخۇدىن ئىككىنى بوغۇزلىتىپ، پاكىز ئادالاپ قازانغا تىقتى. تاماق ئارىلىقىدا ناخشاخۇن سېكرېتار ئۇنىڭدىن قانداق قىلىپ، نېمە سەۋەبتىن يانتوقايغا كېلىپ قالغانلىقىنى، يانتوقايدا نېمە ئىشلارنى قىلغانلىقىنى سورىدى. ساددا، ئاقكۆڭۈل ئايال كۆلدە بېلىق تۇتقاندىن تارتىپ، بېلىق مايسىسى سالغىنىغىچە تەپسىلىي سۆزلەپ بەردى. ئۇلارنى باشلاپ چىقىپ يېڭىدىن ئاچقان بىنام يەرلەرنى، زىرائەتلەرنى، قوتاندىكى قوي- كالىلارنى بىرمۇ بىر كۆرسەتتى. بۇلارنى كۆزۈۋېتىپ ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ كاللىسىغا تويۇقسىز باشقا بىر ئەقىل كەلدى. شۇنىڭ بىلەن قاۋۇز ئاكىنىڭ مال- مۈلۈكلىرىنى مۇسادىرە قىلىش، يۇرتقا قايتۇرۇپ كېتىش قارارىدىن تېزلا ياندى. ئۇ، قاۋۇز ئاكىنى 3ـ4 يىلدا بۇنچىۋالا ئىگىلىك تىكلەپ، بېيىپ كېتىدۇ دەپ پەقەت ئويلىمىغانىدى. ئېغىلدىكى قوي- كالىلارلا ئۇنىڭ تەسەۋۋۇرىدىكىدىن ئون نەچچە ھەسسە ئارتۇق ئىدى. ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭمۇ بۇنچىلىك مال- چارۋىسى يوق ئىدى. قاۋۇز ئاكىنى كەنت بويىچە، ھەتتا پۈتۈن يېزا بويىچە بېيىغان دېھقانلارنىڭ ئالدى دېيىشكە بولاتتى. ھازىر يۇقىرى دەرىجىلىك پارتكوم، خەلق ھۆكۈمەتلىرى دېھقانلارنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇش، بېيىش يولىغا باشلاش، ھاللىق سەۋىيىگە يەتكۈزۈشنى ھەدەپ تەكىتلەۋاتاتتى. شۇنىڭغا ئەگىشىپ باشقا قوشنا كەنتلەردىن 10 مىڭ يۈەنلىك كەسپىي ئائىلىلەر، ئالدىن بېيىغان ئائىلىلەر بىر- بىرلەپ بارلىققا كېلىۋاتاتتى. ئاشۇ كەنتلەرنىڭ سېكرېتارلىرى بولسا، دېھقانلارنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرۇپ، بېيىش يولىغا باشلىغان باشلامچى بولۇپ، يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبەرلەرنىڭ ماختىشىغا، تەقدىرلىشىگە، مۇكاپاتلىنىشىغا ئېرىشىۋاتاتتى. تېخى يېقىندىلا يېزىلىق پارتكوم، ھۆكۈمەت يېزا تەۋەسىدىكى ئاشۇنداق ئىلغار، نەمۇنىچى سېكرېتارلاردىن سەككىزنى تەشكىللەپ ئىچكى ئۆلكە- شەھەرلەرنى ساياھەت- ئېكىسكۇرسىيە قىلدۇرۇشقا ئېلىپ كەتتى. ئۇلارنى ئۇزىتىپ قويۇش يۈزىسىدىن يېزىلىق ھۆكۈمەت ئورگىنىدا يىغىن ئاچقاندا، يېزا باشلىقى باشقا سېكرېتارلارنى بولدى دېگۈچە چۆكۈردى. ئىشلىگەن بارلىق خىزمەتلىرىنى يوققا چىقاردى. ھەتتا خېلى قاتتىق گەپلەرنى قىلدى. شۇ چاغدا ناخشاخۇن سېكرېتار ئىزا- ئاھانەتتىن ئۆلمىدى، ئۇندىن باشقىسى بولدى. ئۇنىڭغا ھەممىدىن بەك ئېغىر كەلگىنى، ئۇنىڭدەك رەھبەرلىك خىزمىتىنى ئىشلىگىلى 20 يىلدىن ئاشقان پىشقەدەم سېكرېتارنىڭ قېپقېلىپ، تېخى سېكرېتار بولغىنىغا ئەمدىلا 3ـ4 يىل بولغان، سويمەكلەرنىڭ ئايروپىلانلاردا ئولتۇرۇپ، چۈشىدىمۇ بېرىپ- كېلىشنى خىيال قىلمىغان بېيجىڭ، شاڭخەي، گۇاڭجۇ، شېنجېنلاردەك كاتتا شەھەرلەرنى ھۆكۈمەت خىراجىتى بىلەن كۆرۈپ كېلىش پۇرسىتىگە ئېرىشكەنلىكى بولدى. بۇ، ناخشاخۇن سېكرېتار ئۈچۈن چىدىغۇسىز دەرد- ئەلەم ئەمەسمۇ- ھە! ئۇمۇ پارتىيە- ھۆكۈمەتنىڭ خىزمىتىنى دەپ 20ـ30 يىللاپ تەر تۆكۈپ ئىشلىدىغۇ؟ كەنتتىكى دېھقانلارنى نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرالمىغان، بېيىش يولىغا باشلىيالمىغان، كەنتتىن ھازىرغىچە بىرمۇ 10 مىڭ يۈەنلىك ئائىلە چىقىرالمىغان دەپلا، ئۇنىڭ شۇنچە يىللىق خىزمەت ئەجرىگە كۆز يۇمسا بولامدىكەن؟ ئۇنىڭ ھازىرغىچە شۇجى- شياڭجاڭلارنىڭ بۇيرۇقلىرىنى، تەلەپلىرىنى ئورۇندىمىغان يېرى يوقتۇ؟ نېمىنى بۇيرۇسا شۇنى قىلدى. يېزىلىق ھۆكۈمەت دېھقانلارغا بەلگىلەپ بەرگەن ۋەزىپە- كۆرسەتكۈچلەرنى تولۇقى بىلەن ئورۇندىتىپ، ھەق- سېلىقلارنى كەم قويماي يىغىۋالدى. ئورۇندىيالمىسا جەرىمانە قويۇپ دەرھال ئەمەلىيلەشتۈردى. بۇ خىزمەتلەرنى ئىشلەشتە سۇسلۇق قىلغان، باشقا كەنت سېكرېتارلىرىنىڭ ئارقىسىدا قالغان يېرى يوق. پەقەت بىرمۇ 10 مىڭ يۈەنلىك ئائىلە چىقمىغان دەپلا شۇنداق قىلسا بولامدىكەن؟

ناخشاخۇن سېكرېتار قاۋۇز ئاكىنىڭ ئائىلە ئىگىلىكىنى كۆرگەندە، قاۋۇز ئاكىنى بىرەر يىل بۇرۇن ئۇچراتمىغانلىقىدىن ھەسرەتلەندى. كەنتتىكىلەرنى ھەرىكەتلەندۈرۈپ بەكرەك ئىز- دېرىكىنى قىلمىغانلىقىدىن پۇشايمان يېدى.

شۇنداقتىمۇ ئۆزىگە يەنە تېزلا تەسەللىي بەردى. شان- شۆھرەت، نام- ئابروي ھەققىدىكى تاتلىق ئوي- خىياللار ۋۇجۇدىنى تېزلا ئەسىر قىلىۋالدى.

«. . . بوپتۇ، ھېلىمۇ كېچىكمەيدۇ،- دەپ خىيالىنى داۋاملاشتۇردى ئۇ.- مانا، ئۈچ ئېتىز ئېغىلدىكى شۇنچىۋالا قوي- كالىلار، كۆلدىكى بېلىقلار، 20 موغا يېقىن بىنام يەردىكى ئوخشىغان زىرائەتلەرنىڭ قىممىتى ئاز دېگەندە 40-50 مىڭ كويدىن ئاشىدۇ. شۇجى- شياڭجاڭلار كۆرۈپ قويسۇن: ناخشاخۇن سېكرېتارمۇ دېھقانلارنى باي قىلالامدىكەن- قىلالمامدىكەن؟ باشقا سېكرېتارلارنىڭ كەنتىدىن كۆتىنى يۆلەشتۇرۇپ 10 مىڭ كويلۇق ئائىلىلەر چىققان بولسا، مانا ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ كەنتىدىن 40-50 مىڭ كويلۇق ئائىلىلەر چىقىدۇ. دەرھال دوكلات يېزىش كېرەك. بۇ تۆھپىنى ھەرگىز كىچىك چاغلاشقا بولمايدۇ. ناۋادا ھاكىملارنىڭ كۆزى چۈشۈپ قالسا، ئۇ چاغدا ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ نامى، كارامىتى پۈتكۈل ناھىيىگە ھەتتا پۈتكۈل ۋىلايەتكە پۇر كېتىدۇ. ئايروپىلاندا ئولتۇرۇپ ئىچكى ئۆلكىلەرنى ساياھەت قىلىدۇ. ھېلىقى سويمەك سېكرېتارلارمۇ ئۇنىڭ ئالدىدا نوچىلىق قىلالمايدۇ. خۇشامەت قىلىپ، سەت ھىجىيىشىدىغان بولىدۇ. . .»

كېيىنكى ئىشلار شۇنداق تېز يۈرۈشۈپ كەتتى. ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ كەنت كومىتېتى نامىدىن يازغان دوكلاتى يېزىلىق پارتكوم، خەلق ھۆكۈمىتىدىكى مۇناسىۋەتلىك رەھبەرلەرنىڭ تېزلا دىققىتىنى تارتتى. شۇ ھامانلا دوكلاتتىكى ئەمەلىي ئەھۋالنى تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئون نەچچە كادىر ئەۋەتتى. ئۇلار يانتوقايدا ئۈچ كۈن تۇرۇپ، پاخلان گۆشى، بېلىق كاۋىپىغا سىبىق كېكىرىپ كېتىشتى ۋە يېزا رەھبەرلىكىگە كەنت پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ جۈملىدىن ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ دانا رەھبەرلىكىدە قاۋۇز ئاكىنىڭ قانداق قىلىپ يانتوقايدىن ئىبارەت بۇ ئادەم ئاياق باسمايدىغان جاڭگاللىقتا بۇ يەرنىڭ تەبىئىي بايلىق ئەۋزەللىكىدىن پايدىلىنىپ بېلىقچىلىق، باقمىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى، بىنام ئېچىپ، دېھقانچىلىق قىلىپ ئىگىلىك تىكلەپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ، بېيىش قەدىمىنى دادىللىق بىلەن باسقانلىقىنى تەسىرلىك يازما دوكلات قىلىپ يوللىدى. شۇ ھامانلا يېزىلىق پارتكوم شۇجىسى، ئاندىن كېيىن يېزا باشلىقى ئايرىم- ھالدا ئۆمەك تەشكىللەپ مەخسۇس كۆزدىن كەچۈرۈشكە كەلدى. ناخشاخۇن سېكرېتار ئۇلارغا قاۋۇز ئاكىنىڭ كەنت پارتىيە ياچېيكىسىنىڭ دانا رەھبەرلىكىدە قانداق قىلىپ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ، ھاللىق سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى تەپسىلىي دوكلات قىلدى. پاخلانلار سويۇلدى. بېلىقلار كاۋاپ قىلىندى. قاۋۇز ئاكا ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ ئەقىل كۆرسىتىشى بىلەن قاسىم ئاخۇننى بۇيرۇپ، يېزا بازىرىدىن ئىككى يەشىك ھاراق ئەكەلدۈرگەنىدى، بۇ ھاراقلارمۇ پاك- پاكىزە ئىچىۋېتىلدى. پارتكوم شۇجىسى، يېزا باشلىقى قاتارلىق رەھبەرلەر قاۋۇز ئاكىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ ھاللىق سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى، بۇ جەرياندا ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ دادىللىق بىلەن تەدبىر تۈزۈپ توغرا يېتەكلىگەنلىكىنى، رەھبەرلىك قىلغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈردى. بۇلارنىڭ روھىدىن پۈتكۈل يېزا خەلقىنىڭ، جۈملىدىن بارلىق كەنت سېكرېتارلىرىنىڭ ئۆگىنىشى لازىملىقىنى ئالاھىدە تەكىتلىدى. بۇ ئىشلاردىن قاۋۇز ئاكىمۇ، ناخشاخۇن سېكرېتارمۇ ئېيتقۇسىز خۇشاللىققا چۆمدى. ناخشاخۇن سېكرېتار يېزا رەھبەرلىرىنىڭ ئالاھىدە ماختىشىغا ئېرىشكەنلىكىدىن، كۆڭلىگە پۈككەن ئارزۇسىنىڭ تېزلا رېئاللىققا ئايلىنىۋاتقانلىقىدىن مەست بولۇپ كەتكەنىدى.

ھەپتە ئۆتكەندە يېزىلىق پارتكوم، ھۆكۈمەتنىڭ ئورۇنلاشتۇرۇشى بىلەن، پۈتكۈل يېزا تەۋەسىدىكى ھەرقايسى كەنتلەرنىڭ سېكرېتار، مۇدىر، مۇئاۋىن سېكرېتار، مۇئاۋىن مۇدىرلىرى بولۇپ 100 دىن ئارتۇق ئادەمدىن تەشكىللەنگەن ئېكسكۇرسىيە، ئۆگىنىش ئۆمىكى يانتوقايغا كەلدى. قاۋۇز ئاكا بەش قوينىڭ بېشىنى كەستى. كۆلگە ئىككى قېتىم تور تاشلىدى. تولۇق بىر كۈن پۈتكۈل يانتوقاي جاڭگىلىنى قوي گۆشى بىلەن بېلىق كاۋىپىنىڭ مەززىلىك ھىدى قاپلىدى.

ئۇزاق ئۆتمەي ناھىيىدىكى شۇجى، ھاكىملارمۇ يانتوقايغا ئالاھىدە قەدەم تەشرىپ قىلدى. قاۋۇز ئاكا بىلەن تولىمۇ قىزغىن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى. ناخشاخۇن سېكرېتارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ ماختىدى. شۇنداق قىلىپ يانتوقاينىڭ، قاۋۇز ئاكىنىڭ، ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ نامى پۈتكۈل ناھىيىگە پۇر كەتتى. پات- پات يانتوقاينى پاخلان گۆشىنىڭ، بېلىق كاۋىپىنىڭ مەززىلىك ھىدى قاپلاپ تۇراتتى. بېلىق كاۋىپىنىڭ ئاشۇ مەززىلىك ھىدىغا ئەگىشىپ تەرەپ- تەرەپتىن رەھبەرلەر، مېھمانلار، ئېكسكۇرسىيە، تەكشۈرۈش، ئۆگىنىش ئۆمەكلىرى كېلىپ تۇراتتى.

قاۋۇز ئاكىنىڭ كۆلىنىڭ بېلىقىنى شەھەرگە ئەكىرىپ سېتىپ، بۇ پۇللارغا كۆلگە يەنە بېلىق مايسىسى سېلىش، نەسىللىك قوي- كالىلارنى سېتىۋېلىپ مال- چارۋىلارنى كۆپەيتىش، سوپەك سېتىۋېلىپ بىنام ئېچىپ، كەڭ دائىرىدە دېھقانچىلىق قىلىش، باغ بىنا قىلىشتەك ئارزۇ- ئارمانلىرى پۈتۈنلەي كۆپۈككە ئايلاندى. چۈنكى كۆلدىكى بېلىقلارنى، قوتاندىكى قويلارنى ئېكسكۇرسىيە قىلىپ ئۆگىنىش ئۆمەكلىرى، ناھىيە، يېزا باشلىقلىرى باشلاپ چىققان مېھمانلار ئاساسەن يەپ تۈگەتكەنىدى. مانا ئەمدى كۆلگە بىر كۈن كەچكىچە تور تاشلاپمۇ كىچىك بالىنىڭ بىلىكىچىلىك بېلىق تۇتقىلى بولمايتتى. كۆل قۇرۇقدىنىپ كەتكەنىدى.

قاۋۇز ئاكىنىڭ «بېلىقچىلىق كەسپىي ئائىلىسى» دېگەن نامى يىراق- يېقىنغا پۇر كەتكەنىدى. رەھبەرلەر، ئېكسكۇرسىيە ئۆمەكلىرى بىرسى كەتسە، بىرسى كېلىپ تۇراتتى. ئۇلارنى چوقۇم بېلىق كاۋىپى بىلەن كۈتۈۋېلىش كېرەك ئىدى. ئەمما كۆلدە بېلىق تۈگەپ كەتكەنىدى. مانا ئەمدى قاۋۇز ئاكا ئېغىلدىكى قوي- كالىلىرىنى بازارغا ئاپىرىپ سېتىپ، ئۇنىڭ پۇلىغا شەھەردىن بېلىق سېتىۋېلىپ ئەكېلىپ، ئاشۇ رەھبەرلەرنى،

ئېكسكۇرسىيە ئۆمەكلىرىنى كۈتۈۋالىدىغان بولدى. بۇنىمۇ ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ ھەم تەھدىت، ھەم يېلىنىش ئارىلاش كۆرسەتكەن ئەقلى بىلەن قىلدى. مانا ئەمدى قاۋۇز ئاكىنىڭ نامراتلىقتىن قۇتۇلۇپ ئالدىن بېيىغان بېلىقچىلىق كەسپىي ئائىلىسى دېگەن كاتتا نامىدىن باشقا كۆلدە نە بېلىق، قوتاندا نە قوي- كالىسى قالمىغانىدى. شۇنداق تۇرۇقلۇق يېزىلىق ھۆكۈمەتتىن: «يېزىغا مېھمان كېلىپ قالدى، دەرھال بېلىق تۇتۇپ ئەۋەتسىلە» دەپ ئىككىلىك خەت بىلەن پىكاپ كېلىپ تۇراتتى. قاۋۇز ئاكىنىڭ خۇددى بىر شېرىن چۈشتەك بىر مەزگىل داۋاملاشقان خۇشاللىقى، گۈزەل ئارزۇ- ئارمانلىرى، ئۇلۇغۋار پىلانلىرى تېزلا غايىب بولۇشقا باشلىدى. قاۋۇز ئاكا كۆل بويىغا چىقىپ ئۆزۈندىن ئۇزۇن خىيال سۈرەتتى. چىلىمغا كۆك تاماكىنى چىڭداپ بېسىپ ئاچچىق- ئاچچىق شورايتتى. ھەسرەتلىك ئۇھ تارتتى. ئۇ. يانتوقايغا قېچىپ كېلىۋېلىپ ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ قار- يامغۇر يېغىپ تۇرىدىغان سەت گۆلىيىشلىرىدىن، نەشتەردەك تىل- ئاھانەتلىرىدىن، تۈگىمەس ئالۋاڭ- سېلىق، جەرىمانىلىرىدىن، قىلىپ تۈگەتكىلى بولمايدىغان ھاشار ئەمگەكلىرىدىن قۇتۇلغان بىلەن، مانا ئەمدى يەنە شۇ ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ سەۋەبىدىن ئاسادىيى ئېرىشىپ قالغان شېرىن، ھەيۋەتلىك شان- شەرەپلەرنىڭ مۆلچەرلىگۈسىز بېسىمى ئۇنى يەنە ھالسىرىتىپ قويغانىدى. شۇنچە كەڭرى يانتوقاي جاڭگاللىقى ئۇنىڭغا تار كېلىۋاتاتتى. مەيدىسىدىن ئىتتىرىپ بۇ يەردىنمۇ تېز يوقال دەۋاتاتتى.

- خۇش خەۋەر! ئولتۇرماي تېز قوپسىلا، قاۋۇز ئاخۇن. بۇ دۆرەم مېھمانلارنىڭ كاتتىسى كېلىدىغان بولدى.

ناخشاخۇن سېكرېتار سېمىزلىكتىنمۇ ياكى ئالدىراپ ماڭغانلىقتىنمۇ ئەيتاۋۇر ھاسىراپ كەتكەنىدى. تەر تەپچىرەپ تۇرغان مىسرەڭ، گۆشلۈك چىرايىدا ئاجايىپ بىر خۇشاللىقنىڭ شولىسى ئەلەڭگىيتتى. ئۇ، قاۋۇز ئاكىنىڭ ئىپادىسىز قاراپ تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ، رەنجىگەننى قىلىپ يەنە سۆزلىدى:

- شۇنچە يەردىن دوپپامنىڭ چۈشۈپ قالغىنىغا قارىماي پالاقلاپ كەلسەم ھېچ ئىش بولمىغاندەك قاراپ تۇرىلىيا قاۋۇز ئاخۇن. مۇنداق ئىككى ئېغىز گەپ سوراپ قويمىلا ئەمدى.

- سورىمىسامۇ مېھماننىڭ خەۋىرىنى ئېلىپ كەلگەنلىكلىرىنى دېدىلىغۇ سېكرېتار، - دېدى قاۋۇز ئاكا خۇشياقمىغان ھالدا.

- بۇ دۆرەمقى مېھماننى ئۇنچە كىچىك چاغلاپ كەتمىسىلە، قاۋۇز ئاخۇن. مېھمان ئۈرۈمچىدىن كېلىدۇ. ئاڭلاۋاتاملا قاۋۇز ئاخۇن، ئۈرۈمچىدىن. ئەمدى بۇ يانتوقاي جاڭگىلىغا ئۈرۈمچىلىك ئەزىز مېھمانلارنىڭمۇ ئايىغى تېگىدىغان بولدى دېسىلە، - ناخشاخۇن سېكرېتار خۇددى كوچىدىن بەش موچەن پارچە پۇل تېپىۋالغان كىچىك بالىدەك قىن- قىنىغا پاتماي سۆزلەۋاتاتتى، - ئۈرۈمچىدىن كېلىدىغان مېھماننىڭ دەرىجىسىنى بىلمىدىم. ئەمما ۋىلايەتتىن ۋالىيلار، ناھىيىدىن ھاكىملار ھەمراھ بولۇپ بىللە كەلگۈدەك. بولسىلا، ۋاقىت قىس، دەرھال تەييارلىق قىلمىساق بولمايدۇ. مېھمانلار ئۆگۈنلۈككە ئەتىگەندە ئۇدۇل يانتوقايغىلا كېلىدىغان بوپتۇ. ھازىردىن باشلاپ تېز، پۇختا تەييارلىق قىلمىساق، كاتتىلارنىڭ ئالدىدا سۇنۇپ قالىمىز.

- مېھمان كەلسە يانتوقاي مۇشۇ شۇ، كۆل ئەينا. . .

- ھەي ي . . . نېمە دېگەنلىرى بۇ قاۋۇز ئاخۇن، - دېدى ناخشاخۇن سېكرېتار قاۋۇز ئاكىنىڭ تەنە ئارىلاش گېپىنى بۆلۈپ، - ئۇنداق دېمىسىلە. ئۇلار شۇنچە ئۇزاقتىن كېلىدىغان كاتتا باشلىقلار تۇرسا، ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئىككى قولىمىزنى بۇرنىمىزغا تىقىپ چىقساق ياخشى بولماس.

- مېنىڭ نېمە ئىلاجىم بار دەيلا، سېكرېتار. كۆل بىلەن قوتاننىڭ ئەھۋالى سىلىگە ئايان، - قاۋۇز ئاكا شۇنداق دېدى-دە، تىترەپ تۇرغان بارماقلىرى بىلەن چىلىمنىڭ سەيخانىسىغا تاماكىنى چىڭداپ بېسىشقا باشلىدى. ناخشاخۇن سېكرېتار قاۋۇز ئاكىنىڭ قولىدىكى چىلىمنى تارتىۋېلىپ، ئاچچىق- ئاچچىق قىلىپ ئىككىنى شورىدى، ئاغزى- بۇرنىدىن يەڭدەك ئىس پۇرقىراپ چىقتى.

- سىلىمۇزە بارغانسېرى پىخسىقلىشىپ كېتىپ بارىلا جۇمۇ، قاۋۇز ئاخۇن، - دېدى ناخشاخۇن سېكرېتار چالا ھېجىيىپ، - مېھماننىڭ گېپىنى ئاڭلىسىلىلا قاپاقلىرى چۈشۈپ كېتىدىغان بولىۋالدى. ماڭا قايىلسىلا، ئۆتكەن قېتىمقىغا ئوخشاش بىر ئامالىنى قىلمامىلا ئەمدى.

ناخشاخۇن سېكرېتارنىڭ بىچارە تۇرقىغا قاراپ قاۋۇز ئاكا بىر ئاز يۇمشىدى.

- قانچىلىك مېھمان كەلگۈدەك؟

- مەنمۇ تازا بىلىپ بولالمىدىم. ئۈرۈمچىدىن كېلىدىغان ئۇ مېھمانغا ۋىلايەت، ناھىيە، يېزىدىن بولۇپ ئاز دېگەندە 30-40چە ئادەم ھەمراھ بولۇپ كېلىدىغۇ دەيمەن. 50 كىشىلىك تەييارلىق قىلساق بولارمىكىن.

- ئېغىلدا ئاشۇ موزايلىق ئىنەكىمدىن باشقا ھېچنىمەم قالمىدى، - دېدى قاۋۇز ئاكا، - ئۆتكەن قېتىم مېھمانلارغا قوشقا قاتقىدەك بولغان توپاقنى سېتىپ، پۇلىغا شەھەردىن بېلىق سېتىۋېلىپ، ئۇلارغا يانتوقاينىڭ بېلىقى دەپ كاۋاپ قىلىپ بەردۇق. ئالتە ئاي يازدىن بېرى مېھمان كۈتۈش بىلەن بولۇپ كېتىپ، دېھقانچىلىقىمىز پەقەتلا ئوخشىمىدى. تاغاردا ئاشلىقنىڭ تايىنى يوق. پىلانىمدا ئاشۇ موزايلىق ئىنەكنى سېتىپ، پۇلىغا ئاشلىق سېتىۋېلىپ قىشتىن چىقىۋالارمىز، دەپ ئويلىغانىدىم. . .

- ھەر نېمە قىلسىلا بىر ئامالىنى قىلىپ، مېھمانلارنىڭ ئالدىغا چىرايلىق چىقسىلا. قالدى گەپنى كېيىن دېيىشەيلى. قىشتا، بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان نامرات ئائىلىلەر قاتارىدا قۇتقۇزۇش ئاشلىقىدىن جىقراق ھەل قىلىپ بېرەي. قانداق دەيلا، ئاشۇنداق قىلسامغۇ بولار؟

قاۋۇز ئاكا گەپ قىلماي يەرگە قاراپ تۇرۇۋالدى. ناخشاخۇن سېكرېتار قاۋۇز ئاكىغا گۆلەيدى:

- سىلىگە گەپ قىلىۋاتىمەن، قاۋۇز ئاخۇن. بىر ئېغىز گەپ قىلمامىلا ئەمدى.

قاۋۇز ئاكا سېكرېتارنىڭ نەشتەردەك كۆزلىرىگە شۇنداقلا قارىدى-دە، ئاستا پىچىرلىدى:

- مەيلى، بېلىق كاۋىپىنىڭ ئىشىنى ئۆزۈم بىر ئامال قىلاي. ئەمما مېھمانلارغا هاراق قۇي دېسىلە، ئۇنىڭ هۆددىسىدىن چىقالمايمەن. موزايلىق ئىنەكنىڭ پۇلى هەر قانچە بولسىمۇ، بېلىق كاۋىپىغا ئاران چىقىشىدۇ.

- بوپتۇ- بوپتۇ، شۇنداق قىلسىلا. ئۇلار چوڭ شەھەرلەردە ئالىي رېستورانلاردا هاراق ئىچىپ كۆنۈپ قالغان ئادەملەر. بۇ جاڭگاللىقتا هاراق ئىچمەن دېمۇ تۇرۇۋالماس. توشقان تېرىسىمۇ ئۈچ كۈنلۈككە چىدايدۇ، دەپتىكەن. چىدايلى، قاۋۇز ئاخۇن. مېنىڭ بىلىشىمچىمۇ، سىلى يۇرتتىن بۇ جاڭگالغا قېچىپ كەلگەندە-ئىشەك هارۋىلىرىغا يوتقان- كۆرپىلىرىنى بېسىپلا كەلگەنغۇ دەيمەن. يانتوقايغا كېلىپ كۆلنىڭ تەييار بېلىقىنى تۇتۇپ ساتتىلا، باج- سېلىقسىز يەر تېرىدىلا. شۇنچىۋالا ۋەج- دۇنيا، يۈز- ئابروي تاپتىلا. بىز تېخىچە سىلىدىن يانتوقايدىن ئاچقان بىنامىنىڭ، بېلىق باققان كۆلنىڭ، مال- چارۋا باققان يايلاقلارنىڭ ئىجارىسىنى، يىغىۋېلىشقا تېگىشلىك هەق- سېلىقلارنى سۈرۈشتە قىلمىدۇق. نەچچە يىلدىن بېرى هاشار- ئەمگەككە قاتناشمىدىلا، بۇنىڭمۇ هېساب- كىتابىنى قىلىشمىدۇق. قالدى گەپلەرنى سىلى- بىز تىلىمىزنى ئۇقۇشىدىغان مۇسۇلمان خەق بولغاندىكىن ئالدىرىماي قىلىشىۋالارمىز. ماقۇل ئەمىسە، مەن كەتتىم. تەييارلىقتا تېزراق تۇتۇش قىلىلا.

ناخشاخۇن سېكرېتار كەتتى. ئۇنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بىر نەچچە ئېغىز گەپلىرى قاۋۇز ئاكىنىڭ يۈرىكىگە نەشتەر بولۇپ سانجىلدى. ئۇ، ئولتۇرغان ئورنىدا مىدىرلىماي ئۇزاق ئويلاندى. چىلىمنىڭ سەيخانىسىنى ئىككى قېتىم يەڭگۈشلىدى. تاماكىنىڭ ئاچچىقىدىنمۇ ياكى باشقا سەۋەبتىنمۇ كۆزىدىن ئىككى تامچە ياش سىرغىپ چىقتى. «هازىرغۇ موزايلىق ئىنەكنى ساتارمەن. ئەمما قىشچە يېگىلى ئاشلىق تاپالمىسام قانداق قىلارمەن. كەنتتىكى بەشتە كاپالەتلەندۈرۈلىدىغان نامراتلار قاتارىدا قۇتقۇزۇش ئاشلىقى ئالسام، خەقلەر زاڭلىق قىلىپ كەينىمچە كۈلمەسمۇ؟ ناۋادا ناخشاخۇن سېكرېتار بايام گېپىنى قىلغان هەق- سېلىقلارنى هېسابلىسا، ئۇنىڭغا نېمىنى تۆلەپ بېرەرمەن؟ . . . ئەقىللىق ئىت ئىگىسىگە ئۆلۈكىنى كۆرسەتمەپتۇ، دەپتىكەن. ئەڭ ياخشىسى. . . »

* * *

ناخشاخۇن سېكرېتار بۈگۈن تولىمۇ خۇشال ئىدى. ئۇ، ئەتىگەندە چاچ- ساقاللىرىنى پاكىز قىردۇردى. يېڭى بادام دوپپىسىنى، هېيتلىق شىم- چاپىنىنى كىيدى. چاپىنىنىڭ بېلىنى يېڭى تاۋار بەلبېغى بىلەن مەھكەم باغلىدى. ئاندىن بىر قىسىم كەنت كادىرلىرىنى، دېھقانلارنى هەرىكەتلەندۈرۈپ، كەنت يوللىرىنى سۇ چېچىپ، پاكىز تازىلاشقا ئورۇنلاشتۇردى. . . موتسىكلىتىنى ئوت ئالدۇرۇپ، يانتوقايغا قاراپ يۈرۈپ كەتتى.

ئاچچىق شور پۇراپ تۇرىدىغان توپىلىق يولدا موتسىكلىت كەينىدىن بوراندەك توپا- چاڭلارنى توزىتىپ، سىلكىنىپ- سىلكىنىپ كېتىپ باراتتى. ناخشاخۇن سېكرېتار بولسا، ئۈرۈمچىدىن كېلىدىغان مېھمانلارغا، ۋالىيلارغا ئۆزىنىڭ قانداق تەدبىرلەرنى قوللىنىپ، دېھقانلارنى بېيىش يولىغا باشلاپ، نامراتلىقتىن قۇتۇلدۇرغانلىقىنى، يانتوقاينىڭ بايلىق ئەۋزەللىكىنى ئالدىن تەكشۈرۈپ كۆرۈپ، قاۋۇز ئاخۇن ئائىلىسىنى بۇ يەرگە كۆچۈرۈپ ئەكېلىپ، ئىگىلىك تىكلەشكە رىغبەتلەندۈرگەنلىكىنى، بۇ جەرياندا ئۆزىنىڭ قانداق جاپا تارتقانلىقىنى، چارە- تەدبىرلەرنى تۈزگەنلىكىنى قانداق سۆزلەپ بېرىش هەققىدە قاتتىق باش قاتۇرۇۋاتاتتى. توپىلىق كاتاڭ يولدا موتسىكلىتنىڭ سىلكىنىشلىرىمۇ ئۇنىڭ بۇ خىيالىغا هېچقانداق تەسىر كۆرسىتەلمەيۋاتاتتى. ۋالىيلارنىڭ ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ ماختاشلىرى قۇلىقى تۈۋىدە يېقىملىق ناخشىدەك جاراڭلايتتى. . .

ئۇ ئەنە شۇنداق شېرىن خىياللار ئىلكىدە يانتوقايغا يېتىپ كەلدى-دە، قاۋۇز ئاكىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا كېلىپ تۇرغان جايىدا تۇرۇپلا قالدى. يانتوقايدا ئىنسى- جىن يوق ئىدى. قاۋۇز ئاكا بالا- چاقىلىرىنى ئېلىپ، ئازغىنە لاقا- لۇقىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، يەنە بىر قېتىم تۇيۇقسىز غايىب بولغانىدى.

- ۋاي خۇدايىم ئەمدى قانداق قىلارمەن؟

ناخشاخۇن سېكرېتار شۇلارنى دېدى- دە، بېشى قېيىپ كۆزى قاراڭغۇلاشقاندەك بولۇپ، تۇرغان جايىدا لەسسىدە ئولتۇرۇپ قالدى.

* * *

جاڭگالنىڭ تېخىمۇ ئىچكىرىسى. ئىنسان ئايىقى تەگمىگەن قۇمۇشلۇقتا قاۋۇز ئاكا ئىشەك هارۋىسىنى هەيدەپ كېتىپ باراتتى. هارۋىدا ئايالى، بالىلىرى ئولتۇراتتى. هارۋىنىڭ كەينىگە باغلاپ قويغان موزايلىق ئىنەك پۇشۇلدىغىنىچە هۇرۇنلۇق بىلەن كېتىپ باراتتى. هارۋىنىڭ ئىككى چاقى قۇمۇشلۇقتا يەرگە چوڭقۇر پېتىپ يېڭىدىن ئەگرى- بۈگرى ئىزلارنى قالدۇراتتى. قاسىم ئاخۇننىڭ كۆزلىرى ئاشۇ ئەگرى- بۈگرى ئىزلارغا خىيالچانلىق بىلەن تىكىلگەنىدى. قاۋۇز ئاكا ئېشەكنى مېڭىشىغا قويۇپ بېرىپ بالىلىرىغا چۆچەك ئېيتىپ بېرىۋاتاتتى:

- . . . بېلىقچى بەكمۇ نامرات ئىكەن. كۈندە دەريادىن تۇتقان بېلىقى بىلەن بالىلىرىنى باقىدىكەن. بىر كۈنى بېلىقچى دەرياغا تولۇق بىر كۈن تور تاشلاپ ئاران دېگەندە بىر تال بېلىق تۇتۇپتۇ. بۇ بېلىقنى پادىشاھقا تەقدىم قىلىپ، شۇ ئارقىلىق پادىشاھدىن ئازراق ئىنئامغا ئېرىشىشنى ئويلاپتۇ-دە، شۇ هامان ئوردىغا قاراپ مېڭىپتۇ. پادىشاھ بېلىقنى كۆرۈپ ناهايىتى خۇش بوپتۇ. بېلىقنى قوبۇل قىلىپ، بېلىقچىغا مىڭ تىللا ئىنئام قىلىپتۇ. شۇنىڭدىن كېيىن نامرات بېلىقچى يوقسۇزلۇقتىن قۇتۇلۇپ، باياشات، خۇشال- خۇرام ياشاپتۇ. بالىلىرىنىڭ قورسىقى توق، كىيىمى پۈتۈن بولۇپتۇ. . .

1997- يىل 14- نويابىر، يەكەن

ئاپتور: يەكەن دەريا باشقارمىسىنىڭ خادىمى (M1)

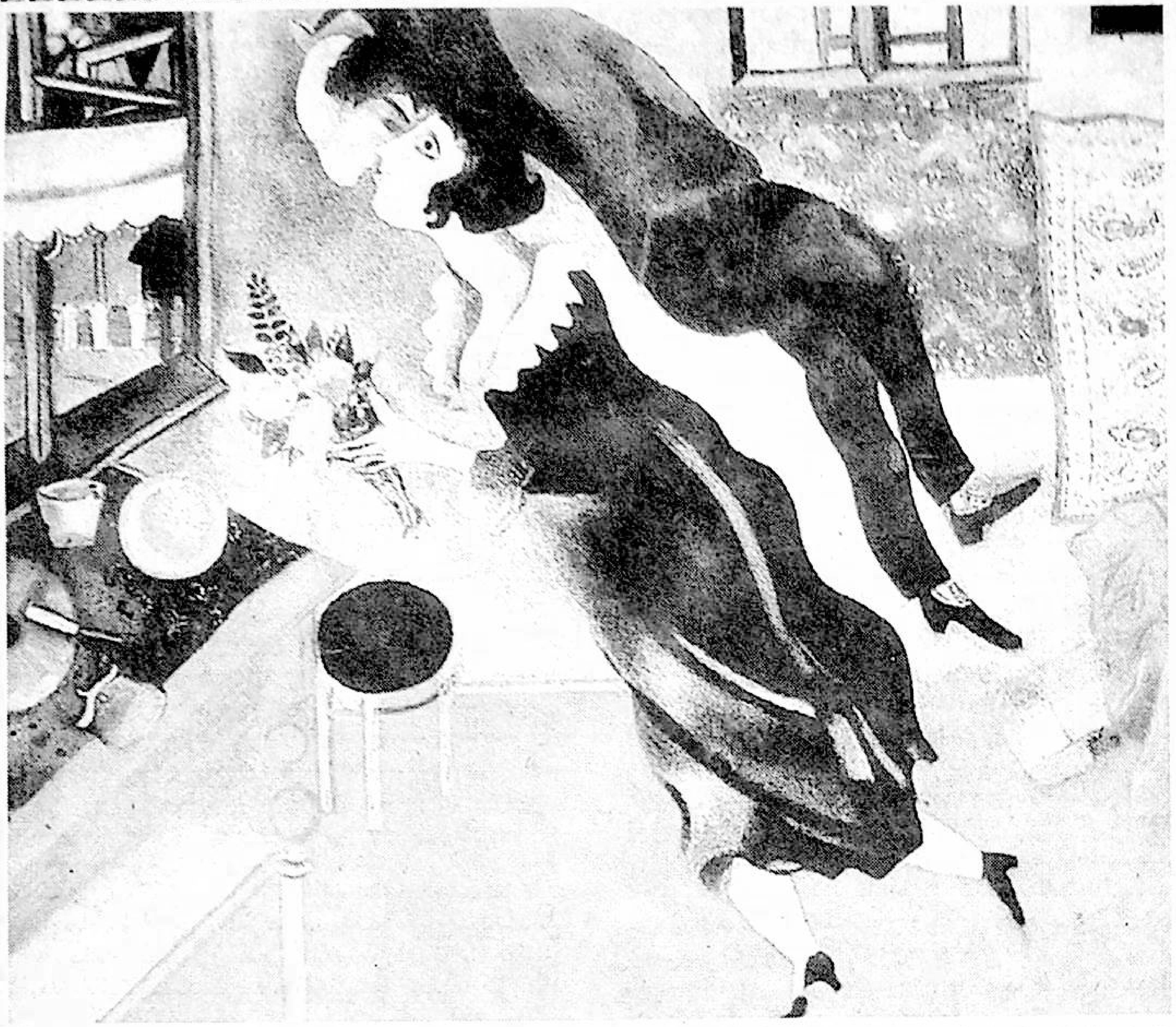

ئاچچىق -چۈچۈك مېۋىلەر

پاجىئەنىڭ يەنە بىر يۈزى

(ئەبجەش خاتىرە)

ئابباس مۇنىياز

مۇھەببەت-تەڭداشسىز قىزغىنلىق، تېپىلغۇسىز ئۇلۇغ روھ. ئۇ، تىرىكنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆلۈكنى تىرىلدۈرەلەيدىغان قۇدرەتكە ئىگە. ئۇنىڭ مۆجىزىلىك نۇرى دۇنيادىكى ھەممە بارلىقنى سۆيۈپ ئۆتىدۇ: ۋەتەن، ئانا، تەبىئەت، ئىككى جىنس . . .

ئەمما بىز شۇنىڭغا ئادەتلەنگەنكى، «مۇھەببەت» دېگەن گەپ چىقسا، كۆز ئالدىمىزغا بىرىنچى بولۇپ ئىككى جىنس ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەت كېلىدۇ. ئۇنى ئويلاپ خىيالەن ھوزۇردا نېرۋا تالالىرىمىز سەل تارتىشقان -چارچىغاندىن كېيىن، ئاندىن دۇنيادا باشقا خىلدىكى مۇھەببەتنىڭمۇ بارلىقىنى، ئىككى جىنس ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەتنىڭ پەقەت مۇھەببەتنىڭ ساناقسىز مەزمۇنلىرى ئىچىدىكى بىرلا خىلى ئىكەنلىكىنى ئەقلىمىز بارلىرىمىز ئاز-تولا ئەسكە ئالىمىز. دەل مۇشۇ سەۋەبتىن بىز قانغۇدەك سۆيەلمەي، شادلانغۇدەك سۆيۈلەلمەي كەلدۇق. تەبىئەت، تارىخ . . . ھەممە بارلىق بىزنى تاشلىۋەتكىلى تۇردى. دەل ئاشۇ بىرىنچى بولۇپ كۆز ئالدىمىزغا كېلىدىغان ئىككى جىنس مۇھەببىتى ۋە ئۇنىڭ تەرەققىياتى بولغان «جىنسىي مۇھەببەت» قارىشى بىزنى ئىگە بولۇشقا تېگىشلىك نۇرغۇن نەرسىلىرىمىزدىن مەھرۇم قىلدى. «جىنسىي» دېگەن سېھىرلىك تېمى بىلەن كۆزىمىزنى توراپ، ئەقلىمىزنى ئېلىپ قاچتى. شۇڭا، بىزنىڭ ئەقىلسىزلىق قىلىپ يوقاتقان نەرسىلىرىمىز بەك- بەك كۆپ. پادىشاھلار تاجۇ-تەختىنى، مۆتىۋەرلەر ئابروي- بەختىنى، يەر ئىگىسى زېمىن- يايلىقىنى، گۆھەرزاتلار ۋەتەن-بايلىقىنى، ئىلىم ئەھلى قەلىمىنى، ئەمەلدارلار ئەمىلىنى . . تارتقۇزۇپ قويغان پاكىتلارمۇ

ساماندەك.

ھەممىمىز شۇ پاكىتلارنى بىلىمىزيۇ، چىن مەنىدىكى مۇھەببەت بىلەن «جىنسىي مۇھەببەت» نى بىر تاياقتا ھەيدەپ، نى-نى ئۇلۇغ مەخسەتلەرنى ئۇنىتقىنىمىزدىكى «مۇھەببەت» كە تىكىشىۋاتىمىز. كۆپلىرىمىزدە مۇشۇ خىل «ئاچ» خاراكتېر يامراپ يۇرگەچكە، ئۇزئارا ئىش ھەل قىلىشمۇ بەك تەس. ئاكىسى بارسا پۇتمىگەن ئىش، سىڭلىسى بارسا ھەل بولىدۇ؛ ئەر كىشى كىرسە تەتۇر قارىغان باشلىقلارمۇ خوتۇن كىشى كىرسە دەس تۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ، خەقنىڭ سىڭلىسى ساڭا بويۇن قىسسا، سېنىڭ سىڭلىڭ خەقنىڭ ئاكىسىنىڭ كۆزىگە تەلمۈرىدۇ. . . . مۇشۇنداق كېتىۋېرىدىغان بولساق، بىز راستتىنلا تۈگىشىمىز. تارىختىكى ئاچچىق قىسمەتلەر يەنە تەكرارلىنىدۇ. زېمىنىمىزدىن ئۇسۇپ چىققان جانقوشار ئاشلىقىمىزنى ئەمەس، ئىشقىۋاز ياچىۋەگىدەك ئۆز «بېشىمىز» نى يەيمىز.

ئېيتىلىشىچە، ياچىۋەگىنىڭ جىنسىي ھەۋىسى بەكلا كۈچلۈك بولىدىكەن. بولۇپمۇ ئەركەك ياچىۋەگ چىشى ياچىۋەگنى كۆرسىلا جىنسىي ھەۋىسى قوزغىلىپ، «مۇھەببەتلەشكۈسى» كېلىپ كېتىدىكەن. ئۇنىڭ مۇھەببىتى جىنسىي مۇھەببەتتىنلا مەخسەت قىلغاچقا، چىشى ياچىۋەگ بىلەن ئاسانلا مۇھەببەتلىشىپ قالىدىكەن. شۇ جەرياندا، ئۇ ھەممىنى ئۇنتۇپ، پۈتكۈل ئەقىل-ئىدرىكىنى، ھېس-ھاياجىنىنى چىشى ياچىۋەگ بىلەن «تۇتۇشۇش» قا بېغىشلايدىكەن. ئۇلارنىڭ «مۇھەببىتى» ئۇزاقتىن ئۇزاق داۋاملىشىدىغان بولۇپ، ھاياجانلانغان ئەركەك ياچىۋەگ شۇنىڭدىن باشقا ھېچنېمىنى سەزمەيدىكەن. ئۇ، پەيزى قىلىۋاتقاندا، ئاستىدىكى ياچىۋەگىنىڭ باش-كۆزىگە سۆيۈپ، يالاپ تۇرۇشنى ئۇنتۇمايدىكەن. شۇ پۇرسەتنى كۈتۈپ تاقىتى تاق بولغان چىشى ياچىۋەگ ھاياجانلىنىپ كېتىپ، ئەركەك ياچىۋەگىنىڭ ئاۋۋال تىلىنى، ئاندىن ئېغىز-بۇرنىنى، ئاستا-ئاستا بېشىنى بىر-بىرلەپ يەپ تۈگىتىدىكەن. ئەسەبىي ھاياجاندا «مۇھەببەتلىشىۋاتقان» ئەركەك ياچىۋەگ بېشى يېيىلىپ كەتكىنىنىمۇ تۇيمايدىكەن. ئەكسىچە تېخىمۇ ھوزۇرلىنىپ «ئۆزئىشى» نى ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان قىزغىنلىق بىلەن داۋاملاشتۇرىدىكەن. ئاشۇ شېرىن بىھوشلۇقتا گەۋدىسىنىڭ يېرىمى دېگۈدەك يېيىلىپ تۈگىگەندە ھېچنېمىنى تۇيمايلا ئۆلىدىكەن. ئۇنىڭ شېرىن «مۇھەببىتى» - جىنسىي ھەۋىسىمۇ شۇنىڭ بىلەن ئۈزۈلكېسىل ئاخىرلىشىدىكەن. . .

ياچىۋەگ دېگەن بۇ زىناخور ھاشارەتنىڭ پاجىئەسى تارىختىكى مۆتىۋەر بوۋىلىرىمىزنىڭ، جانكۆيەر ئەل بېشلىرىمىزنىڭ ئاچچىق قىسمەتلىرىگە ئاز-تولا ئوخشاپ تۇرامدۇ، قانداق؟

دۇنيادا «سەتەڭلەر ھىيلىسى» دەيدىغان بىر مەشھۇر «ئىرىتىش ئۇسۇلى» بار. بۇمۇ جىنسىي جەلپ قىلىش ئۇسۇلى ئارقىلىق كىشىگە ئېيتقىلى بولمايدىغان ياكى ئەمەلگە ئاشۇرۇش قىيىن بولغان مەخسەتلەرنى ئىشقا ئاشۇرۇش ھىيلىسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. تېگى-تەكتىدىن ئېيتقاندا، ئۇ ھەقىقىي مۇھەببەتمۇ ئەمەس، بۇنى ھەممە بىلىدۇ. شۇنداق تۇرۇقلۇق يەنە نېمىشقا ئەقىلنى ھەۋەسكە، ئۇلۇغ مەخسەتنى بىردەملىك تەننىڭ ھوزۇرىغا تېگىشىمىز؟! «ئۇسسۇلچى مىللەت» دىن ھالقىپ، ئەمدى «زىناخور مىللەت» بولامدۇق؟.

مۇھەببەت -ئەڭ پاك ھېسسىيات، چىن ھاياجان، مۇقەددەس روھ. جىنسىي مۇناسىۋەت-فىزئولوگىيىلىك تەقەززالىقنىڭ ھەرىكەتلىنىشى، پىسخىك ھاياجاننىڭ ماددا ۋاستىسى ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلۇشى. ئۇ، ئىككى جىنس مۇھەببىتىنىڭ مۇقەررەر مەنزىلى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، ئىككى جىنس مۇھەببىتىنىڭ ئۆزى ئەمەس.

روھىيىتىمىزدىكى ئاشۇ «ئاچ» لىق ئىللەت دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ كەتكىنى ئۈچۈن زېھنىمىز خۇنۇكلىشىپ، «مۇھەببەت» بىلەن «مۇناسىۋەت» نى ئارىلاشتۇرۇپ قويدۇق. ئېڭىمىزدا «مۇناسىۋەت» ھامان مۇھەببەتتىن ئۈستۈن تۇرۇپ كەلدى. شۇڭلاشقا، بىزدە مۇھەببەتنىڭ قىممىتى تۆۋەن.

بېشىڭىزنى ئۈستۈن كۆتۈرۈپ قاراپ بېقىڭ: ۋەتەن، مىللەت؛ تارىخ، كېلەچەك؛ ئىنسان، تەبىئەت. . . ھەممىسى چىن مۇھەببىتىڭىزنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. تالاي ئۇلۇغ ئىشلار-ئۇلۇغ مەخسەتلەر، پۇرسەتلەر. . . سىزنىڭ ئەقىل ۋە جۇرئىتىڭىزنى، يەنە شۇ گېپىمىز بويىچە ئېيتساق، مۇھەببىتىڭىزنى تەقەززالىق بىلەن كۈتۈۋېتىپتۇ!

مانا ئەمدى، دۇنيادىكى بارلىق مۇھەببەتنى «مۇناسىۋەت» دەپ چۈشىنەمسىز؟ ئەقىلنى ھېسسىياتقا تېگىشەمسىز ياكى ئۇلۇغ مەخسەتلەرنى ئەلمىساقتىن بېرى مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان ئۆتكۈنچى ھوزۇرغا ساتامسىز ۋە ياكى ياچىۋەگدەك تار «مۇھەببىتىڭىز» ئۈچۈن قۇربانلىق بولامسىز؟ ئۆزىڭىز ئويلاڭ.

دەيدىغىنىم: سىز ئۇلۇغ يارالما. بويىنىڭىزدىكى كاللا سىزنىڭ بولسىمۇ، ئۇنىڭدىن ئاپىرىدە بولىدىغان ئەقىل، مەقسەت، جۇرئەت ۋە مەنپەئەت مىللەتنىڭ، ئىنسانىيەتنىڭ!

ئەمدى يەنە «ياچىۋەگ» بولامسىز ياكى. . .

ئاپتور: ئاقسۇ ۋىلايەتلىك 1-ئوتتۇرا مەكتەپنىڭ ئوقۇتقۇچىسى

تۆشۈك نان

(ھېكايە)

ھەبىبۇللا مىجىت

ـ تۆشۈك ناندىن قارىما، بالام .

ـ نېمە بولىدۇ؟

ـ يامان بولىدۇ.

ـ يامان بولسا نېمە بولىدۇ؟

ئۇنىڭغا ئانىسىنىڭ «يامان بولىدۇ» دېگەن سۆزى بىردە چۈچەكلەردىكى بەھەيۋەت دېۋىلەردەك

قورقۇنچلۇق تۇيۇلسا، بىرتۇرۇپ رىۋايەتلەردىكى «ئېچىل داستىخان» ياكى «تىللا تېزەكلەيدىغان ئېشەك» تەك سىرلىق، جەلپكار تۇيۇلاتتى.

— چۆچەك ئېيتىپ بېرە، ئانا.

— قايسى چۆچەكنى ئېيتىپ بېرەي، بالام؟

— «ئوغۇزخان» نى.

— باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئەسكەرلىرى بۆرىنىڭ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ . . . .

— باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئەسكەرلىرى بىزنىڭ ئۆينىڭ ئالدىدىنمۇ ئۆتكەنمۇ؟

— بىلمەيدىكەنمەن.

— ئەمىسە بىلىدىغىنىڭنى سورايمۇ؟ تۆشۈك ناندىن قارىسا نېمە بولىدۇ؟

— سەن سورىما ، مەن ئېيتماي.

— ياق، ئېيتىپ بەر،— ئۇ بىردىنلا يىغلامسىرىدى. كۆكۈش، ئېقى يوغان كۆزلىرىدىن قەيسەر، سوغۇق بىر ئۇچقۇن چاچرىدى. ئانىنىڭ تېنى شۈركۈنۈپ كەتتى.

— دەردتە قالارسەنمىكىن؟ ماقۇل، خۇدايىم ساقلار. تۆشۈك ناندىن قارىسا، ھەرقانداق نەرسىنى كۆرگىلى بولىدىكەن، مۇبادا ئۆينىڭ سىرتىدا تۇرۇپ ناننىڭ تۆشۈكىدىن قارىسا، ئۆينىڭ ئىچىدىكى ھەر قانداق نەرسىنى كۆرگىلى بولارمىش. سەن ئۇنداق قىلما جۇمۇ، بولمىسا، كۆزۈڭ كۆرمەس بولۇپ قالىدۇ. . .

شۇندىن باشلاپ بالىنىڭ قورسىقىغا جىن كىردى، بىر نەرسە ئىچىنى غىدىقلاپ ئارام بەرمىدى، نانني تېشىپ قاراپ باقماقچى بولدىيۇ، يەنىلا قورقتى.

بىر كۈنى ئۇ مەكتەپتىن بالدۇر كېلىپ، ھويلىغا كىرىپلا چۆچۈپ كەتتى. ئۆينىڭ ئىشىكى قىيا ئوچۇق بولۇپ، ئىچكىرىكى ئۆينىڭ ئىشىكى ئىچىدىن ئېتىلگەنىدى. ئۆي ئىچىدىن ھاسىراپ-ھۆمىدىگەن ئاۋاز كېلىۋاتاتتى.

— ئوغرى، چوقۇم ئوغرى،— بالا قورقىنىدىن ئۆپكىسى گېلىغا قاپلىشىپ نەپەس ئالالماي قالدى. لېكىن ئۇ بىردىنلا دېدىللەشتى، قولىغا دادىسي ئوتۇن يارىدىغان پالتىنى ئېلىپ، شەپەچىقارماستىن ئىچكىرىكى ئۆينىڭ ئىشىكى ئالدىغا كەلدى.

— ۋىيەي، ئاستىراق، ئەسكى.

بىر ئايالنىڭ بوش ئەمما ئۈزۈك-ئۈزۈك نازلىنىپ ھاسىرىغان ئاۋازى ئاڭلاندى.

— جىمتۇر جېنىم، تېپىرلىما.

— دادامنىڭ ئاۋازىغۇ بۇ،— ئۇ بىردىنلا قىزىقسىنىپ دېرىزىدىن مارىدى. دېرىزە پەردىسى چۈشۈرۈۋېتىلگەچكە، ھېچنەرسىنى كۆرەلمىدى. پەقەت ھاسىراش- ھۆمۈدەشلەر داۋام قىلىۋاتاتتى.

راست، تۆشۈك نان بىلەن . . . ئۇ ئاشخانا ئۆيدىن بىر گىردىنى ئېلىپ چىقىپ ئوتتۇرىسىنى مىڭتەسلىكتە تەشتى-دە، قارىدى. قارىدىيۇ، ئۆي ئىچىدىكى كارامەتنى كۆرۈپ، ئارقىسىغا تىرىكچىدە ئۇچۇپ كەتكىلى تاس قالدى. دادىسى- ئۇنىڭ ئەڭ ئامراق ۋە سۆيۈملۈك، ئىشخانىسىدا گىدىيىپ ئولتۇرۇپ ھاجەتمەنلەرنىڭ ئىلتىماس- ئەرزلىرىگە تەستىق يېزىپ، تامغا باسىدىغان سالاپەتلىك دادىسى سا چۈجىنى پوكىنىغا باسقاندەك بالا باققۇچى قىزنى پوكىنىغا باسقىنىچە بوينىغا چىڭ گىرە سېلىپ ئۇنىڭ لەۋلىرىگە چوپۇلدىتىپ «تامغا باسماقتا» ئىدى . . .

* * *

— ئانا، چۆچەك ئېيتىپ بېرەيمۇ؟

— ۋاي ماقۇل ئاپئاق قوزام، سەنمۇ چوڭ بولۇپسەن-دە!

— كۆرگىنىمنى ئېيتايمۇ، ئاڭلىغىنىمنىمۇ؟

— كۆرگىنىڭنى.

— دادامنىمۇ چاقىرايلى، ئۇمۇ ئاڭلىسۇن.

دادىسى كىرىپ ئۇنى قۇچىقىغا ئالماقچى بولغانىدى ئۇ بىردىنلا يۇلقۇنۇپ دادىسىنىڭ قۇچىقىدىن چۈشۈپ كەتتى. دادىسى ئۇنىڭغا تولىمۇ يات، ئادەم قېنىنى شورايدىغان يەتتە باشلىق يالماۋۇزدەك كۆرۈنۈپ كەتتى.

— ئاپئاق قوزام، داداڭنىڭ قۇچىقىدا ئولتۇر.

— مەن دادامنىڭ قۇچىقىدا ئولتۇرسام، بالا باققۇچى قىز نەدە ئولتۇرىدۇ؟

— ئاغزىڭنى يۇم، ۋۇ، شۇم!

كۆزلىرىگە زەرب بىلەن تەگكەن تەستەكتىن بالىنىڭ كۆزلىرىگە قىزىللىق تىقىلىپ ئالەم قاراڭغۇلاشتى . . .

* * *

— ئانا!

ئۇ قاتتىق ۋارقىراپ، چۆچۈپ ئويغىنىپ كەتتى.

— ئانا، چۆچەك ئېيتىپ بەر!

— ئۇخلا بالام، ئەتە داداڭ بىلەن كۆزۈڭنى دوختۇرغا كۆرسەتكىلى بارىسىلەر.

— جېنىم ئانا، ئەمدى كۆزۈم ھەرگىزمۇ ساقايمايدۇ. بولسا ساقايمىسۇن.

— نېمە دېگىنىڭ بۇ، بالام. نېمىشقا ساقايمايدىكەن؟

— مەن دادامغا تۆشۈك نان بىلەن قارىغان تۇرسام . . .

— ھە !؟

. . . .

— ئانا، يەنە توپان بالاسى بولارمۇ؟

— نېمىشقا بۇنداق دەيسەن، بالام؟

— توپان دادامنى ئېقىتىپ كەتكەن بولسىمۇ . . .

—. . . . !؟؟

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى ئۇيغۇر ئەدەبىياتى 95- يىللىق 2- سىنىپ ئوقۇغۇچىسى (M1)

بۇ سان 1998- يىلى 1- يانۋاردا تىزىشقا يوللاندى، 30- يانۋاردا باسىمىدىن چىقتى. تەھرىرلىگۈچى: قۇربان مامۇت (M1) ، رىسالەت مۇھەممەت (M2)

ئانا

(داستان)

ئابدۇلباسىت ئابدۇراھمان

1

ئانا،
جەنۇبتىكى يىراق يېزىغا
بويۇن قىسىپ بارغاندا خېتىم،
پىشۋاتقان يوبداننى قويۇپ
ئالغانسەن- ھە،
توپا چىراي پوچتالىيوندىن.
ئانا،
ھېلىھەم ئېسىمدە،
مېنى يودۇپ جىگدىلىكلەردە،
ئوتۇن تېرەتتىڭ.
يۈرەككە ئوخشاش قىزىل چوغ ئىچرە،
ماڭا كۆمەچ كۆمۈپ بېرەتتىڭ.
قەدىرلىك ئانا،
سېغىنسام سېنى،
خەت يازىمەن يىرتىق قەلبىمگە.
ياشىنىپ قالدىڭ،
ئۆيدە دەم ئالغىن.
كۆپ ئويلىما شائىر ئوغلۇڭنى،
گەرچە شېئىرغا نان كەلمىسىمۇ،
تەقدىرىمگە كۆپ دۇئا قىلغىن.
ئانا،
يىرتىق چاپان، كىرلاش رومىلىڭ،
يېرىق تاپان قوتۇر قوللىرىڭ.
دىمىدىغۇ ئاغرىق دۇنياغا،
قاپاقتىكى ئاشقان سۇلىرىڭ.
ئاھ! بىچارىمەن،
قىيامەتتەك سەھرادا قالدىڭ.

* * *

ئىچىمدە بىر دەردلىك ئاچچىق بار:
تەلمۈرگەندە بىچارە خېتىم،
بىلەلمەيسەن بۇقۇلدىشىنى،
تۇتۇپ تۇرۇپ كۆزۈڭگە سۈرتۈپ،
ئەسلىگەنسەن ساددا تارىخنى-
سېيىت نوچىنى،
ھەمدە ئۇنىڭ ھالاكىتىنى.
ئاھ! نادانلىق، ئاھ! ساۋاتسىزلىق.
تۇن قوينىغا يېزىقلىق خېتىم.
شۇ تاپتا،
ئوما ئورۇپ چارچاپ كەتكەنسەن،
ئىسسىقتا ھەم چاڭقاپ كەتكەنسەن.
سۇ بېرەتتىم
يېنىڭدا بولسام،
ئوما ئورۇپ بېرەتتىم يەنە،
قەلەم تۇتقان قوللىرىم بىلەن.

2

ئانا،
توقۇمى ھەم لىڭگىلچىقى بار
ئېشىكىمىز ھازىرمۇ بارمۇ؟!
توقۇنىقى، ئارغامچىسى بار
يارىيار ھارۋا ھازىرمۇ بارمۇ؟!
چا قۇيرۇقلۇق ئورۇق ئۆكۈزنىڭ-
ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولغان
قاراڭغۇ ھەم زەي جۇۋازخانا
ھېلىھەم بارمۇ؟
بوۋام ئۆلۈپ كېتىش بىلەن تەڭ
توختاپ قالغان غىچىرلىشىمۇ.
ئاھ قەدىرلىك، جانجان ئانا،

ئۇغۇ
مەسچىت ئەمەس، چېركاۋمۇ ئەمەس،
خانىقا ئەمەس يا تۈنەك خانا،
ۋە ياكى بىر تەجرىبىخانا.
بۇ يۇرتتىغۇ يوق مۇزېيخانا،
ئۇ پەقەتلا بىر جۇۋازخانا.
قاراڭغۇلۇق بەخشەندە ئاڭا.
ياغ پۇرايدۇ ئەرۋاھلا ئۈندىن،
ئۆمۈچۈكلەر سايلام ئۆتكۈزەر.
ئۇنىڭ كىچىك تۆڭلۈكچىسىدىن
كۆرۈنىدۇ تارىخىم غۇۋا.
«ئۇھ!» دەۋالغىن بىچارە ئانا،
ھېرىپ كەتتىڭ ئېغىر ئەمگەكتىن.

3

ئانا،
تېلېفون قىلسام يىراق شەھەردىن،
ئۇلانمايدۇ بىزنىڭ سەھراغا.
ئۇماچ چالغۇچ تۇتقان قولۇڭدا
تىڭشىغۇچنى تۇتالمايسەن ھەم،
ئەبجەخ خەتتىن باشقىسى بىكار،
لىپاپىدەك يېپىق سەھراغا.
نۇر دەۋرىدە جانجان ئانا،
جىنچىراغ بار مورا بېشىدا.
يىراق كۆلدىن سەھرا قىزلىرى
سۇ توشۇيدۇ يۇدۇپ قاپاقتا.
ئانا، سەنمۇ ياشلىق چېغىڭنى
ئۆتكۈزگەنتىڭ
مۇشۇ سىياقتا.
پۈتكۈل دۇنيا باردۇر قاپاقتا،
ياكى دۇنيا ئاشۇ بىر قاپاق.
پۇراق چاچار بىزنىڭ سىسىق كۆل،
پاقىلارنىڭ كەڭرى دۇنياسى.

* * *

ياماق بولماس كونا رومىلىڭ،
كالىچىڭدەك يىرتىق قەلبىمگە.
جۇل كۆڭلىكىڭ كەبى نامراتلىق
دەرد قوشىدۇ ھەسرەتلىرىمگە.

* * *

ئانا،
سەن بىلىسەن،
بىزنىڭ سەھراغا
زاغرا ناندەك مىسكىن قۇياشنىڭ
چېچىلىدۇ سېرىقتال نۇرى،
كىسەلمەندەك دۇمچەك دالىغا.
دالىدىكى ئىشتانسىز بالا،
يۇدۇۋېلىپ يوغان زاغرىنى،
پادا ھەيدەر يىراق جاڭگالغا.
ئاشۇ جاڭگالدا
ئاق جۇۋۇلىق خىزىرمۇ بارمىش،
غايىب بولغان شەھەرمۇ بارمىش،
بەكمۇ يىرتقۇچ ئېيىقمۇ بارمىش.
دۆۋە- دۆۋە قۇملۇقلار ئارا،
بۇرۇنلاردا
بەكمۇ قانلىق جەڭلەر بولغانمىش،
مومام شۇنداق
دەپ بەرگەن ماڭا.

4

ئانا،

بەكمۇ ئىچىم ئاغرىيدۇ ساڭا،
كۆزلىرىمدىن يىغا تارايدۇ. . .

* * *

ئەۋرىق بىلەن تاھارەت ئالساڭ،
پاكلىنىدۇ بىزنىڭ قەلبىمىز،
پاكلىنىدۇ پۈتكۈل بۇ سەھرا،
پاكلىنىدۇ پۈتكۈل يەر شارى،
خۇددى مەككىدەك.
يەتتە قېتىم يۇدۇپ بارارمەن،
سېنى ئاشۇ يىراق مەككىگە،
تارتقان شۇ جاپالىرىڭغا.
مەككە-
دەرەخسىز ماكان،
لەيلەپ يۈرەر نېفىت ئۈستىدە.
بىزنىڭ سەھرا ئوخشىماس ئاڭا،
بەكمۇ ئىللىق بۇ تەكلىماكان.

* * *

ئانا،
بىزنىڭ سەھرادا
تىنىچ ئوكياندەك يوغان دېڭىز يوق.
نىل دەرياسى كېلەلمەس ئېقىپ.
پەقەت كىچىك بىرلا ئۆستەڭ بار،
مەختۇمسۇلا چېچىنى تارىغان.
جاڭگالمۇ بار بەكمۇ بىپايان،
چىن تۆمۈر باتۇر ئوۋ ئوۋلايدىغان.
يەتتە باشلىق يالماۋۇزمۇ بار،
مەختۇمسۇلانى بۇلاپ ئېلىپ قاچقان،
تايىنىدىن قان شورايدىغان.
جاڭگالدىكى قۇمۇشلۇقلاردا
نۇزۇگۇمنىڭ ئاياغ ئىزى بار.

* * *

ئانا،
غۇربەتچىلىك بۇندا ھۆكۈمران.
قوناق يېرىپ ياغۇنچىقىڭدا،
كۆك چامغۇرنى قولاقلاپ سېلىپ،
ئېتىپ بېرەتتىڭ ياما ئاش بىزگە.
قويۇپ بېرەتتىڭ ئۆپكە- ھېسىپمۇ،
يەيتتۇق بىز كېكىرىپ تۇرۇپ،
ھېيت بولغاندەك خۇشاللىق بىلەن.

5

ئانا،
چەكتىڭ رىيازەت،
بۇبى مەريەمدەك.
بولالمىدى بۇ شائىر ئوغلۇڭ،
ئەيسادەك.
كرېستمۇ يوق قۇملۇقتا،
مەن مىخلانغىنىدەك.
كۆپ يىللار مابەينىدە
قىلىپ كەلدىم شېئىر تىلاۋەت،
بوقۇسىنىڭ دوقمال تىغىدەك.
ئەيسا قاچتى سۇزۇك ئاسمانغا،
مەن قاچايمۇ تەكلىماكانغا.
شۇندا يەنە
قوغلاپ بارسا زودىپاي شېئىرلار،
تۇتۇپ قويار مېنى نامراتلىق.
مەن ياتارمەن چاكىلدىتىپ ئاغزىمنى،
يونۇسنى يۇتقان يوغان بېلىقتەك.
دەشت چۆلدە سەكراتتا ياتسام،

يۇدۇپ كېلىپ بىر كوزا سۇنى،
تىمتاسمەن چاك- چاك ئاغزىمغا،
ئاشۇ يۇچۇق نوگىيىلىك بىلەن.
قان- ياش يىغلايسەن،
ياقاڭنى يىرتىپ،
ئەگەر مەن ئۆلۈپ ئارماندا كەتسەم.
ئېڭىكىمنى قاتار سەن بەلكىم،
ئۆڭۈپ كەتكەن ئاق روملىڭدا.
يۇمدۇرارسەن كۆزۈمنى بەلكىم،
ئاشۇ يىرىك ئىشچان قولۇڭدا.
پەرياد ئۇرۇپ سەنلا يىغلايسەن،
يىغلىمايدۇ بىۋاپا دۇنيا.
ئاران باققان چۈنكى سەن مېنى،
بۇلماق ئېتىپ تېرىق ئۇنىدا.
ئۆزۈڭ يېگەن قورۇپ كېپەكنى،
ماڭا چاي بېرىپ زاغرا نېنىدا.
قالاپ قومۇش، پاخال- پېپەكنى.
يىغلىما ئانا،
هايات مەن تېخى،
ئەيسامۇ هايات بارمىش ئاسماندا،
مەنمۇ هايات تەكلىماكاندا.

6

ئانا
ئەللەي ناخشاڭدا
تەسۋىرلىنىدۇ-
خاراباتى يىپەك يولىنىڭ،
مىڭ ئۆينىڭ،
قوچۇنىڭ،
قارا خانىيلارنىڭ.
يىپەك يولى،
بەكمۇ ئۇزۇن يول،
خۇددى بىزنىڭ تارىخىمىزدەك.
جىرىڭلىغان مۇشۇ يولدا،
بۇغرالارنىڭ قوڭغۇراقلىرى.
تارقاتقانتى يىراق- يىراققا،
مەدەنىيەتنىڭ جەۋھەرلىرىنى.
ئەمدىلىكتە،
ئاھ! جېنىم ئانا،
مۇشۇ يولدا ھەيدەپ كېلىسەن،
كالا قېتىلغان يارىيار ھارۋىنى،
كۆك يانتاق بېسىپ.

7

ئانا،
ئېيتىپ بېرەتتىڭ
باغدات ھەققىدە-
«مىڭ بىر كېچە» چۆچەكلىرىدىن.
تىڭشار ئىدى گۆدەك شائىرىڭ،
ئاق سۇتۇڭنىڭ لەززىتى كەبى.
باغدات-
چۆچەكتىكى گۈزەل بىر شەھەر.
داۋامى بار غەمكىن چۆچەكنىڭ،
تۈگىتەلمەي كەتكەن شەھرىزاد.
ئەمدىلىكتە-
باغداتتىكى چۆچەكچى موماي
چۆچەك ئېيتار يىغىدىن- يىغى،
يېزىپ قويىدى بىر نەچچە تۇپلام.
ئۇرۇش بىلەن پارس قولتۇقى،
قاغجىرايدۇ سۇسىز كەربالا.

زار قاقشايدۇ بالىسىز ئانا،
يۇگۇرەيدۇ ئۇياق- بۇياققا،
يېتىم قالغان نەچچە مىڭ بالا.
باغداتتىكى كاتتا باشلارنىڭ
چۆچەك بىلەن خۇشى يوق بەلكىم.
قان- ياش يىغلاپ چۆچەكچى موماي،
ئىزدەپ يۈرەر ھەسەن- ھۈسەندەك-
غايىب بولغان بالىلىرىنى،
چۆچەكتىكى گۈزەل باغداتنى،
ئىس- تۈتەكتە قالغان زېمىندىن.
ئېھ! قايدىسەن ئىنسانپەرۋەرلىك،
بولۇپ كەتتىمۇ دۇنيا بىۋاپا.
باغدات،
پۇرۇخ ئىسى قاپلىغان زېمىن،
سۆزلەپ بەرگىن تىنچلىق ھەققىدە،
قايتالمايسەن ئەمدى چۆچەككە.

* * *

ئانا،
بەكمۇ چىگىش
بۇ قەلبىم مېنىڭ،
كىرىزىسىدەك ئوتتۇرا شەرقنىڭ.
پەلەستىنلىك بىر بەڭباش يىگىت،
ئانىسىنى يالغۇز قالدۇرۇپ،
ئۇرۇشقا بېرىپ-
ئۆلۈپ كېتىپتۇ.
نېمىدېگەن تاش يۈرەك ئۇ-ھە،
يىغلىغاندۇ غېرىب ئانىسى،
ئۆلۈپ كەتسە يۈرەك پارىسى.
مىڭلاپ ئانا قان- ياش يىغلىشار،
ئۆلۈپ كەتكەن بالىلىرىغا،
ئۇرۇش دېگەن شۇنداق دەھشەتلىك.

* * *

ئانا،
ئانا ئۇچۇن ۋەتەن بىر بالا،
بالا ئۇچۇن ۋەتەن بىر ئانا،
شۇڭا دەيمىز تىنچلىق ياخشى.
ھەر كىشىنىڭ ۋەتىنى بولسا،
ئۇنى شۇنداق قوچاقلاپ سۆيسە،
ئەنە شۇدۇر تىنچلىق دېگەن،
ئەنە شۇدۇر قۇربان بېرىش ھەم،
ئەنە شۇدۇر ۋىجدان دېگەن ھەم،
شۇدۇر يەنە ۋەتەن ئوغلانى.
ۋەتەن،
ئانا سېنىڭ ياخشى غەمخانىڭ،
ۋەتەن بىلەن تەندە دەرمانىڭ،
مەن سېنىڭكى ئوماق ۋەتىنىڭ.
مەن ئوخشايمەن-
چۆچىكىگە ئۇيغۇرنىڭ.
سەن ئىزدەيسەن چۆچەكلىرىڭدىن،
ماڭا ئوخشاش ئوماق ۋەتەننى.
ۋەتەن،
كىرپىكىڭدە تۇنەيدۇ،
قۇش چۇجىسىدەك.

8

ئانا،
ناماز شامنى ئوقۇپ بولۇپلا،
چىلىك تاقىغىن ئىشىكلىرىڭنى،
يوغان دەم بىلەن.

ھوشيار بولغىن قوتانلىرىڭغا،
ئېشەك ھارۋا، توقۇملىرىڭغا،
پالتا، كەكە، ئوتۇنلىرىڭغا،
ئۆشكە، ئوغلاق، پاخلانلىرىڭغا.
بىزنىڭ يۇرتتا يوقتۇر ئوغرىلىق،
بىراق يامان ئاشۇ يوقسۇزلۇق.
ئەگەر بىرەر دېلو يۈز بەرسە،
ساقچى كېلەر بەكمۇ كېچىكىپ.
«توۋا» دەيلى،
بولماس ئۇنداق ئىش.
ئاھ! يوقسۇزلۇق كۆمەچ نان كەبى
يۈرىكىمنى پۇچىلاپ قويدى.
ئاغرىپ قېلىش بەكمۇ خەتەرلىك،
يېقىن جايدا شىپاخانا يوق،
پەقەت بىرلا كونا داخان بار.
دوس قاچىسى بەكمۇ كۆپ ئۇنىڭ،
داۋالايدۇ دىئاگنوزسىز،
رېتسىپى يوق دورىلار بىلەن.

* * *

ئانا،
تەكلىماكان.
بەكمۇ يىراق ئېگىز بىنادىن،
بەكمۇ يىراق شەھەرلىكلەردىن.
ئەگىپ يۈرەر قاتمال نامراتلىق،
شادلىقى يوق توپىلىق بازاردىن.
تېلېۋىزوردىن كۆرۈنمەس ئەسلا،
لەخپۇكچىنىڭ ئەبجەق ھارۋىسى،
توقسەن ياشلىق دوگىغاق مومايىنىڭ
جىگدە شېخىدا ئەتكەن ھاسىسى.
يۈزلىرىگە ئىس ئورناپ كەتكەن
كاۋاپچىنىڭ جارقىراشلىرى.
غېرىبانە پۇلسىز بازاردا
دۈۋىلىنىپ سېتىلار ئادەم،
خوپىيانە سېتىلار ئىمان.
خەبەردارسىز ساۋاتسىز باققال
باج ھەققىگە پۇل تاپالمىسا،
قىلىنىدۇ مىيلى مۇسادىر.
خىلۋەتتىكى ياماقچى بوۋاي،
چەم سالىدۇ كونا ئۆتۈككە،
يارىمايدۇ فوتو سۈرەتكە.
بوياقلارغا كەلمەيدۇ ھېچبىر،
پوپكىسىدا راست. يالغىنى بار.
بەك سىپايە ئىشقىۋاز موخبىر.

* * *

ئانا،
بىزنىڭ يۇرتتا. تەكلىماندا،
ھالسىرايدۇ قوشتىكى كالا،
قىرقىرايدۇ بۆشۈكتە بالا.
پىتىرىشىدۇ تەرەپ. تەرەپكە،
غالجىر ئىتتىن ھۈركىگەن پادا.
قورۇنىدۇ شۇنچە ئۇياتچان
قىز بالىدەك يۈرەكسىز دالا.
بۇ دالىدا ئادەم بەك تولا.
غىچىرلايدۇ توپىلىق يولدا،
مايسىرىغان ياغاچ ھارۋا.
ئىشتان بېغى ساڭگىلاپ قالغان
تىزى يىرتىق يېلىڭ ئاياغ بالا
يۈدۈۋېلىپ كونا بوغچىنى

ئوقۇماقتا مۇشۇ سەھرادا.
مومىسىنىڭ چۈچەكلىرىنى
ئۇ تىڭشايدۇ كۈلۈڭ ئالدىدا.
تىڭشاپ. تىڭشاپ ئۇخلاپ قالغاندا،
كۆرەر تېخى شېرىن چۈشلەرنى.
چىقىۋېلىپ ئۇچار گىلەمگە،
كۆرۈپ كېلەر گۈزەل شەھەرنى.
تېپىۋالار گاھىدا تېخى
خاسىيەتلىك «ئورتوقماق»نىمۇ.
ئۇچراپ قېلىپ چىن تۆمۈر باتۇر،
بېرەر ئاغا «مىسران قىلىچ»نى.

9

ئانا،
سىيىت نوچى ھەققىدە،
بەكمۇ تولا سۆزلەپ بېرسەن.
ئەپسۇس، بىلمەيسەن
سپارتاك ھەققىدە.
سپارتاك.
گېلادىياتور،
ئاجايىپ شەخس.
قۇللۇق كىشەنلىرىنى.
چېقىپ تاشلىغان.
ئېزىلگەنلەرنى
ھۆرلۈككە باشلىغان.
قۇلدارلارنىڭ قانلىق قامچىسى،
قۇللارنىڭ قىزىل قانلىرى،
ئەڭ ۋەھشىي گېلادىياتورلار سەھنىسى،
سپارتاكنى ئاۋلىغان.
قان، قامچا، ياش، ھۆرلۈك ناخشىسى،
ئازاب، ئۆلۈم ياندىشىپ كېلەر،
ئەرك ئۈچۈن بەدەلدۇر شۇلار.
ئاھ! جېنىم ئانا،
بويۇن قىسىپ قۇللۇق بىلدۇرسە،
ئۆتمۈشتە كىممۇ ئەزمىگەن دەيسەن.
روھىي قۇللۇق ئەڭ بىچارىلىق،
نادانلىقتۇر ئۇنىڭ زەنجىرى.
سپارتاك.
ئاجايىپ شەخس،
ئوخشىمايدۇ
سىيىت نوچىغا.

* * *

ئانا،
تەكلىماكان.
جايىنامىزىڭدەك ئۇلۇغ بىر زېمىن.
سوكۇناتتا دۇرۇت ئوقۇيدۇ،
ئۇنىڭدىكى بارچە مەخلۇقات.
قۇم باغرىدا سىڭىڭ بىر كەپەڭ،
كەپەڭدە بار قازان. قومۇچۇڭ،
ساپال قاچاڭ، ياغاچ قوشۇقۇڭ،
ئىسلىق مورا، قىيسىق ئوچۇقۇڭ،
مورا بېشىدا ساپال چىرىغىڭ،
ساڭا ھەمراھ بىر ياغۇنچىقىڭ،
سوپۇراڭدا تاختا. نوغۇچۇڭ،
سۆيۈملۈكىڭ يۇۋاش مۇشۇكىڭ،
بىزنى باققان كونا بۆشۈكىڭ،
ئۆڭكۈپ كەتكەن يوغان ئۆتۈكىڭ،
قوزۇقتىكى كۆرپە تۇمىقىڭ،
ئوچاقتىكى قارا چۆگۈنىڭ،

تەكچەڭدىكى بىرلا چەينىكىڭ،
ئاھ!
غېرىب ئانا.
شۇدۇر سېنىڭ تۇرمۇش بۇيۇمىڭ.
دوك بولۇپ كەتكەن ئۇزۇن ئۆمرۈڭدە
شۇدۇر سېنىڭ تاپقان- تەرگىنىڭ.
ئۇيقىدىكى كىرورەن خانىش
كۆرگەنمىدۇ سېنى چۈشىدە.
*　　　*　　　*

ئانا،
توكيو بەكمۇ يىراقتا تەكلىماكاندىن.
ئۇ- ياڭاچباش شەھەر،
ئوخشمايدۇ چىمەن دوپپىدەك
ساددا قەشقەرگە.
تۆت مىڭ يىللىق كىرورەن خانىش
توكيودىكى ئىبسىل مۇزېيدا
تونۇشۇپ قاپتۇ ياپونلار بىلەن.
نىيەدىكى خارابە شەھەر-
قۇم ئاستىدا قاپتىكەن ئەجەب!
تارىخ،
شۇنداق رەھىمسىز.
ئۇنىڭ يوغان، كالامپاي چاقى،
يانچىۋەتتى يىپەك يولىنى،
بوستانلىقنى، گۈزەل شەھەرنى،
تىنچ چۆلنى- تەكلىماننى.

10

ئانا،
ئانىلار ئۇلۇغ بۇبى مەريەمدەك،
ئانىلار بار ساچىر خانىمدەك،
ئۇلۇغ ئۇلگە كيورى خانىم،
ئانىسى بار نيوتوننىڭمۇ،
ھەممە ئىنسان بالىدۇر بالا،
بالىسىدۇر ھاۋا ئانىنىڭ.
ھاۋا ئانا ئەمگەك قوينىدا
تۇغۇپ قويدى ھەممە ئىنساننى،
«مانا مەن» دەپ جاپا- مۇشەققەت،
تاشلىنىدۇ ئانا ئالدىغا.
*　　　*　　　*

ئانا،
ساچىر خانىمنىڭ-
بەكمۇ ئىبسىل داچىسى بارمىش،
سېنىڭمۇ بار داچىدەك كەپەڭ.
بارمىش يەنە شاھزادە ئوغلى،
سېنىڭمۇ بار بىر شائىر ئوغلۇڭ.
ساچىر خانىممۇ ئۆزىگە خانىش،
سەن خانىشى تەكلىماكاننىڭ،
سېنىڭ ئاناڭ كىرورەن خانىش.
چۈنكى سەن-
گۈللەندۈردۈڭ مۇشۇ دىيارنى،
تىرىشتىڭ- تىرماشتىڭ بىر ئۆمۈر،
قاغجىراپ كەتكەن مۇشۇ زېمىندا.
يالىڭاياغ قىزىق قۇملاردا،
چىپىپ يۈرۈپ يانتاقلىقلاردا.
سېنىڭ تەرىڭدە.
سۇ ئىچكەن زېمىن.
مەن-
سېنىڭ ئەركە، ئۇماق شاھزادەڭ.
*　　　*　　　*

ئانا،
چۈشكۈنلۈكتە ناخشا توقۇلۇدۇم،
جەنۇبتىكى كونا رەستىدە.
بولماس ئىكەن روھ ئويغانمىسا،
بارغۇ تېخى دوقمال بوقۇسا.
تەرەققىيات-
ئويغىنىش-
چېقىپ تاشلار
ئاخىر نادانلىق زەنجىرىنى.
سىلكىنگەندە مۇقەددەس زېمىن،
تەبىر بېرەر نامراتلار
كەتكىنىدە چۈچۈپ ئويغىنىپ.
ئانا شۇندا مېنى ئىزدەيسەن،
پېشانەمگە سۆيۈپ قويۇشقا
مەن كېلىمەن ئالدىڭغا،
يىپپىنچاقلاپ شېئىرلىرىمنى،
سەن كۆرسەن ھەسرەتلىرىمنى،
قۇچىقىڭدا يىغلاپ كېتىمەن،
مەن ئاڭلايمەن-
يۈرىكىڭنىڭ بوقۇلدىشىنى؛
يۈرىكىڭ
ھۆتمە تۆشۈك-
جۇل بولۇپ كەتكەن تارىخ بېتىدەك.
ئەللەي ناخشاڭ-
سېھىرلىك بىر كۈي،
قايلاپ كەتكەن تەكلىماننى.
تولا تىڭشاپ ئاشۇ ناخشىنى،
بوۋاق بولۇپ كەتتۇق ھەممىمىز.
قەدىرلىك ئانا،
مەن سېنىڭكى ئۇماق بوۋىقىڭ.
*　　　*　　　*

ئانا،
چەكسىز بۇ ئالەم،
گۈزەل كېلەچەك،
ئارمانلىرىم كۆپ،
يەتسەم دەيدىغان،
بار ھەم مەندە شۇنداق جاسارەت.
ئافرىقىدا نىگىر ئانىمۇ،
سۆيۈندۇ قابىل بالىدىن.
بەكمۇ قەيسەر يەھۇدىي ئانا،
بىلىم بېرەر ئوغلانلىرىغا.
ئەدەپلىكتۇر ئەرەب ئانىلار،
ئەخلاق بېرەر بالىلىرىغا.
بەك مېھرىبان ياپون ئانىلار،
ۋەتەنپەرۋەر دېمەك بالىلار.
ئانا مەنمۇ تىلەيمەن سەندىن،
باتۇرلۇقنى، جەڭگىۋارلىقنى.
دۇئا قىلغىن بەكمۇ كۆپ ماڭا،
ماڭا بەرگىن ئۈمىدۋارلىقنى،
ئىمانىمنى- روھىمنى پاكلاپ،
جاكا قىلاي ئادەملىكىمنى.
ئاھ! جېنىم ئانا،
ئامان بول ئانا،
مەن سېنىڭكى ئۈمىدۋار ئوغلۇڭ!
1996-، 1997- يىللار پەيزاۋات- ساغان

ئاپتور: پەيزاۋات ناھىيە ساغان يېزىسىدا چىش دوختۇرى

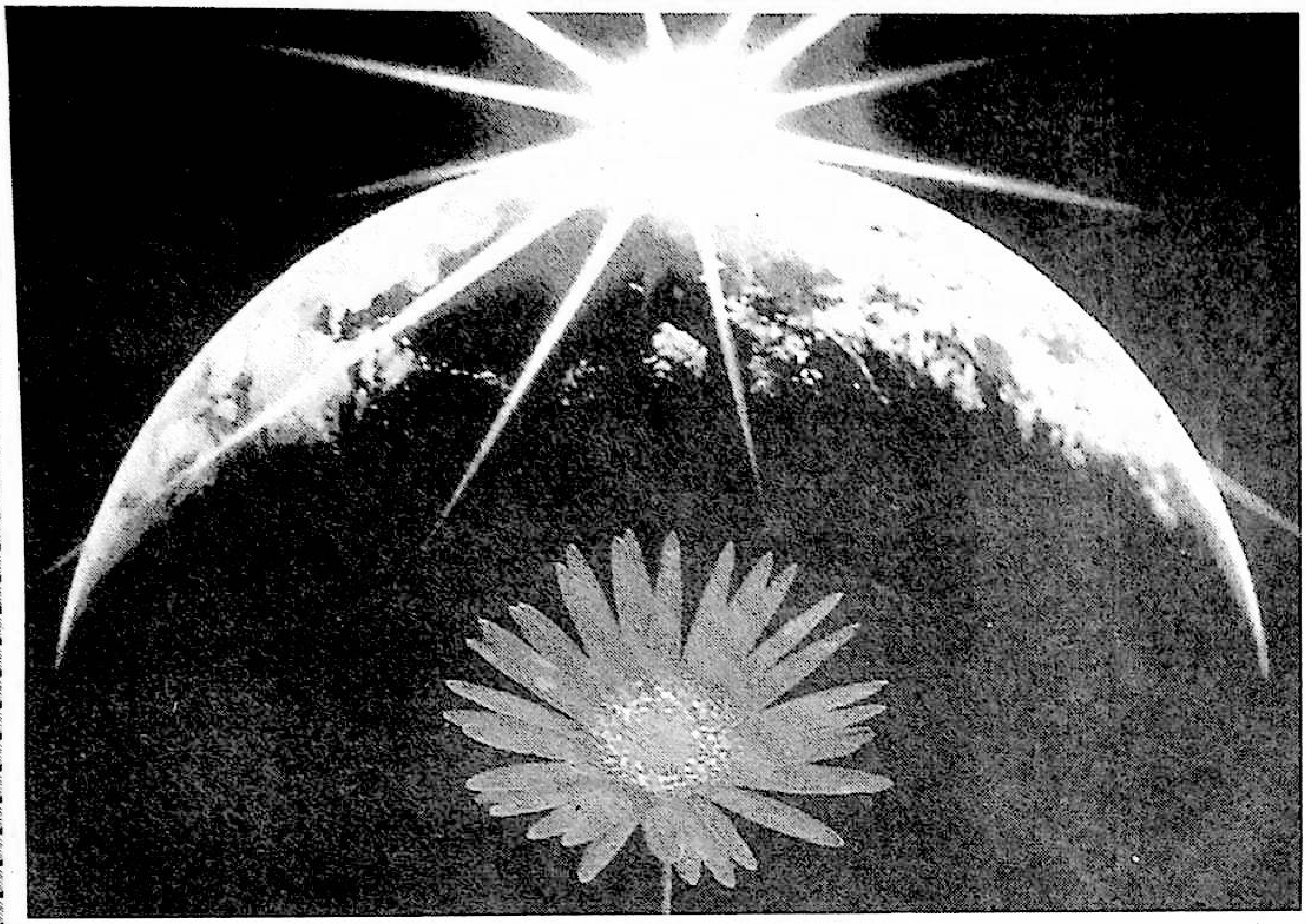

شېئىرغا كىرىش

بۇغدا ئابدۇللا

قەدىمقىلاردا: «ئىچى پۇشمىسا بوز قۇش تۇتار، ئالدىرىمىسا ئاق قۇش تۇتار» دېگەن ھېكمەتلىك ماقال بار. شېئىر يېزىقچىلىقى بىر خىل ئىجادىي ئەمگەك بولۇپ، ئۇنىڭ دەسلەپكى، ئوتتۇرا، يۇقىرى باسقۇچى بولىدۇ. مول تەجرىبە جۇغلانمىسى بولماي تۇرۇپ مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى يارىتىش ھەقىقەتەن قىيىن. ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئۆسۈش شارائىتى بىر- بىرىدىن تۈپتىن پەرقلىنىدۇ. يەنە كېلىپ، ئادەم مېڭىسىنىڭ ئېچىلىش مەزگىلىمۇ زادىلا ئوخشىمايدۇ. بۇ ئەلۋەتتە ئىرسىيەت ئامىللىرىغا باغلىق.

شېئىرىي ئېلېمېنت خۇددى بىر تامچە سىمابقا ئوخشايدۇ، ئۇنى ئەقىل كۆزىدە بايقاش ۋە ئەمەلىيەتتە تۇتۇۋېلىش ھەقىقەتەن قىيىن. بەزىدە تۇتۇۋالغان نەرسەڭ ئەمەسلا بىر نەرسە بولۇپ چىقىدۇ، بەزىدە تېپىۋالغان نەرسەڭنىڭ ھەقىقىي گۆھەر ئىكەنلىكىنى ھېس قىلمايلا قالىسەن.

ئادەتتە، نېمىدۇر بىر نەرسە خىيالىڭغا كىرىۋالىدۇ، ئىچىڭنى تاتىلايدۇ، ھەتتا بەزىدە ئۇنتۇلغاندەك بولىدۇ. لېكىن ھۇجەيرەڭدە تۇرۇۋاتقان ھېلىقى پىكىر ئەيتاۋۇر بىر كۈنى تۇيۇقسىز ياغقان مۆلدۈردەك قەغەز ئۈستىگە تۆكۈلىدۇ.

ھالقىش دېگەن نېمە؟ بۇ، قان- تەرگە سەنئەتنىڭ قوشۇلۇشى دېمەكتۇر. سەنئەت بولغانلىكى نەرسە مەپتۇن قىلىش كۈچىگە ئىگە بولىدۇ. غەيرىي سەنئەت بولغان نەرسە بىھۇدە ئۇرۇنۇشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

ھېچنېمەڭنى ئايىما ۋە ھېچنېمەڭنى بەرمە. بىز ئەسلىدە ياۋايى ئىدۇق، ئەجەبا ئازىراق نەرسىلەرنى ساقلاپ قالالمايمىزمۇ؟

ياز كۈنى ئويناپ- ئويناپ ئۇجمە سايىسىدا يالىڭاچ ئۇخلاپ قالغان بىر كىچىك بالا، شېئىر ئۇنىڭ چۈشى.

ھېسسىياتقا ئۇلاق سېلىش ئەلۋەتتە مۇمكىن ئەمەس، ئەگەر بۇ مۇمكىن بولسا ھەيكەلتىراش مەڭگۈ بۇ تۇيۇق يولغا كىرمەيتتى.

چۈمۈلىنىڭ تېنىمسىز ئىزدىنىشىگە ئاپىرىن دېيىش كېرەك. ئۇ، پاكلىق ئىچىدە تۇرىدۇ، سەبىي نەرسىلا ھاياتىي كۈچكە ئىگە بولغان بولىدۇ.

چوڭقۇرلۇق دېگەن نېمە؟ ئۇ، خىيالغا ئورۇن بېرىدىغان نەرسە. ھەممە پىكىرنى دورىپۇرۇش ۋە ئۇنىڭ سەكسەن خالتىسىدەك ئوتتۇرىغا يېيىپ قويمايلى. ئازىراق بوشلۇقمۇ بولسۇن، ئۇنىڭ بىر تەرىپى مەنزىرىگە، بىر تەرىپى پىكىرگە تۇتىشىپ تۇرسۇن.

يېزىۋېتىپ كېكەچ بولايلى. ئوقۇۋېتىپ كېكەچلەر زۇۋانغا كىرسۇن.

شائىر ئىنسانىيەت ئالدىدا مەڭگۈ قەرزدار، ئۇ ھەر قېتىم بىر قەرزنى تۆلىگەندە، پەقەت شۇ كېچىسىلا خاتىرجەم ئۇخلىيالايدۇ.

شائىر كۆۋرۈك لايىھىلىگۈچى ئىنژېنېرغا ئوخشايدۇ. ئۇ، بىر ئەسىردىن قايتا-قايتا ھوزۇرلىنىپ ئولتۇرمايدۇ.

شېئىردا تارتىش كۈچى بولۇشى كېرەك. ئاددىي پىكىرلەرمۇ، يۈكسەك پىكىرلەرمۇ ئوخشاشلا كېرەك. شۇنداق بولغاندىلا ئوقۇرمەنلەرنىڭ ئۇ يەرگە كىرىشىگە ئىمكانىيەت تۇغۇلىدۇ، ھەممە يەرنى ئۆزىمىز ئىگىلەپ ئالمايلى.

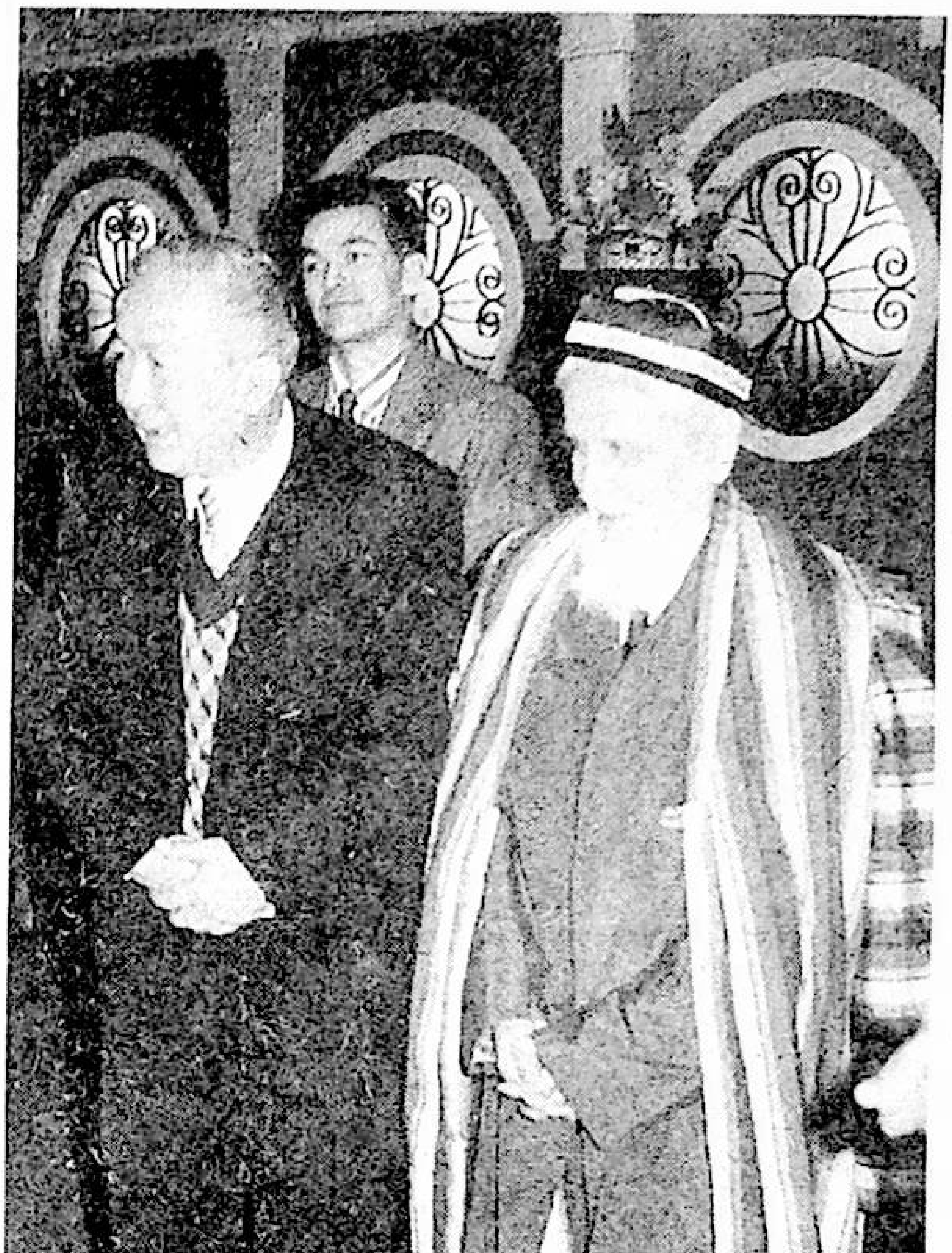

چىقمىسا چىقمايدۇ، سىقسىمۇ چىقمايدۇ، چىقسا چىقىدۇ، بۇ كەچكىلى بولمايدىغان ساھە.

قانداق شېئىر كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى ھەم قىزىقىشىنى پەيدا قىلىدۇ؟

كۆپلىگەن ئوقۇرمەنلەر كىتاب سېتىۋالغان ۋاقىتتا پەقەت ئاپتورنىڭ كىم ئىكەنلىكىگە دىققەت قىلىدۇ، يەنە كېلىپ ئۆزى قىزىقمىغان ئاپتورنىڭ ئەسەرلىرىگە ئانچە ئېتىبار بەرمەيدۇ، بولۇپمۇ شېئىر سەنئىتىدە شۇنداق. مېنىڭچە، بۇ ناھايىتى ئېچىنىشلىق ئىشتۇر. مەن ئويلايمەنكى، كۆپلىگەن داڭلىق شائىرلارنىڭ يازغان شېئىرلىرى راستىنلا ئىنتايىن نەپىس، چىرايلىق. ئەمما، كۆمۈلۈپ ياتقان شېئىرلارمۇ ناھايىتى كۆپ، بۇنى قانداق بايقاش كېرەك؟

ياشلار روھقا ئوخشاش، تارقاتقۇچىلىق رولىنى ئۆتەيدۇ، چۈنكى ئۇلار جىق نەرسىگە موھتاج، ئۇلار ھەم چۈشىنىشى كېرەك، ھەم باشقىلارغا چۈشەندۈرۈشى كېرەك. ئەلۋەتتە، بىزمۇ شۇنداق كەلگەن ھەم مەڭگۈ شۇنداق بولىدۇ.

خۇددى بىر رىۋايەت ئېيتىپ بېرىۋاتقاندەك تۇيغۇ پەيدا قىلالىسا، مەن بۇنداق شېئىرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك شېئىر دەپ ھېسابلايمەن. مېنىڭچە، شېئىر ھەرگىز مەلۇم نەرسە، مۇھىتنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىماسلىقى كېرەك. ئەگەر بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلىنسا، ئۇنداقتا ئۇ شېئىر بولالمايدۇ. شائىر ئۆزى پەرۋاز ھالىتىدە تۇرۇپ شېئىر يېزىشى كېرەك.

ياشلىرىمىز ئىچىدە نۇرغۇن ياخشى شېئىرلار يېزىلىۋاتىدۇ، تالانتلىق شائىرلىرىمىز بايقىلىۋاتىدۇ، ئەمما، ئۇلارنى تونۇيالمىغانلىقنىڭ توسالغۇسى خۇددى يۇقىرىدا ئېيتىلغان ئامىللار.

خەلقىمىز تارىختىن بۇيان سەنئەتخۇمار، شېئىرخۇمار خەلقتۇر.

ھازىر كۆپلىگەن كىشىلەر ھېكايە ۋە باشقا ئەدەبىي ژانىرلارغا ئېسىلىۋېلىپ، شېئىرغا ئانچە قىزىقمايدۇ. ئۇنداقتا، قانداق شېئىرلار كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغايدۇ ھەم قىزىقىشىنى پەيدا قىلىدۇ؟

ياشلار بولسا مۇھەببەت شېئىرلىرى ۋە لىرىك شېئىرلارغا بىر قەدەر قىزىقىدۇ. ئوتتۇرا ياشلىقلار ۋە چوڭلار بولسا تارىخىي شېئىرلارغا قىزىقىدۇ، يەنە بىر قىسىم ئوقۇرمەنلەر سىياسىي شېئىرلارغا قىزىقىدۇ. ئۇنداقتا، بىر پارچە شېئىردا ھەممە ئامىلنى تەڭلا ئىپادىلىگىلى بولامدۇ-يوق؟ مەن بۇنى ناھايىتى مۇھىم دەپ ھېسابلايمەن. مېنىڭچە بولسا، بىر نەپىس شېئىر ئوقۇغان كىشىگە ھەم مۇھەببەت تۇيغۇسىنى، ھەم تارىخىي ھېسسىياتنى بەخش ئېتىشى، ھەم شۇ ياشاۋاتقان مۇھىتقا نىسبەتەن ئېيتقاندا، خۇددى شۇ مۇھىت ئۈچۈن يېزىلغاندەك بىر تەسىر بېرىشى كېرەك. ئۇ شېئىر ھېچبولمىغاندا بىر قانچە مىسرانى يادلىۋالىدىغان ھالەتكە كەلسۇن.

سەنئىتىمىز تا بۈگۈنگە قەدەر دۇنيادا بىر كىشىلىك ئورۇننى ساقلاپ كېلىۋاتىدۇ، ئەمما، ئېچىنارلىقى شۇكى، شېئىرىمىز بارغانچە يوقىلىپ كېتىۋاتىدۇ. سەنئەت بىلەن شېئىر بولسا، مىللىتىمىزنىڭ روھى ھەم بىر جۈپ كۆزىدۇر. شېئىردىن ئايرىلىپ قېلىش- بىر كۆزدىن ئايرىلىپ قېلىش بىلەن باراۋەر.

ھەدەپلا شېئىرنىڭ ئىشكىدىن كىرىمەن دەپلا كىرگىلى بولمايدۇ. ئۇ، نېسىپ بولىدىغان ئادەمگە بولىدۇ، بولمىسا بولماي قالىۋېرىدۇ.

1997- يىل سېنتەبىر، ئۈرۈمچى

سۈرەتتە: شائىر بۇغدا ئابدۇللا (سولدىن 1- كىشى) ئۆزبېك خەلقىنىڭ ئاتاقلىق شائىرى، دراماتورگى شۈكۈر يالقىن تەۋەللۇتىنىڭ 80 يىللىقى ۋە ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ 65 يىللىقىغا بېغىشلانغان ئەنجۈمەندە، ئۆز نامىدىنمۇ بۇ ھۆرمەت ساھىبىغا تون ياپتى.

(M2)

رىشات ئەزىزى فوتوسى

تۇران بىلەن ئىراننىڭ

دىئالوگى

(تۈركىي ۋە پارس تىللىق خەلقلەرنىڭ مەدەنىيەت مۇناسىۋىتىگە بىر نەزەر)

ئەشەت سۇلايمان

مۇقەددىمە

«بىز تارىخقا قانچىلىك چوڭقۇر ئىچكىرىلەپ كىرسەك، كېلىپ چىقىشى بىر بولغان خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرنىڭ شۇنچە كۆپ يوقىلىپ بارىدىغانلىقىنى كۆرىمىز.» (1)

— ف. ئېنگېلس

شەرقنىڭ ئۇنتۇلۇشى كىشىنى قانچىلىك ئەپسۇسلاندۇرسا، ئۇنىڭ قايتا بايقىلىشى كىشىنى شۇنچىلىك ھاياجانغا سالىدۇ. قەدىمكى يۇنان- رىم دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن تارتىپ تاكى ئەدەبىيات- سەنئەت ئويغىنىش دەۋرىگىچە بولغان تەخمىنەن مىڭ يىلغا يېقىن داۋاملاشقان ئوتتۇرا ئەسىر مۇھىتىدا ياۋروپا ئىزچىل ھالدا تۇرغۇن ھالەتتە تۇرۇپ كەلدى. ۋاھالەنكى بۇ ئۇزاق دەۋردە شەرقتىكى چۆل ۋە بوستانلىقلار ئۆزئارا گىرەلىشىپ كەتكەن زونىلاردا- تارىم، تەڭرىتاغ ئېتەكلىرى، ماۋارا ئۇننەھر، خۇراسان، ئىران، مىسوپوتامىيە، ئەرەب ساھىللىرى ۋە مۇنبەت ھىلال ئاي رايونلىرىدا (2) قەدىمكى دۇنيانىڭ ئەڭ پارلاق مەدەنىيەتلىرى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى. غەربتە ۋىزانتىيىدىن تارتىپ شەرقتە تاكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىگىچە سوزۇلغان «يىپەك يولى» نىڭ ئۇزاق لىنىيىسىدە قەدىمكى دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ غول ئېقىمىنى شەكىللەندۈرگەن مەدەنىيەت مەركەزلىرى ۋە تۈگۈنلىرى بەرپا بولدى. چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن)، تۇرپان- قەشقەر، بۇخارا، سەمەرقەنت، دېھلى، ھىرات، باغدات، دەمەشق، ئىسكەندىرىيە ۋە كوردوۋا قاتارلىق مەشھۇر شەھەرلەر ئۆز دەۋرىدىكى شەرق مەدەنىيىتىنىڭ گۈلتاجلىرىغا ئايلاندى. ئەپسۇس، ياۋروپانىڭ ئويغىنىشى پۈتكۈل مەشرىقنى،

مۇھاكىمە

جۇملىدىن مۇسۇلمان شەرقىنى تاشلاندۇق ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدى. پارماشىنىسىنىڭ كەشىپ قىلىنىشى ۋە يېڭى دېڭىز يولىنىڭ ئېچىلىشى شەرقنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ئالەمشۇمۇل ئىمتىيازىنى يوقاتتى. مەدەنىيەت مەركەزلىرى تەدرىجىي ھالدا شەرقتىن غەربكە يۆتكەلدى. تاڭ تەيزۇڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن، خەلىپە ھارۇن رەشىد (3) دەۋرىدىكى باغدات، ئەمىر تېمۇر (4) دەۋرىدىكى سەمەرقەنت، سولتان سۇلايمان I (5) دەۋرىدىكى ئىستانبۇل (كونىستانتىنوپول) قاتارلىق شەرقتىكى مەدەنىيەت مەركەزلىرى XVI — XV ئەسىرلەرگە كەلگەندە ۋېنىتسىيە ۋە مادرىدقا، XVIII — XVII ئەسىرلەردە لوندون ۋە پارىژغا، XX — XIX ئەسىردە نيۇ- يوركقا ئورۇن بەردى. دەرۋەقە، ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ سىرلىق پەردىسى كۆتۈرۈلۈپ، يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت مۇساپىسى تولىمۇ يىراقلاپ كەتكەنىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە شەرقنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى ئورنى كۇنسايىن غۇۋالاشتى . . . قىسقىسى يېقىنقى زامان دۇنيا تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ياۋروپا ساھىللىرى بىلەن يېڭى قۇرۇقلۇق ئوتتۇرىسىدىكى ئاتلانتىك ئوكيانىنىڭ مەۋجلىرىدە دەۋر قىلدى. شۇندىن بۇيان، «غەرب مەركەزچە-لىك تەلىماتى» (Euro—centimentalism) ئىلىم-پەن دۇنياسىنىڭ باش مېلودىيىسىگە ئايلاندى. ئەرەب- پارس، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندى ۋە جۇڭگو مەدەنىيەتلىرى يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار ئۈچۈن چەكسىز يىراقتا قالغان غۇۋا چۈش بولۇپ قالدى. شۇڭا ئامېرىكا تارىخچىسى فىلىپ.ك. ھىتتى بۇ ھەقتە ئوبرازلىق قىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «بىزنىڭ (غەربلىكلەرنىڭ- ئا) شىمالىي قۇتۇپ ۋە ئانتراكتىدا قىتئەسىگە بولغان چۈشەنچىمىز ئەرەب رايونلىرىغا بولغان چۈشەنچىمىزدىن كۆپ دەرىجىدە ھالقىپ كەتتى . . .» (6). كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئوتتۇرا ئەسىر شەرق دۇنياسىدا ئاجايىپ مەدەنىيەت گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ئەرەبلەرنىڭ تارىخىي زىلزىلىسى يېقىنقى زامان سانائەت دەۋرىدىن كېيىن ئەرەب چۆللۈكلىرىنىڭ سىرلىق سۈكۈناتىغا دەپنە قىلىنىۋېتىلگەنىدى.

دەرۋەقە، ئۇزاق تارىخ ئۆتۈپ كەتتى، ئىنسانلار جەمئىيىتىدە تالاي ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلانغان شەرق خەلقلىرىنىڭ مىللىي ئازادلىق ھەرىكەتلىرى، مەنىۋى ئويغىنىش تەشەببۇسلىرى، دىنىي ئىسلاھات ۋە جەدىدىزم ئېقىملىرى، غەرب مەدەنىيىتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرى نەتىجىسىدە شەرقلىقلەر ئۆز- ئۆزى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە تەپەككۇر ئەندىزىلىرىنى يېڭىلاشقا، ئۆز تارىخى ۋە مەدەنىيىتى ئۈستىدە قايتا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈشكە، مىللىيەتلىك يىلتىزىنى ئىزدەشكە، تېز سۈرئەتتە ئۆزگىرىش ياساۋاتقان دۇنياغا ماسلىشىشقا جىددىي كىرىشىپ كەتتى.

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشاپ ئۆزىگە خاس پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان تۈركىي تىللىق قەۋملەرمۇ ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كېيىن پۈتكۈل شەرق خەلقلىرىگە ئوخشاشلا تارىخىي چۈشكۈنلۈك قىسمىتىگە دۇچار بولغانىدى. يەنە كېلىپ بۇ خىل قىسمەت كەربالادىن تەكلىماكان بويلىرىغىچە بولغان ئىران، خوراسان، ماۋارا ئۇننەھر ۋە تارىملىق خەلقلەرگە ئورتاق ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىر تۈركىي خەلقلىرىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى بۈيۈك شائىرى ئەلىشىر نەۋائىي (1441-1501) بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر پارس- تاجىكلارنىڭ ئەڭ ئاخىرقى شائىرى ئابدۇراھمان جامى (1414-1492) دىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراندا پەلسەپەۋى تەپەككۇر ۋە بەدىئىي ئىجادىيەت تەدرىجىي پەسكويغا قاراپ يۈزلەندى. مەدەنىيەتتە ۋائۇكۇملۇق شەكىللەندى. ھالبۇكى، گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان مۇنداق تۇرغۇنلۇق ھالەت ئىران ۋە تۇراندىن ئىبارەت ئىككى خەلققە ئورتاق بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئەلمىساقتىن باشلانغان مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى ھازىرقى دەۋرگىچە ئىزچىل داۋاملىشىپ كەلدى.

شۇنى قەيت قىلىش زۆرۈركى، ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتى، جۈملىدىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتى كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەت. «بۇنداق كۆپ مەنبەلىك مەدەنىيەتنىڭ شەكىللىنىشى ئۇيغۇر خەلقى ياشىغان تارىخىي شارائىت ۋە جۇغراپىيىلىك مۇھىت بىلەن ئالاقىدار بولۇپ، ئۇزۇن تارىخىي تەرەققىياتنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى» (7). ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ باشقا ھەرقانداق بىر جۇغراپىيىۋى زونىغا ئوخشىمايدىغان «تۆت كوچا»لىق يەر شارائىتى بۇ يەردىكى مەدەنىيەتنىڭ كۆپ مەنبەلىك بولۇشىنى، مىللىي تەركىبىنىڭ مۇرەككەپلىكىنى، بىكىتىك ئەمەس بەلكى ئېچىۋېتىلگەن خارەكتېرىنى بەلگىلىگەن. خۇددى ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندىم ئېيتقاندەك: «مىللەتلەرنىڭ ئېتنىك تارىخى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، قەدىمدىن تارتىپ مۇتلەق ‹ساپ مىللەت› بولمىغىنىدەك، سىرتقى تەسىرىدىن خالىي مۇتلەق ‹ساپ مەدەنىيەت› مۇ بولغان ئەمەس» (8). شۇڭلاشقا بىز ئۇيغۇر ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قاتلىمى ئىچىدىن ئەرەب- پارس، يۇنان، ھىندى ۋەئوتتۇرا تۈزلەڭلىك مەدەنىيەتلىرىنىڭ ئوخشاشمىغان خورۇچلىرىنى بايقايمىز. بولۇپمۇ بۇنىڭ ئىچىدە پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى گەۋدىلىك ئىپادىلىنىدۇ. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، «بىر خىل قان سىستېمىسى، بىر خىل سۆڭەك تۈزۈلمىسى ۋە بىر خىل پىسخىك مەدەنىيەت سىستېمىسى تۈزگەن ئېتنىك تۈركۈمدىكى خەلق ئۆزىنىڭ كۆچمە ياكى خەلقئارا ئالاقىلار قانىلى بويىدىكى ئېچىۋېتىلگەن، ئۇلتۇراقلاشقان تۇرمۇش تارىخىدا ھەر خىل ئېتنىك قوشۇلما ياكى ئاجراتمىلارغا دۇچ كېلىشى، ھەر خىل ئېتىقاد ياكى يېزىق قوللىنىشى، ھەتتا يۆتكەلگەن ۋە قايتىپ كەلگەن باسقۇچلىرىغا قاراپ تىل ئۆزگەرتىشى ياكى قىسمەن لېكسىكىلىق ئۆزگىرىشكە ئۇچرىشى تامامەن مۇمكىن» (9). لېكىن شۇنىسى ئېنىقكى، ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتىگە سىڭگەن سىرتقى مەدەنىيەتلەر

ھەرگىزمۇ پاسسىپ، ئۆلۈك ھالەتتە كۆچۈرۈپ كېلىنگەن مەدەنىيەت بولماستىن، بەلكى ئەنئەنىۋى مىللىي مەدەنىيەت ئاساسىغا قوبۇل قىلىنغان، تاللاش ۋە شاللاشتىن ئۆتكەن ئاكتىپ ھالەتىكى مەدەنىيەتتۇر. شۇڭا بىز «ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ قەدىمدىن ھازىرغىچە بولغان مەدەنىيەت تارىخى دەرياسىغا تىرەن نەزەر تاشلىغىنىمىزدا، مەركىزىي ئاسىيا تىپىك يەرلىك مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى بىلەن ‹يىپەك يولى› ئارقىلىق ئۆتۈشكەن شەرق-غەرب مەدەنىيىتىنىڭ تاللانغان جاۋاھىراتلىرىنىڭ چۆكمە ۋە ئۆركىشىنى كۆرىمىز» (10).

قوياش چىقىدىغان قىتئە- ئاسىيا بىلەن قوياش پاتىدىغان قىتئە- ياۋروپانى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان «يىپەك يولى» دا، كولدۇرمىلىرىنى ياڭرىتىپ كېتىپ بارغان. تۆگە كارۋانلىرىنىڭ ئىزلىرى تامامەن ئۆچكەن بۈگۈنكى كۈندە بىز كومپيۇتېر تورى ئىچىدە تۇرۇپمۇ تۇران (تۈركىي) ۋە ئىران (پارسىي) خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت دىئالوگى ئۈستىدە چوڭقۇر خىيالغا چۆكتۇق . . .

ئوخشاش بولمىغان ئىككى خىل مەدەنىيەت تىپىغا، ئىككى خىل ئىرقىي قۇرۇلمىغا ۋە ئىككى خىل تىل سىستېمىسىغا مەنسۇپ بۇ خەلقلەر نېمە ئۈچۈن يازما ۋە فولكور مەدەنىيىتىدە شۇنچە كۆپ ئورتاقلىقلارغا ئىگە بولىدۇ؟

ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيەت قاتلىمىدا پارس مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى نېمە ئۈچۈن باشقا مەدەنىيەتلەرگە قارىغاندا شۇنچە چوڭقۇر ۋە ئىزچىل بولىدۇ؟

مەدەنىيەت تارىخىمىزدا ئۆتكەن كۆپ ساندىكى ئەدىب ۋە مۇتەپەككۇرلىرىمىز نېمە ئۈچۈن تۈركىي ۋە پارس تىللىرىدا تەڭلا ئىجادىيەت ئېلىپ بارالايدۇ؟

مۇزىكا ئاڭلاۋاتقان چاغلىرىمىزدا ئىران، ھىندى ۋە ئەرەب كۈي- مۇقاملىرى نېمە ئۈچۈن باشقا ئەللەرنىڭ مۇزىكىلىرىغا قارىغاندا بىزگە شۇنچە يېقىملىق تۇيۇلىدۇ؟

. . . سوئاللار ساناقسىز ئىدى. ئومۇمەن، كلاسسىك يازما ئەدەبىياتىمىزدا بولسۇن ياكى مول مەزمۇنلۇق فولكلور مەدەنىيىتىمىزدە بولسۇن، شەرقتە تەڭرىتاغ ۋە تارىم بويلىرىدىن تارتىپ، پەرغانە ۋادىسى، ماۋارا ئۇننەھر، پامىر ۋە ھىندىقۇش ئېتەكلىرى، خۇراسان ۋە بەلخ، كاسپىي بويلىرى تاكى پارس قولتۇقىغىچە بولغان كەڭ رايوندا تۇران ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئىجادىغا يات بولغان مەدەنىيەت ئېلېمېنتلىرى ناھايىتى ئاز دېيەرلىك ئىدى.

ئىراننىڭ ئەڭ قەدىمكى يازما دىنىي دەستۇرى «ئاۋېستا» دىن باشلاپ تاكى XV ئەسىردە تۈركىي ۋە پارس ئەدەبىياتى پەسكۈيغا قاراپ يۈز تۇتقانغا قەدەر بولغان ئۇزاق تارىخىي جەرياندا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر بىلەن ئىران ئېگىزلىكىدىكى پارس تىللىق خەلقلەر مەدەنىيىتى بىر- بىرى بىلەن بىۋاستە ئۇچراشتى ۋە بىر- بىرىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىشتى. بولۇپمۇ بۇ خىل ئۆتۈشۈشنىڭ يۇقىرى دولقۇنى ئەدەبىيات- سەنئەتتە ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. ئىسلامىيەت دەۋرىدىن ئاۋۋالقى ئۇزاق تارىختا ئىراندا مەيدانغا كەلگەن زەردۇشت (زارا ئاستېر) ۋە مانى دىنلىرى شۇنىڭدەك ھىندىستاندا مەيدانغا كەلگەن بۇددا دىنى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسىغا چوڭقۇر تەسىرلەرنى قالدۇردى. خەلق فولكلورىدا ھازىرغا قەدەر ئىران ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەرگە ناھايىتى تونۇش بولغان جەمشىد، رۇستەم، بەھرام گۆر، ئافراسىياپ (ئالىپ ئەر توڭا)، دېۋە، ئىسكەندەر، دېۋە پېرە، ئېما (ئۇماي)، پىر، مەستان كەمپىر، قەمبەر، سۇمرۇغ، چىلتەن، دىۋانە، خىزىر، ئەنقا، ئەجدىھا، ئاقۋان دېۋە، ئەرۋاھ، پەرى قاتارلىق بىر قاتار ئوبرازلار ئىزچىل ساقلىنىپ كەلمەكتە. يەنە كېلىپ بۇ خىل ئوبرازلار تالاي ئەسىرلەر مابەينىدە كلاسسىكلارنىڭ قەلىمى ئاستىدا تەسۋىرلىنىپ، مەدداھلارنىڭ قىسسىلىرىدە تەكرار- تەكرار ئېيتىلىپ، خەلق چۆچەكلىرىدە تىنىماي زىكرى قىلىنىپ كەلدى. نەتىجىدە ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىردە پارس قولتۇقىدىن تارىم بويىغىچە بولغان بىپايان زېمىندە مۇسۇلمان شەرقىگە خاس مەنىۋى تۇرمۇش چەمبىرىكى شەكىللەندى. بۇ كەڭ تېررىتورىيىدە تۈركىي، پارس ۋە ئەرەب تىللىرى تەڭ قوللىنىلدى. گۈمبەز شەكىللىك ئوردا- قەسىرلەر، مەسچىتلەر، مەقبەرىلەر ھەممىلا يەردە قەد كۆتۈردى. قولىغا ساپايى تۇتۇپ، مۇرىسىگە مايلاشقان خۇرجۇن ئاسقان، چاچ- ساقاللىرى چاڭگىلاشقان جاھانكەزدى دەرۋىش- سوپىلار باغدات بىلەن قەشقەر ئارىلىقىدا شەھەرمۇ- شەھەر ئايلىنىپ يۈرىدىغان بولدى. ئامېرىكا ئالىمى گاۋىن ھامبلىي ئۆزىنىڭ «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق دەپ يازدى: «تاكى XII ئەسىرگە قەدەر، ماۋارا ئۇننەھر ۋە قەشقەرىيىنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ھەرقايسى شەھەرلەردە ئىران مەدەنىيىتىنىڭ قويۇق ھىد- پۇراقلىرى ساقلىنىپ كەلدى. شۇڭلاشقا ئىسپاھان ياكى مەشھەدتىن بۇخارا ۋە يەركەنلەرگە قاراپ يولغا چىققان سەيياھلار ئۆزلىرى كۆزلىگەن جايغا يېتىپ بارغىنىدا، ئۇ يەرلەردىكى تۇرمۇش ئۇسۇلىنىڭ ئۆزلىرى ئۈچۈن ھېچقانچە يات تۇيۇلمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىشقان» (11).

مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى ۋە سېلىشتۇرما مەدەنىيەت تەتقىقاتىنىڭ چوڭقۇرلىشىشى ھەرقايسى خەلقلەر مەدەنىيىتىنىڭ تارىختىن بۇيان، پاسسىپ ۋە تۇرغۇن ھالەتتە ئەمەس، بەلكى ئاكتىپ ۋە ھەرىكەتچان ھالەتتە داۋاملىشىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسىتىپ بەردى. مورگان «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق ئەسىرىدە، ئىنسانلارنىڭ كېلىپ چىقىش مەنبەسى بىر بولغانلىقتىن ئۇلارنىڭ ئوخشاش بولمىغان جۇغراپىيىۋى ۋە تارىخىي شارائىتتا ياراتقان مەدەنىيىتىدە كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك ئوخشاشلىقلار مەۋجۇت دەپ كۆرسەتكەن. دەرۋەقە، تۇران بىلەن ئىراننىڭ مەدەنىيەت دىئالوگى ئاجايىپ ئۇزاق جەرياندا مەزمۇن تاپقان. بۇنىڭدا ھەم ئورتاقلىقمۇ ھەم ئايرىملىقمۇ ساقلانغان. مەزكۇر ماقالىمىز مۇشۇ سىرلىق دىئالوگقا ھەمسۆھبەت بولماقچى . . .

بىرىنچى دىئالوگ:

تارىخ مەنبەلىرىدە تۇران ۋە ئىران

«ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ دەسلەپ قەيەردە پەيدا بولغانلىقى ھېچكىمگە مەلۇم ئەمەس. ئەمما پاكىتلار شۇنى كۆرسەتتىكى، ئوتتۇرا ئافرىقىنىڭ جەنۇبىي قىسمى ياكى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى ئىنسانلار ئەجدادلىرى ئەڭ بالدۇر پەيدا بولغان ۋە ئاۋۇغان جاي بولۇشى مۇمكىن. . .» (12)

-ئېدۋارد. م. بۇرنس «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى»
فىلىپ لى رالف :

ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى يېقىنقى ۋاقىتلارغا قەدەر ئىلىم- پەن دۇنياسى تەرىپىدىن «تاشلاندۇق زونا» سۈپىتىدە قارىلىپ كەلدى. XV ئەسىرلەردىن كېيىن دۇنيا مەدەنىيىتى ۋە تارىخىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى ئىچكى قۇرۇقلۇقتىن تەدرىجىي ھالدا دېڭىز قىرغاقلىرى ۋە قاتنىشى قولاي بولغان رايونلارغا يۆتكەلدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ياۋرو- ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىنىڭ كىندىكى ھېسابلانغان ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا بارا- بارا ئۇنتۇلغان رايونغا ئايلىنىپ قالدى.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قايتا بايقىلىشى ياۋروپا دەۋر پاراۋۇزىنى ھەيدەپ تولىمۇ ئالغا كەتكەن بىر زامانغا توغرا كەلدى. تەخمىنەن ئەڭ بالدۇر ھېسابلىغاندىمۇ XVIII ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە XIX ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ غەربلىكلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا بولغان قىزىقىشى دەسلەپكى قەدەمدە باشلاندى. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى XX ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە بۇ خىل قىزىقىش يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. قانچىلىغان تەۋەككۇلچىلەر «سەييياھ»لىق تونىنى كىيىپ، بىرىنىڭ كەينىدىن بىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا قاراپ ئاقتى. ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرىنىڭ ئاياغ ئىزلىرى بىپايان دەشتى- قىپچاق داللىرىدا، ئارال ۋە كاسپىي دېڭىزىنىڭ شورلۇق قىرغاقلىرىدا، ماۋارا ئۇننەھر ۋادىسىدا، پەرغانە ئويمانلىقىدا، تەكلىماكان قۇملۇقىدا، لوپنۇر، ئىدىقۇت ۋە قەشقەرىيىدە قېپقالدى. چارروسىيە بىلەن بۈيۈك برىتانىيە ئىمپېرىيىسى- نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تالىشىشى بۇ رايوننىڭ مۇھىملىقىنى يەنىمۇ ئاشۇردى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاشكارىلىنىشى ۋە بۇ ھەقتىكى تەتقىقاتلارنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تارىخىدىكى بەزى تىلسىماتلارنىڭ يېشىمى بۇ رايوندا بەزىبىر جاۋابلارغا ئېرىشتى. «يىپەك يولى» تەتقىقاتىنىڭ كۈچىيىشى مەركىزىي ئاسىيا رايونىنى «جەلپكار نۇقتا»غا ئايلاندۇردى.

ھالبۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران تارىخىغا ئائىت تارىخىي مەنبەلەرنىڭ ئاز بولۇشى كىشىنى تولىمۇ ئەپسۇسلاندۇرىدۇ. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئىنسانىيەتنىڭ مەنبەسى ئۈستىدە ئۇزۇن مەزگىل ئىزدەنگەن بىر قىسىم ئالىملار ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىنسانلار ئەڭ دەسلەپ بەرپا بولغان بەلباغ بولۇشى مۇمكىن دەپ قارىدى ھەمدە «بۇ رايوننىڭ ئىقلىم شارائىتى ئىنسانىيەت ئەجدادلىرىنىڭ ھەر خىل تۈردىكى ئادەملەرگە تەدرىجىي تەرەققىي قىلىشىغا تولىمۇ باب كېلىدۇ» (13) دەپ ھېسابلىدى. سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى ئالىمى ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ ئۆزىنىڭ «قەدىمكى شەرق تارىخى» ناملىق كىتابىدا: «ئارخېئولوگىيىلىك قېزىشلار ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىنسان ھاياتى ۋە مەدەنىيىتىنىڭ ناھايىتى قەدىمكى ئوچاقلىرى بولغانلىقىنى ئېنىقلاپ بەردى» (14) دەپ يازدى.

ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى قەيت قىلىش كېرەككى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران تارىخىنى ئۆز خەلقىنىڭ قەدىمكى مەنبەلىرىگە تايىنىپلا تولۇقى بىلەن يورۇتۇپ بەرگىلى بولمايدۇ. بۇ ھەقتە يەنە قەدىمكى سۇمېر- بابىل مەنبەلىرىگە، مىسىر پۈتۈكلىرىگە، يۇنان خاتىرىلىرىگە (بولۇپمۇ ھېرودوت، سترابون، ئارىئان قاتارلىق تارىخچىلارنىڭ خاتىرىلىرىگە)، ھىندى ۋەسىقىلىرىگە ۋە جۇڭگو يىلنامىلىرىگە مۇراجىئەت قىلىش مۇمكىن. شۇڭا تۇران ۋە ئىراننىڭ يىراق تارىخىي ئۆتمۈشىنى ئېگىلەش ناھايىتى كۈچ تەلەپ قىلىدىغان تېما. بۈگۈنكى كۈندە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى يازما ۋەسىقىلىرى كۆكتۈرك خانلىقى (744-552) دەۋرىدە تىكلەنگەن مەڭگۈ تاش ئابىدىلىرىگىچە بېرىپ تاقىلىدۇ. ئۇنىڭدىن ئاۋۋالقى تارىخ ھەققىدە بىر قىسىم ئەپسانە- رىۋايەتلەردىن باشقا ئۆز تىللىرىدا مەنبە ناھايىتى ئاز. شۇڭا فرانسۇز مۇتەپەككۇرى مونتېسكيۇ ئۆزىنىڭ «پارس مەكتۇپلىرى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «. . . تۈركىي دەپ ئاتالغان بۇ قەۋملەر ئۆز تارىخىدا ئاجايىپ چوڭ يۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغان، بۈيۈك ئىمپېرىيىلەرنى قۇرغان. لېكىن ئۇلار ئۆز تارىخىنى خاتىرىلەپ مېڭىشنى ئۇنتۇغان، نەتىجىدە ئۇلارنىڭ شان- شاۋكەتلىك ئۆتمۈشى ئىنسانلارنىڭ ياددىن ئاستا- ئاستا كۆتۈرۈلۈپ كەتكەن. . .» (15).

ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادا ياشىغان ئەڭ قەدىمكى ئاھالىلەر ھەرقايسى تارىخىي مەنبەلەردە تۇر- تۇران، ئارى- ئارىئان، ساك- سكىتاي نامى بىلەن تىلغا ئېلىنىدۇ. ئىراننىڭ ئاخمانىيلار (Achemenides) سۇلالىسى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 550- يىلدىن - مىلادىدىن ئاۋۋالقى 330- يىلىغىچە) دەۋرىدە ئاتەشپەرەستلىك دىنىنىڭ رەسمىي يازما خاتىرىگە ئېلىنغان دەستۇرى «ئاۋېستا»دا «تۇرا» ئىبارىسى تىلغا ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ، سكىف- ساك قەبىلىلىرىنى كۆرسىتەتتى. «ئاۋېستا»دا سۆزلەنگەن «تۇرانىيە» ئېتنولوگىيىسى ئارىئانلارنىڭ «رىگۋېدا» دەستۇرىدا تىلغا ئېلىنغان سۆزلەرگە ئاھاڭداش بولغان (16). «ئاۋېستا»دا يەنە «جەڭگىۋار تۇرلار» دېگەن ئىبارىمۇ ئۇچرايدۇ (17). بۇ يەردە دېيىلىۋاتقان «تۇر»، «تۇرا» ئەمەلىيەتتە قەدىمكى ئىران ۋە يۇنان مەنبەلىرىدە خاتىرىلەنگەن ساك (Saca) ۋە سكىف (Scythia) لارنى كۆرسىتەتتى. ئاتاقلىق تاجىك ئالىمى غاپۇرۇپ «تاجىكلار تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «بىز بىلىدىغان ئەڭ قەدىمكى شەرقىي ئىران قەبىلىسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پايانسىز يايلاقلىرىنى ئىگىلەپ ئولتۇراقلاشقان كۆچمەن چارۋىچى ساكلاردۇر» (18) دەيدۇ. قەدىمكى ئىران شاھەنشاھى دارىئۇس I دەۋرىدە پۈتۈلگەن بېھىستۇن تاش پۈتۈكلىرىدە ساكلار (Saca) نىڭ ئاساسلىق تۆت قەبىلىسى ئاسىيلار (Asii)، گاسىئانلار (Gasiani)،

توخارلار (Tochari) ۋە ساكارالار (Sacarauli) تىلغا ئېلىنغان. بۇ قەبىلىلەر مىلادىدىن ئىلگىرىكى VII ئەسىردە ئالدى بىلەن ئىلى ۋە چۇ دەريالىرى ھاۋزىلىرىدا، مىلادىدىن ئىلگىرىكى VI ئەسىرلەردە سىر دەرياسى ۋادىلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. مىلادىدىن ئىلگىرىكى 177-176- يىللىرى جەنۇبقا سۈرۈلۈپ، پامىر ئېگىزلىكىدىن ئۆتۈپ تارىم ۋادىسىغا كىرگەن (19). ھېرودىت «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە، ساكلار ئۇچلۇق قالپاق كىيىپ، ئۆزلىرى ياسىغان ئوقيا ۋە شەمشەرلىرىنى ئېسىپ يۈرىدۇ. ساكلارنىڭ ئاتلىق ئەسكەرلىرى جەڭگە ماھىر كېلىدۇ دەپ مەلۇمات بېرىدۇ (20). خەنزۇچە مەنبەلەردە ساكلار 塞人 ياكى 塞种人 دەپ خاتىرىلەنگەن (21). بەزى تەتقىقاتچىلار تىلشۇناسلىق نۇقتىسىدىن «خەننامە، غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»دە تىلغا ئېلىنغان خوتەن (于阗)، يەركەن (莎车) لەرنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى ساك قەبىلىلىرىنىڭ نامى بولغان (hvatana) ۋە (suakiwo) لارنىڭ خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسىدىن ئۆزگىرىپ كەلگەن دەپ قارايدۇ (22). يەنە بەزىلەر قەشقەر كوناشەھەر تەۋەسىدىكى «ئوغۇساق»، «توققۇزاق» دېگەن جايلارنى، ئاقتۇ تەۋەسىدىكى «قۇنساق»نى، ئاتۇشتىكى «بەيساق»، «ئېكساق» لارنىڭ ئېتىمولوگىيىسىنى بىۋاستە قەدىمكى ساكلارغا باغلايدۇ (23). ئۇندىن باشقا يەنە بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ساكلارنى ئارىيانلارنىڭ پامىر- چىلەنشەن تۈركۈمى دەپ قارىدى. ساك ئىبارىسىنى ئاتلىق ئوقياچى قەبىلە، ئۇلار جەڭدە جەڭ ئىتتى ئىشلەتكەچكە ئىرانلىقلار «سەك» (ئىتچىلار) دەپ ئاتىغان دېگەن سۆز بار. «ئوغۇزنامە» تەتقىقاتچىلىرى «ساك» ئىبارىسىنى «ساق»، «ساقلاپ»- قوغدىغۇچىلار دېگەن مەنىدە ئىزاھلايدۇ. ساكلار جۇڭگو يىلنامىلىرىدە «سەي»، «سەيجۇڭ»، بۇددا نوملىرىدا «ساكا» دەپ تەلەپپۇز قىلىنغان. ماسساگېتلارنى ئۇلۇغ ساكلار دەپ، ئۇلارنىڭ پائالىيەت رايونى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۇران زېمىنى دەپ قارىغۇچىلار بار. سكىف- سكىتايلار ئارىيانلارنىڭ شىمالىي ۋە غەربىي تارماقى سۈپىتىدە ساكلار بىلەن يىلتىزداش ئاھالە ئىدى. تۈرك ئىبارىسى ئىككى مەنىدە- قەدىمكى تۇران- ساكلار مەنىسىدە، يەنە كۆك تۈرك ئاھالە مەنىسىدە ئىشلىتىلمەكتە. ئاسىنا ساكلىرى ئاشىد موڭغۇلوئىد ئاھالىلىرى بىلەن ئالتاي ئەتراپىدا قوشۇلۇپ تۈرك نامىدا ئىككىلەمچى تۇرانىلارنى- بىز ھازىر چۈشىنىۋاتقان تۈركىي خەلقلەرنى شەكىللەندۈرگەن. قوشۇلۇشتىكى قانداشلىق ۋە مەدەنىيەت دەرىجىسى پەرقىگە قاراپ تۈركىي خەلقلەر ئىككى چوڭ تۈرگە- ئۇيغۇر- ئوغۇز ۋە قىپچاقلارغا بۆلۈنۈپ كەلمەكتە. ساك ئامىللىرى ئۈستۈن بولغان تۈركۈمدە مۇقام فولكلورى ۋە «تۈركىي ئارۇز» شېئىرىيىتى بولغان (24).

دېمەك كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى ھەرقايسى تارىخىي مەنبەلەردە ساك، ماسساگېت، سكىف- سكىتاي، ئارىيان، توخرى، سوغدى قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتالغان ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ بولغان خەلقلەر ئىدى. «ئاۋېستا» ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىران مەنبەلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «تۇر»، «تۇرا» ۋە «تۇران» لار ئەمەلىيەتتە يۇقىرىدا نامى زىكرى قىلىنغان ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنى كۆرسىتەتتى. موڭغۇل ئېگىزلىكىدە ھون ئىمپېرىيىسى يىمىرىلگەندىن كېيىن، ھونلارنىڭ غەربكە سۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ، نۇرغۇنلىغان تۈركىي قەۋملەر كەڭ كۆلەمدە ئالتاي تاغلىرى ئارقىلىق ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىياغا ماكانلاشتى. «تۇرانلارنىڭ نۇرغۇن ئۇرۇق- قەبىلىلىرى غەربكە كۆچۈش داۋامىدا تەدرىجىي يوسۇندا شەرققە سۈرۈلگەن ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلق- ئارىيانلار بىلەن ئۇچراشتى» (25). تۇران قەۋملىرى بىلەن ئارىيانلارنىڭ ئۈزلۈكسىز رەۋىشتە قوشۇلۇشى كېيىنكى ۋاقىتلارغا كەلگەندە ئىرقىي ۋە مەدەنىيىتى ئوخشاش بولمىغان ئۇرۇق ۋە قەبىلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىشىش ۋە يۇغۇرۇلۇشنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. بۇ خىل يۇغۇرۇلۇش تۇرانلار ۋە ئۇلاردىن تەدرىجىي بۆلۈنۈپ چىققان ھەرقايسى تۈركىي قەبىلىلەر (جۈملىدىن ئۇيغۇرلار) نىڭ تىل ۋە مەدەنىيىتىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى (26). ئىرانلىقلارنىڭ «ئاۋېستا»دىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن يەنە بىر مۇھىم ئېپوسى «باھادىر زەرىرگە مەرسىيە» (27) دە ئىرانغا قوشنا بولغان، ئامۇ دەرياسىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى ئەل «تۇران» دەپ تەسۋىرلەندى ۋە ئىران- تۇران ئۇرۇشى ئارقا كۆرۈنۈش قىلىندى (28).

مىلادى VII ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە ئىسلام بايرىقى ئاستىغا ئۇيۇشۇپ، زور دەرىجىدە كۈچەيگەن ئەرەبلەر ئاۋۋال ئىران، خۇراساننى ئاندىن ماۋارائۇننەھر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ جايلىرىنى ئىستىلا قىلىپ تاكى شەرقتە ھىند دەرياسى ۋە پەنجاپ ۋادىسىغىچە يېتىپ باردى. نەتىجىدە ئورتاق دىنىي ئېتىقادقا ئىگە بولغان بۇ كەڭ رايونلاردىكى ھەرقايسى خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇقلاشتى. نۇرغۇنلىغان ئەدىبلەرنىڭ قەلىمى ئاستىدا قەدىمكى ئىران ۋە تۇران ئۇرۇشىنى ئارقا كۆرۈنۈش قىلغان داستان ۋە قىسسەلەر مەيدانغا كەلدى. بۇنىڭدا ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (940-1020) نىڭ «شاھنامە» ناملىق گىگانت ئەسىرى ئەڭ گەۋدىلىكتۇر. فىردەۋسى «شاھنامە» دە پۈتكۈل ئىران ۋە ئەتراپتىكى رايونلارنى بىرلىككە كەلتۈرگەن پادىشاھ فىرىدۇن ۋە ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى- سېلىم، تۇر ۋە ھىلاج قاتارلىقلارغا تەپسىلىي ئورۇن بېرىدۇ. فېرىدۇن قېرىغاندا پۈتكۈل مەملىكەتنى ئۈچ ئوغلىغا تەقسىم قىلىپ بېرىدۇ. چوڭ ئوغلى سېلىمگە رۇم (ۋىزانتىيە) نى، ئوتتۇرانچى ئوغلى تۇرغا تۇران ۋە چىننى، كەنجى ئوغلى ھىلاجغا پۈتكۈل ئىراننى بۆلۈپ بېرىدۇ (29). سېلىم بىلەن تۇر كەنجى ئوغۇل ھىلاجغا ھەسەت قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ. نەتىجىدە بىرلىككە كەلگەن مەملىكەت پارچىلىنىپ ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدا تۈگىمەس ئۇرۇشلار باشلىنىدۇ... دېمەك، فىردەۋسى ئامۇ دەرياسىنى پاسىل قىلغان پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىنى «تۇران»، «چىن» دەپ ئاتايدۇ. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىلا خەنزۇچە مەنبەلەردىمۇ

«تۇران» (突伦) ئاتالمىشى ئۇچرايدۇ. «تاڭ گاۋزۇڭ لى جىڭ ۋاقتىدىكى تۈركىي نەسەبلىك سانغۇن چۇبى خېلىنىڭ 635- يىلى تارىم- ‹تۇران ساي› (突伦川)، تەكلىماكان- ‹تۇران چۆل› (突伦碛) غىچە جەڭ قىلىپ بارغانلىقى قەيت قىلىنغان» (30).

بۇ يەردە شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، پارس كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرى (مەسىلەن نىزامىنىڭ «خىسراۋ ۋە شىرىن»، فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»، دېھلىۋىنىڭ «شىرىن ۋە خىسراۋ»، ھاجۇ گىلمانىنىڭ «ھۇما ۋە ھۇمايۇن» قاتارلىقلار) دا تىلغا ئېلىنغان «چىن»، «ماچىن» ئاتالمىسى بىلەن تۈركىي كلاسسىكلىرى (يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ»، نەۋائىينىڭ «پەرھاد ۋە شىرىن» قاتارلىقلار) دا تىلغا ئېلىنغان «چىن»، «ماچىن» ئاتالملىرى ئۆز دەۋرىدىكى جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنى ئەمەس، بەلكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەرقىي قىسمى، يەنى شەرقىي پاسىلى قۇمۇلغىچە بارىدىغان تارىم ۋادىسىنى كۆرسىتىدۇ. ئېلىمىزدىكى بىر قىسىم تەتقىقاتچىلار ھازىرقى ئەرەب، پارس ۋە تۈرك تىللىرىدا «جۇڭگو» نى «چىن» دەيدىغانلىقىغا قاراپلا تۈركىي ۋە پارس كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ئۇچرايدىغان «چىن» سۆزىنى خاتا ھالدا «جۇڭگو ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكى» دەپ چۈشەنگەن. نەتىجىدە خەنزۇچە تەرجىمىدىمۇ خاتا ئىشلەتكەن. مەسىلەن، لاڭ يىڭ خانىم بىر ماقالىسىدا نەۋائىينىڭ «پەرھاد- شىرىن» داستانىدىكى چىن شاھزادىسى پەرھادنى جۇڭگو شاھزادىسى، ئۇ، شىرىننىڭ ۋەسلىگە يېتىش ئۈچۈن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خەنزۇ زېمىنىدىن ئايرىلىپ ئەرمىنىيىگە بارغان دەپ يازغان (31). شۇنىسى قىزىقكى، دەسلەپ پارس ئەدەبىياتىدا مەيدانغا كېلىپ، كېيىن تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىغا ئۆزلەشكەن پەرھاد ئوبرازى قانداق قىلىپ «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك شاھزادىسى» بولۇپ قالدى؟ . . . تەتقىقاتلار شۇنى كۆرسەتتىكى، ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي كلاسسىكلىرى ئىجادىدا تىلغا ئېلىنغان «ماچىن» ئۆز دەۋرىدىكى خوتەن رايونىنى، «چىن» بولسا تارىم ۋادىسىنى، يەنى ھازىرقى شىنجاڭنى كۆرسىتەتتى. شۇڭا «چىن» ئاتالغۇسى «تۇران» ئاتالغۇسى بىلەن تەڭ قوللىنىلىدۇ. جاڭ خۇڭنيەن ئەپەندىمۇ «شاھنامە» نىڭ خەنزۇچە تەرجىمىسىدە «چىن» ئاتالمىسى جۇڭگونىڭ غەربىي- شىمالىدىكى تارىختا تۈركىي خەلقلەر ھۆكۈمرانلىق قىلغان رايونىنى كۆرسىتىدۇ، ئۇ جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىنى كۆرسەتمەيدۇ، دەپ ئەسكەرتكەن (32).

تۈركىي ۋە پارس تارىخچىلىرىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا تۇران بىلەن ئىران ئامۇ دەرياسى ئارقىلىق چېگرىلانغان. ئامۇ، سىر دەرياسى ۋادىلىرى ۋە خۇراسان رايونلىرى تارىختا تۈركىي قەۋملەر بىلەن پارسلار بىۋاستە ئۇچراشقان ۋە ئۆز- ئارا يۇغۇرۇلغان بەلباغ بولغان. ئومۇمەن «تارىختا ئوتتۇرا ئاسىياغا نىسبەتەن ئامۇ ۋە سىر دەرياسىدىنمۇ مۇھىم رايون بولمىسا كېرەك» (33). يۇنانلىقلار ئامۇ ۋە سىر دەرياسىنى ئايرىم- ئايرىم ھالدا Oxus ۋە Jaxartes دەپ ئاتىسا؛ ئەرەبلەر Jayhun ۋە Sayhun دەپ ئاتىغان (34).

ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى رايون خۇراسان ئۆلكىسى بولۇپ، ئوتتۇرا ئەسىردە بۇ يەردىكى نىشاپۇر، تۇس (مەشھەد)، مەرۋى، ھىرات ۋە بەلخ قاتارلىق بەش شەھەر ئاجايىپ گۈللەنگەن. ئامۇ ۋە سىر دەرياسى ئارىلىقىدىكى رايوننى يۇنانلىقلار Transoxania دېسە، ئەرەبلەر Mawara unnahr دەپ ئاتىغان. ئوتتۇرا ئەسىردە بۇ ۋادىدىكى بۇخارا ۋە سەمەرقەنت جاھانغا مەشھۇر مەدەنىيەت مەركىزى ئىدى.

ئامۇ دەرياسى قەدىمكى تۇران ۋە ئىراننىڭ تەبىئىي پاسىلى ئىدى. «پۈتكۈل تۇران ۋە ئىراننىڭ شىمالىي قىسمىدا قەدىمكى سكىف (ساك) لار ياشايتتى. يۇنان تارىخچىلىرىنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىكى 639- يىلى مېدىيە پادىشاھلىقى ھەققىدە بەرگەن ئۇچۇرلىرىدا تۇرانلىقلار- ساكلاردۇر دەپ چۈشەنچە بەرگەن. تۇران- ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيادىكى تۈركىي قەۋملەر ياشىغان ۋە پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلارنىڭ قەدىمكى نامى» (35). ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئاخىرىقى مەزگىللىرىدە پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراننى ئۆز ھاكىمىيىتى ئاستىغا كىرگۈزگەن ئەمىر تېمۇر (1333-1405) ئۆز ئۆگۈتلىرىدە: «بىز كىم- مۈلكى تۇران، بىز كىم- مىللەتلەرنىڭ ئەڭ قەدىمكىسى ۋە ئەڭ ئۇلۇغى بولغان تۈركنىڭ باش بوغۇنىمىز» (36) دەپ خىتاب قىلىدۇ. دېمەك، «تۇران» ئاتالغۇسى ھەم مىللەت- قەۋم نامى، ھەم جۇغراپىيىلىك نام سۈپىتىدە يېقىنقى زامانغىچە قوللىنىلغان.

ئېنگىلىس «ئائىلە، خۇسۇسىي مۈلۈكچىلىك ۋە دۆلەتنىڭ كېلىپ چىقىشى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ: «. . . بەزى ئەڭ ئىلغار قەۋملەر- ئارىيانلار، سېمىتلار، ئېھتىمال تۇرانلارمۇ بولۇشى مۇمكىن. (ئۇلار) دەسلەپتە ھايۋانلارنى كۆندۈرۈشنى مۇھىم ئەمگەك تەرتىپىگە قويغان. كېيىنچە ئاندىن ھايۋانلارنى كۆپەيتىش ۋە باشقۇرۇشقا ئۆتكەن» (37). مورگان ئۆزىنىڭ «قەدىمكى جەمئىيەت» ناملىق مەشھۇر ئەسىرىدە «تۇرانىيە»، «تۇرانىيلىكلەر» دېگەن ئاتالغۇنى كۆپ يەردە تىلغا ئالىدۇ. ئۇ بىر جايدا: «ئارىيان تۈركۈمىدىكى مىللەتلەر ئىچىدە سام (سېمىت) لار، ئۇراللار ۋە تۇرانىيلىكلەردە ئۇرۇقداشلىق تەشكىلاتلىرىنى بايقىدۇق» (38) دەپ كۆرسەتكەن.

«تۇران» سۆزى قەدىمكى پارس ۋە تۈركىي تىللىرىدا Tur، Tura، Turan شەكلىدە، لاتىنچىدە Turanian شەكلىدە خاتىرىگە ئېلىنغان. رايونىمىزدا بۇ تۈردىكى يەر ناملىرى خېلى ساقلانغان. يالغۇز قۇمۇل رايونىدىلا «تۇر» ۋە «تۇرا» سۆزى ئۇلىنىپ كېلىدىغان يەر ناملىرىدىن يۈزدىن ئارتۇقراقى ھازىرغىچە ساقلانماقتا. بەزى تەتقىقاتچىلار Tur ۋە Tura سۆزلىرىنى قەدىمكى ئالتاي تىللىرىدىكى «تەڭرى» سۆزىدىن ئۆزگەرگەن دەپ قارايدۇ. ياقۇت ۋە چۇۋاش تىللىرىدا «تەڭرى» سۆزى «تۇر» ۋە «تۇرا» شەكلىدە ئىستېمال قىلىنىدۇ. چۇۋاش ئەپسانىلىرىدە «يىراتۇرا» (39)، «چېچەك تۇرا» (40)، «سۇلتى تۇرا» (41) قاتارلىق تەڭرىلەر ناملىرى ئۇچرايدۇ. ئەجەبلىنەرلىكى شۇكى، قەدىمكى سۇمېر، ئاككاد تىللىرىدا پۈتۈلگەن تاش

پۈتۈكلەردە «تەڭرى» سۆزى 《Dingir》 دەپ يېزىلغان (42). دېمەك Turan ئىبارىسى قەدىمكى ئىراننىڭ دىنىي دەستۇرى «ئاۋېستا» دا تۇنجى قېتىم تىلغا ئېلىنغان ۋاقىتتىن باشلاپ ھازىرغىچە ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق جەرياننى باشتىن كەچۈردى. «يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان ئىلىم ساھەسى ‹تۇران› ئىبارىسىنى ئۇيغۇرلار مەنسۇپ بولغان تۈركىي تىللار ئائىلىسى ھەتتا پۈتكۈل ئالتاي تىل سىستېمىسىدىكى ئىنسانلار گۇرۇھىنىڭ ئومۇمىي نامى سۈپىتىدە قاراپ كەلدى» (43). مەملىكىتىمىز تارىخچىلىرىدىن سېن جۇڭمىيەن ئەپەندى ئۆزىنىڭ «تۈركلەر تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە «تۇران» ئاتالغۇسىنى (涂兰) دەپ ئىشلەتتى. فېڭ چېڭجۈن ئەپەندى بۇ سۆزنى (突兰) دەپ ئاھاڭ تەرجىمىسى قىلدى (44).

يۇقىرىقى مۇلاھىزىلىرىمىزدىن شۇنى ھېس قىلىشقا بولىدۇكى، تارىختا ئامۇ دەرياسىنىڭ تەبىئىي پاسىلى ئارقىلىق ئىران تېرىتورىيىسىدىن ئايرىلىپ تۇرىدىغان پۈتكۈل ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيا جۈملىدىن تارىم ۋادىسى ياۋرو- ئاسىيا چوڭ قۇرۇقلۇقىدىكى ئىككى خىل ئىرق (ياۋروپا ۋە موڭغۇل ئىرقى)، ئىككى خىل مەدەنىيەت (چارۋىچىلىق ۋە تېرىم مەدەنىيىتى)، ئىككى خىل تىل سىستېمىسى (ئالتاي ۋە ھىندى- ياۋروپا تىل سىستېمىلىرى) ئۆز- ئارا ئۇچراشقان ۋە قوشۇلغان رايون ھېسابلىنىدۇ. شۇ سەۋەبتىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى نىسبەتەن مۇرەككەپ بولغان مىللىي تەركىبنى، ئارىلاشما ھالەتتىكى مەدەنىيەت قاتلىمىنى ۋە ئۆزىگە خاس پىسخىك قۇرۇلمىنى ھاسىل قىلغان. بۈگۈنكى كۈندە، ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى تۈركىي تىللار ئائىلىسىگە مەنسۇپ ھەرقانداق بىر خەلقنىڭ ئېتنىك يىلتىزىنى تارىختىكى مەلۇم بىر مىللەتتىنلا ئىزدەش تولىمۇ يۈزەكىلىك ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى تارىختا قانچە قېتىملار ئوخشاش بولمىغان ئىرق ۋە مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشى ۋە يۇغۇرۇلۇشىنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا كۆپلىگەن مىللەتلەر ئىز- تىزسىز يوقۇلۇپ يەنە كۆپلىگەن مىللەتلەر تارىخ سەھنىسىگە چىقتى. بىز ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئېتنىك قاتلىمى ئىچىدىن تارىختىكى ئارىيان- ساك- توخرى، سوغدى، ئېفتالىت، پارس، گرېك، ئەرەب قاتارلىق ئاق تەنلىك ئىرققا مەنسۇپ بولغان مىللەتلەرنىڭ قېنى بىلەن ھون، سىيانپى، رورەن، كىدان ۋە موڭغۇل قاتارلىق موڭغۇل ئىرقى ۋە يېرىم موڭغۇل ئىرقىغا مەنسۇپ بولغان خەلقلەر قانلىرىنىڭ ئوخشاش بولمىغان نىسبىتىنى بايقايمىز. تارىم ۋادىسىدىكى قەدىمكى مىللەتلەر تەتقىقاتى بىلەن مەخسۇس شۇغۇللىنىدىغان يۈتەيشەن ئەپەندى بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «غەربىي يۇرتنىڭ تارىختىن ئاۋۋالقى ئىرقىي تەركىبى ناھايىتى مۇرەككەپ بولۇپ، بۇ يەردە ياۋروپا ئىرقىمۇ ھەم موڭغۇل ئىرقىمۇ مەۋجۇت. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا يەنە ياۋروپا ۋە موڭغۇل ئىرقىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن شالغۇت تىپىمۇ مەۋجۇت. لېكىن ئومۇمىي ئەھۋالدىن قارىغاندا، ئاندىرونوۋ تىپى، ئالدى ئاسىيا تىپى، پامىر- پەرغانە تىپى ۋە ھىندى- ئافغان تىپلىرىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇشىدىن شەكىللەنگەن ياۋروپا ئىرقىي ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ» (45). رۇس ئانتروپولوگى ن. ن. چېبوكساروۋ «جۇڭگو مىللەتلىرىنىڭ ئانتروپولوگىيىسى» ناملىق كىتابىدا، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللىيەتلىك مەنبەسىنى پامىر- پەرغانە، تۈركوئىد، ھىندى- ئافغان تىپلىرىدىن مۇجەسسەم بولغان دەپ قارىغان (46). دېمەك، مىلادى VII — IX ئەسىرلەردىكى تۈركىي قەۋملەرنىڭ چوڭ كۆچۈشى نەتىجىسىدە كېلىپ چىققان ئوتتۇرا ئاسىيادا مىللەتلەرنىڭ چوڭ قوشۇلۇشىدىن خېلى زامانلار ئىلگىرىلا مەركىزىي ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدا تۈركلىشىش ۋە ئۇيغۇرلىشىش جەريانى باشلانغان. «مىلادى V ئەسىردىن ئېتىبارەن، تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبىدىكى دېھقانچىلىق رايونلىرىدا ياشاۋاتقان ئاھالىلەر ئۇيغۇرلىشىش جەريانىنى بېشىدىن كەچۈرۈشكە باشلىغان. بىر مۇنچىلىغان خەلقلەر ۋە مىللەتلەر پەيدىنپەي ئۇيغۇرلىشىپ كەتكەن» (47). مۇشۇ مەنىدىن ئېيتقاندا، مۇرەككەپ ئېتنىك قاتلامغا ئىگە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرى ئوتتۇرىسىدا تارىختىن بۇيان ئۆزئارا ئۇچرىشىش، قوشۇلۇش يۈز بېرىشى مۇقەررەر ئىدى. ئىران خەلقىنىڭ ئېتنىك تەركىبىگە سىڭگەن بىر قىسىم ياۋروپا ئىرقىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىزلىرى شەرقتە تاكى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئەڭ شەرقىي گىرۋەكلىرىگىچە يېتىپ بارغان. «ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ماتېرىياللارغا قارىغاندا، تۆمۈر قوراللار دەۋرىدىكى غەربىي يۇرتتا، قومۇل رايونى ياۋروپا ئىرقىدىكى خەلقلەر ئىزلىرىنىڭ ئەڭ شەرقتىكى پاسىلى بولغان. بۇ چاغدا موڭغۇل ئىرقىدىكى خەلقلەرنىڭ ئىزلىرىمۇ غەربتە تاكى ئىلى دەرياسى ھاۋزىلىرىغىچە يېتىپ بارغان» (48).

تۇران بىلەن ئىران ئوتتۇرىسىدىكى جۇغراپىيىلىك تۇتۇشۇش سەۋەبى نەتىجىسىدە تۈركىي تىللىق قەۋملەر بىلەن ئىرانلىقلار ئوتتۇرىسىدا ئۇزاققا سوزۇلغان ۋە ئۈزلۈكسىز داۋاملاشقان مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى شەكىللەندى. خۇددى غاپۇروپ ئېيتقاندەك: «تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان قەبىلىلەر يىراق قەدىمكى زاماندىن باشلاپلا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قىسىم جايلىرىدا ئولتۇراقلىشىپ، ئەزەلدىنلا شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى ۋە قەۋملىرى بىلەن قوشنا ياشاپ كەلگەنىدى» (49). «شەرقىي ئىران قەبىلىلىرى كېيىنكى كۈنلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا شەكىللەنگەن بارلىق مىللەتلەرنىڭ تەركىبىگە سىڭگەن، يالغۇز تاجىكلارنىڭ تەركىبىگىلا ئەمەس، بەلكى تۈركىي تىلدا سۆزلىگۈچى مىللەتلەرنىڭ تەركىبىگىمۇ سىڭگەن» (50)، «كېيىنچە مۇشۇ ئاساستا ھازىرقى زاماندىكى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرى شەكىللەندى» (51).

ناھايىتى روشەنكى، ئىران- ئاسىيادىكى قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ئەللەرنىڭ بىرى. ئۇ، ئاسىيانىڭ غەربىي قىسمىغا- ئاسىيا، ياۋروپا ۋە ئافرىقىدىن ئىبارەت ئۈچ قىتئە تۇتۇشىدىغان بەلباغقا جايلاشقان. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەدىمكى ئىران غەربىي قوشنىسى- مېسوپوتامىيە ۋادىسى ئارقىلىق

سومېر- بابىل، مىسىر ۋە يۇنان مەدەنىيەتلىرىدىن، شەرقتە ھىندى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيەتلىرىدىن ھەر ۋاقىت ئوزۇق ئېلىپ تۇرغان. مىلادىدىن ئاۋۋالقى 2000- يىللار ئەترابىدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە كاسپىي دېڭىزى قىرغاقلىرىدا ياشىغان ئارىيانلارنىڭ بىر بۆلۈكى ئامۇ دەرياسى ۋە كوپېت تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ئىرانغا كىرگەن، يەنە بىر بۆلۈكى ھىندىقۇش تاغلىرىدىن ئۆتۈپ ھىندىستانغا كىرگەن. نەتىجىدە قەدىمكى ئارىيانلار ئىران، ھىندى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئېتنىك تەركىبىدە مۇھىم ئورۇن تۇتقان. ئىران تېررىتورىيىسىگە كىرگەن ئارىيانلار شۇ يەردىكى يەرلىك خەلق بىلەن قوشۇلۇپ پارسلارنى شەكىللەندۈرگەن، كېيىنچە ئۇلارنىڭ گەۋدىسىگە تۈركىي قەۋملەر، ئەرەبلەر ۋە موڭغۇللارنىڭ ئوخشاشمىغان نىسبەتتىكى تەركىبلىرى قوشۇلغان.

«ئىران» سۆزى «ئارىيانلار ماكانى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. ئىراننىڭ غەربىي- جەنۇبىي قىسمىدىكى «پارس» (Fars) ئۆلكىسى كېيىنچە ئىراننىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ قالغان. 1935- يىلى «پارس»، «پېرسىيە» دېگەن دۆلەت نامى رەسمىي «ئىران» دېگەن قەدىمكى نامىغا ئۆزگەرتىلدى (52).

ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ماتېرىياللارغا قارىغاندا ئىراندا قۇرۇلغان ئەڭ قەدىمكى مەملىكەت «ئەلەم» ئىدى. بۇ خانلىق مىلادىدىن ئاۋۋالقى 2800- يىللىرى ئەترابىدا قۇرۇلغان. ئۇندىن كېيىن مىدىيە سۇلالىسى قۇرۇلغان (53). لېكىن قەدىمكى ئىران تارىخىدا ئاخمانىيلار (مىلادىدىن بۇرۇنقى 550-330)، باكتىرىيە (مىلادىدىن بۇرۇنقى 247-224) ۋە ساسانىيلار (مىلادى 224-651) سۇلالىلىرىدىن ئىبارەت ئۈچ خاندانلىق ئالاھىدە مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە. بۇ خانلىقلار ئىران ۋە تۈركىي مەنبەلىرىدە پېشدادىيلار، كەيانىيلار، ئاشكانىلار ۋە ساسانىيلار دەپ ئاتالدى (54). ئىران تۆت ئەترابى تاغلار بىلەن ئورالغان، ئىقلىمى ئىسسىق ۋە قۇرغاق رايون بولۇشىغا قارىماي، جۇغراپىيىلىك جايلىشىشى ۋە ستراتېگىيىلىك ئورنى ئىنتايىن مۇھىم جاي ئىدى. شۇڭا قەدىمدىن بۇيان، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيننىڭ ئاسىياغا قىلغان يۈرۈشلىرىدە، ئەرەبلەرنىڭ كېڭەيمىچىلىكىدە ۋە چىڭگىزخان ئىستېلالىرىدا زۆرۈر نىشانغا ئايلانغان. ئاخمانىيلار سۇلالىسى (غەربلىكلەر پېرسىيە ئىمپېرىيىسى دەپ ئاتىغان) دەۋرىدە شاھىنشاھ كەيخىسراۋ (يۇنان مەنبەلىرىدىكى Curus) نىڭ زېمىنى شەرقتە سىند دەرياسىدىن غەربتە ئوتتۇرا دېڭىز ۋە مىسىرغىچە يېتىپ بارغان. دارىئۇس I دەۋرىدە ئىرانلىقلار قىزىل دېڭىزدىن نىل دەرياسىغا تۇتىشىدىغان قانال قازغان. ھېرودوتنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، يۇنان- پېرسىيە ئۇرۇشى پارتلىغاندا، پارسلار ئۈچىنچى قېتىملىق ھەربىي يۈرۈشىدە 5 مىليوندىن ئارتۇق ئەسكەر، 1207 دانە جەڭ كېمىسى چىقارغان (55). بۇنىڭدىن ئۆز دەۋرىدىكى پارسلارنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە كۈچەيگەنلىكىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن.

مىلادى 651- يىلى ئىران ساسانىيلار سۇلالىسى ئەرەبلەر تەرىپىدىن مۇنقەرز بولدى. ئارقىدىنلا ئەرەب قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىنى ئىستېلا قىلدى. نەتىجىدە ئەرەبىستاندىن پامىر ئېگىزلىكىگىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ئىسلام مەدەنىيىتى شەكىللەندى. پارسلار ۋە ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى ئەرەب ئىمپېرىيىسى تەۋەسىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىدى. X ئەسىرلەرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ قاراخانىيلار (870-1212)، غەزنەۋىيلەر (998-1186)، سالجۇقىيلار (1037-1194) قاتارلىق تۈركىي تىللىق خەلقلەر قۇرغان خانلىقلار ئاستا- ئاستا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىنى ئۆز تەسىر دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزدى. خۇددى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن ئېيتقاندەك: «ئىسلام خەلىپىلىكلىرىدىكى غەربتىن- گرېكلار ۋە يەھۇدىيلار مەدەنىيەتلىرىدىن ئۆگىنىش شەرقتىن ئۆگىنىشكە- قاراخانىيلار، غەزنەۋى ۋە سالجۇقىيلاردىن، جۇڭگو ۋە ھىندىستاندىن ئۆگىنىشكە بۇرۇلدى. خەلىپىلىك تۈرك سەركەردىلىرى، باقشى- زىيالىيلىرى قورشاۋىدا قالدى. خۇددى مەھمۇد قەشقەرى ئېيتقاندەك ‹قۇياش تۈركىي خەلقلەر بۇرجىدا› كۆتۈرۈلدى، ‹ئۇلارنىڭ تىلىنى ئۆگىنىش پەرز› بولۇپ قالدى» (56). بۇ خىل ھالەت تاكى ئەمىر تېمۇر ئىران ۋە كىچىك ئاسىيانى ئاخىرقى قېتىم ئىستېلا قىلغانغا قەدەر داۋاملاشتى.

دېمەك، تارىختا تۇران ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ بىر- بىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ناھايىتى چوڭقۇر ۋە قويۇق بولغان. ئۇلار ئەدەبىيات- سەنئەت، فولكلور، ئىدېئولوگىيە قاتارلىق ساھەلەردە ناھايىتى زور ئورتاقلىقلارغا ئىگە بولغان. بۈگۈنكى كۈندە ھەتتا تارىمدىن پارس قولتۇقىغىچە بولغان رايوندىكى ئورتاقلىققا ئىگە مەدەنىيەت ئامىللىرىنىڭ كىمدىن كىمگە ئۆتۈشكەنلىكىنى پەرق ئېتىشمۇ تەس بولۇپ قالدى. بۇ خىل ئەھۋال تىلدا تېخىمۇ روشەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپتى. «ئۇيغۇر تىلى ۋە مەدەنىيىتىگە ئىران تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭمۇ مۇئەييەن تارىخىي تەسىرى بولغىنىدەك، ھەر قايسى ئىران سۇلالىلىرىغا ئۇيغۇر- تۈركىي تىلى ۋە مەدەنىيىتىنىڭمۇ مۇئەييەن تارىخىي تەسىرى بولغان» (57).

ئىككىنچى دىئالوگ:
قۇياش ۋە چۆل قەسىدىسى

«مەڭگۈلۈك، نۇرلۇق ۋە تولپاردەك يۈگۈرگەك قۇياش ئۆز يورۇقلۇقى بىلەن قاراڭغۇلۇق ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ!...» (58)

- «ئاۋېستا. ياشت (94 : 30)»

«قۇياش نۇرى يېتىپ بارغان جايلارنىڭ ھەممىسىدە قۇياش ئەپسانىلىرى مەۋجۇت.» (59)

- ئېدۋارد تەيلور

ئېھتىمال دۇنيادا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرى قۇياش ھەققىدە ئەڭ كۆپ تەپەككۇر قىلغان خەلقلەردىن ھېسابلانسا كېرەك. چۈنكى قۇياش ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان بىرمۇنچىلىغان دىنلار- ئاتەشپەرەسلىك ۋە مانىخېزىم ئەڭ ئالدى بىلەن ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولغانىدى.

تارىم، ماۋارا ئۇننەھر ۋە ئىران چۆللۈكلىرىنىڭ ئاسمىنىدا پارلاپ تۇرغان قۇياش ئەلمىساقتىن بۇيان بۇ يەردە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تەپەككۇرىنى غىدىقلاپ، ۋۇجۇدىدىكى ھېسسىيات كەپتەرىنىڭ قانىتىنى يېشىپ كەلدى.

شۇنىسى ئېنىقكى، قۇياش- ئىپتىدائىي ئىنسانلارنى ئەڭ كۆپ ھەيرەتتە قالدۇرغان جىسىم ئىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، قەدىمكى كىشىلەر ئاۋۋال قۇياشنى ئىلاھلاشتۇردى ۋە قۇياش ھەققىدە تۈرلۈك- تۈمەن ئەپسانىلەرنى توقۇشتى. بولۇپمۇ قۇياش نۇرى ئۇزاققىچە تىك چۈشىدىغان، بۇلۇتسىز كۈنلىرى كۆپ بولىدىغان، ئىقلىمى قۇرغاق، ھۆل- يېغىنى ئاز، دەشت- چۆللىرى تونۇردەك قىزىيدىغان ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا قۇياش ئېتىقادچىلىقى ناھايىتى ئەۋج ئالغانىدى. ئوتتۇرا ۋە مەركىزىي ئاسىيانىڭ ئەڭ قەدىمكى ئاھالىسى- ئارىيانلارنىڭ قۇياشقا چوقۇنغانلىقى ھەققىدىكى تارىخىي ئۇچۇرلار زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەن.

ھېرودىت ماسساگېتلار ھەققىدە توختالغاندا، ئۇلارنىڭ گۆلخان يېقىپ ئوتنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇپ ئوتقا مېۋە تاشلاپ، مېۋە پۇراقلىرىدىن مەست بولۇپ، ناخشا ئوقۇپ، ئۇسسۇل ئوينايدىغانلىقىنى يازغان. سترابون: ماسساگېتلار قۇياشنى تەڭرى بىلىپ ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇنىڭغا ئاتاپ ئاتلارنى قۇربانلىق قىلىشىدۇ دەپ قەيت قىلىدۇ (60). ئارىيانلار ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدىن جەنۇب تەرەپكە سۈرۈلگەندە قەدىمكى ھىندى ۋە ئىران تەۋەسىدىمۇ قۇياش ۋە ئوت (ئاتەش) قا تېۋىنىش ئېتىقادى ئەۋج ئالغان. قەدىمكى ئىرانغا قوشنا بولغان مېسوپوتامىيە ۋە مىسىردىمۇ قۇياش ئېتىقادى كەڭ قانات يايغان. قەدىمكى مىسىر فىرئەۋنى ئۆزىنى قۇياش ئىلاھى رانىڭ ئوغلى دەپ قارىغان ۋە قۇياشقا ئوخشاش ئەبەدىي نۇر چېچىپ تۇرۇشنى ئۈمىد قىلغان. مىسىر فىرئەۋنلىرى ھەتتا ئۆز قەبرىلىرىنىمۇ نىل دەرياسىنىڭ كۈن چىقىش تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرغان. شۇڭا قەدىمكى مىسىرنىڭ «ئۆلۈكلەر مەكتۇبى» ناملىق دەستۇرىدا مۇنداق قۇرلار ئۇچرايدۇ: «مەن- يورۇق دۇنيانىڭ خوجىسى، ھاياتلىقنىڭ ئەبەدىيلىك باھارى، ئالەمدىكى تۇنجى تۆرەلمە، كائىناتتىكى تۇنجى شەيئى. مەن- ياش ھەم قېرىماس شاھزادە، مەن- قۇياش ئىلاھى رادىن تۇغۇلغان ئەبەدىيلىك ۋۇجۇد! . . .» (61).

مېسوپوتامىيە ۋادىسىدىكى مۇنبەت زېمىندا پارلاق مەدەنىيەت ياراتقان قەدىمكى سۇمېر- بابىلىقلار قۇياش ئىلاھى شاماش (Shemash) قا بولغان ئېتىقادىنى ئۆز ئىدېئولوگىيىلىرىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىگىچە سىڭدۈرگەن. «گىلگامىش» ئېپوسىدا، گېلگامىش ئۆزىنى قۇياش ئىلاھىنىڭ ئەۋلادى دەپ قارىغان. قەدىمكى بابىلىقلار يەنە قۇياش ھەرىكىتىنىڭ قانۇنىيىتىدىن پايدىلىنىپ بىر يىلنى 12 ئايغا، بىر كۈننى 12 سائەتكە بۆلگەن قۇياش كالېندارىنى ئىجاد قىلغان. «ھامۇرابى قانۇنى» دا: «قانۇنلىرىم گويا قۇياش ئىلاھى شاماشتەك پۈتكۈل زېمىنغا ئۆز يورۇقلۇقىنى يەتكۈزگەي . . .» (62) دېگەن قۇرلار ئۇچرايدۇ.

تاڭ دەۋرىدە دۇەن چېڭشى «شىياڭ زازۇ» نىڭ 1- جىلد 4- بابى «يات ئەللەر مەنزىرىسى» دە تۈركلەر ھەققىدىكى مۇنداق بىر ئەپسانىنى خاتىرىگە ئالغان: «تۈركلەرنىڭ ئەجدادى شېموشېلى (射摩舍利) دەپ ئاتىلىدىغان دېڭىز ئىلاھى ئىدى. ئۇ، ئاشىر غارىنىڭ غەربىي تەرىپىدە تۇراتتى. شېمو (射摩) نىڭ ئىلاھىي ئىقتىدارى بار ئىدى. دېڭىز ئىلاھىنىڭ قىزى ھەر كۈنى قۇياش ئولتۇرغاندا، ئاپئاق بۇغىنى مىنىپ شېمونى دېڭىزغا ئەكىرىپ كېتەتتى، ئەتىسى قۇياش كۆتۈرۈلگەندە دېڭىزدىن ئەچىقىپ قوياتتى. بۇنداق ئەھۋال نەچچە ئون يىل داۋاملاشتى . . .» (63).

كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئاپئاق بۇغىغا مىنىپ قۇياش بىلەن تەڭ دېڭىزغا كىرىپ، ئەتىسى قۇياش كۆتۈرۈلگەندە دېڭىزدىن چىقىدىغان شېمو ياكى شېموشېلى ئەمەلىيەتتە قۇياش ئىلاھىنىڭ ئۆزگەرگەن شەكلى ئىدى. بۇ، قەدىمكى بابىلىقلار ئەپسانىسىدىكى ئوت ھارۋىسىنى ھەيدەپ ھەر كۈنى شەرقتىن غەربكە يۈرىدىغان قۇياش ئىلاھى شاماش ياكى شېماشقا قانچىلىك ئوخشايدۇ-ھە؟ تەيلور، فرازېر قاتارلىق مەدەنىيەت ئىنسانشۇناسلىقى ئالىمىنىڭ ئاساسچىلىرى قىلچىمۇ ئۆتۈشۈش ئىمكانىيىتى بولمىغان خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا مەدەنىيەت جەھەتتە كىشىنى ھەيران قالدۇرغىدەك دەرىجىدە بەزى ئوخشاشلىقلار بولىدىغانلىقىنى تىلغا ئېلىشىدۇ. تەڭرىتاغ، ئالتاي ۋە تارىم ۋادىسىدىكى قىيا تاشلاردا قۇياشقا تېۋىنىشقا ئائىت ئىپتىدائىي سىزمىلار، كۆنچى دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى قۇياش شەكىللىك قەبرىلەر مەركىزىي ئاسىيا قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ ناھايىتى قەدىمىيلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. ساكلار، ھۇنلار ۋە تۈركلەرگە ئائىت قەدىمكى مەنبەلەردە قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ ئىزنالىرى تېخىمۇ روشەن ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. «تارىخىي خاتىرىلەر. ھۇنلار تەزكىرىسى» دە: «ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ چېدىرى كۈن چىقىش تەرەپكە قارىتىلىپ تىكىلىدۇ. ئۇلار ئەتىگەندە ئەمدىلا كۆتۈرۈلىۋاتقان قۇياشقا، كەچتە ئايغا بەيئەت قىلىدۇ. ئاسمان جىسىملىرىنىڭ ھەرىكىتىگە قاراپ ئىش تۇتىدۇ. ئاي تولغاندا ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. ئاي كەمتۈكلەشكەندە قوشۇن چېكىندۈرىدۇ» دەپ خاتىرىلەنگەن. «جۇنامە. تۈركلەر تەزكىرىسى» دە: «تۈركلەر كۆك تەڭرىگە سېغىنىدۇ. كۈن چىقىشقا ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ. چېدىر ئىشىكىنى كۈن چىقىش تەرەپكە قارىتىپ ئاچىدۇ. . .» دەپ يېزىلغان.

دېمەك، شۇ نەرسە ئېنىقكى، قۇياش ئاسمان جىسىملىرى ئىچىدە تۇنجى بولۇپ ئىنسانلارنى تەپەككۇرغا مەجبۇر قىلغان جىسىم. خۇددى قەدىمكى تۈركلەر ئەپسانىلىرىدە تەسۋىرلەنگەندەك دۇنيادىكى نۇرغۇنلىغان قەدىمكى خەلقلەر روھ قۇياش پاتقاندا قۇياش بىلەن تەڭ دېڭىزغا كىرىپ كېتىدۇ. ئەتىگەندە قۇياش كۆتۈرۈلگەندە دېڭىزدىن چىقىدۇ، دەپ قارىغان. شۇڭا ئۇلار قۇياشنىڭ چىقىشىنى تۇغۇلۇش ۋە ھاياتلىققا، قۇياشنىڭ پېتىشىنى ئۆلۈمگە سىمۋول قىلىدۇ. مۇشۇ مەنبەدىن ئېيتقاندا: «يەر شارىدا باشقا ھەرقانداق بىر مەۋجۇدات قۇياشتىن بالدۇر بولمىسا كېرەك. قۇياش- ئالەمدىكى تۇنجى ‹تۇغۇم›، شۇنداقلا تۇنجى ‹ئۆلۈم› ئىدى» (64). شۇڭلاشقا قەدىمكى بابىلىقلارنىڭ «گېلگامىش»، پارسلارنىڭ

«شاھنامە»، تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ «ماناس»، «ئوغۇزنامە»، «ئالپامىش» قاتارلىق ئېپوسلىرىدىكى قەھرىمانلارنىڭ ھايات- پائالىيىتى قۇياشنىڭ ھەرىكىتىگە تەتبىقلىنىپ يارىتىلغانىدى. قۇياشنىڭ چىقىشى- ئېپوس قەھرىمانلىرىنىڭ تۇغۇلۇشىغا؛ قۇياشنىڭ چىڭقى چۈشتىكى تىكلەنگەن، قىزىغان ۋاقتى- قەھرىماننىڭ ياشلىق دەۋرى، تويى، يىراققا يۈرۈشلىرى ۋە ئالەمشۇمۇل غەلىبىلىرىگە؛ قۇياشنىڭ قىزغۇچ ئۇپۇق سىزىقى ئىچىدە پېتىشى- قەھرىماننىڭ ئۆلۈم پاجىئەسىگە سىمۋول قىلىنغان (65). ئەپسانە- ئەندىزە نەزەرىيىچىلىرى مۇشۇ تۈردىكى قەھرىمانلىق ئېپوسلىرىدىكى قەھرىمانلارنى «قۇياش قەھرىمانلىرى» دەپ ئاتىدى (66). قۇياش ھەرىكىتى ئارقىلىق ئىنسانلارنىڭ ھاياتلىق تەقدىرىنى چۈشەندۈرۈش بىر خىل ئىلمىي چۈشەنچە بولمىسىمۇ، لېكىن ئاللىقاچان ھېس قىلىنغان تەبىئىي مۇقەررەرلىك ئارقىلىق تېخى ھېس قىلىنمىغان ئىجتىمائىي تۇرمۇش مۇقەررەرلىكىنى چۈشەندۈرۈش ئىنسانلارنىڭ بىلىش تارىخىدىكى چوڭ سەكرەشتۇر.

ئوتتۇرا ئاسىيادىن تاكى ئىران چۆللۈكلىرىگىچە بولغان بىپايان زېمىندا قۇياش ئېتىقادىدىن كېلىپ چىققان ئوت- ئاتەشكە تېۋىنىش ئادەتلىرى ناھايىتى ئەۋج ئالغانىدى. شەرقىي ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا مەيدانغا كەلگەن ئاتەشپەرەستلىك (زەردۇشتلۇق)، مانىخېزم قاتارلىق دىنىي- ئېتىقادلار ئۆز مەنىسى بىلەن قۇياش ئېتىقادچىلىقىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغانىدى. ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «شۇنى ئىزاھلاش ھاجەتكى، زاراتاستېر دىنى مەيدانغا چىقىشتىن ئىلگىرىلا ئوتتۇرا ئاسىيادا قۇياشقا سېغىنىش، ئوتقا سېغىنىش ئەنئەنىسى بولغان ... زاراتاستېرىزمنىڭ ئەسلى ماكانى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئىدىيىۋى بۇلىقى ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ يورۇقلۇق مەنبەيى قۇياش بىلەن ئوتقا بولغان ئەنئەنىۋى ئېتىقادى ئىدى ... ‹ئاۋېستا› نىڭ ئاساسىي گەۋدىسى بولغان ‹گاتا› (Gatha) كىتابى باكتېرىيە- غەربىي تۇران تىلىدا يېزىلغان» (67). بۇ ھەقتە ۋىللىئام مىككوۋېرن «‹ئاۋېستا› نىڭ تىلى قەدىمكى پرىسىيە تىلىغا ئوخشىمىغان ... قەدىمكى باكتېرىيە تىلىدا يېزىلغان ... ھەقىقەتەن ‹ئاۋېستا› دا غەربىي ئىران ئىنتايىن ئاز تىلغا ئېلىنغان. شەرقتىكى دەريا ۋە جايلار كۆپلەپ تىلغا ئېلىنغان» دەپ يازغان(68). غاپۇروپ «تاجىكلار تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «‹ئاۋېستا› نىڭ 14- بابى ھېسابلانغان ‹مېھرمىياشت› ناملىق مۇناجاتتا قەدىمكى ئوتتۇرا ئاسىيا روشەن سۈرەتلەنگەن: - ئۇ يەرلەردە نۇرغۇن ئېگىز تاغلار بار، تاغلاردا ئوتلاقلار، سۇلۇقلار بار. چارۋا باقىدىغان مول يەم- خەشەكلەر بار. ئۇ يەرلەردە چوڭقۇر كۆللەر، كېمە قاتنايدىغان دەريالار بار ...» (69) دېگەن نەقىللىنى كەلتۈرىدۇ. شۇنىڭدىن قارىغاندا، زەردۇشتلۇق دىنىنىڭ دەستۇرى- «ئاۋېستا» نىڭ شەكىللىنىشىگە ئوتتۇرا- مەركىزىي ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىپتىدائىي قۇياش ئىلاھىيەتچىلىكى چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن. زەردۇشتلۇقتىن تارتىپ مانى ئېتىقادىغىچە بولغان ئۇزاق جەرياندا يورۇقلۇق بىلەن قاراڭغۇلۇق، پاكلىق بىلەن خۇنۇكلۇك، ياخشىلىق بىلەن يامانلىق ئوتتۇرىسىدىكى ئەبەدىيلىك كۈرەش ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ مەنىۋى دۇنياسى ۋە ئىجادىغا كۈچلۈك تەسىرلەرنى قالدۇردى. «ئاۋېستا» دىن تاكى يېقىنقى زاماندىكى شائىرلار ئىجادىغا قەدەر، بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئۇزاق يىللىرى مابەينىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ زەڭگەر ئاسمىنىدا ئېسىلىپ تۇرغان قۇياش كلاسسىكلار ئىجادىدا سانسىز قېتىم كۈيلەندى. ئەڭ گۈزەل نەرسىلەر- ھاياتلىق، مېھر- مۇھەببەت، پاكلىق، گۈزەل جانان ۋە ئىشق قاتارلىقلار قۇياش ئارقىلىق سۈپەتلەندى. ئورقۇن مەڭگۇ تاشلىرىدا «كۆك تەڭرىدە قۇت بولمىش ... ئاي تەڭرىدە قۇت بولمىش» دېگەن قۇرلار ئارقىلىق تۈرك قاغانلىرى تەسۋىرلەندى. ئوتقا ھۆرمەت قىلىش، ئىسرىق تاشلاش، ياغ پۇرىتىش، قاپاق كۆيدۈرۈش، توي قىلغان قىزنى گۈلخان ئۈستىدىن ئۆتكۈزۈش، ئوت بىلەن ئۇچۇقداش، ئۆلۈم بولغان ئۆيدە چىراغ يېقىش قاتارلىق بىر قاتار ئادەتلەر تارىمدىن ئىران چۆللۈكلىرىگىچە بولغان ئارىلىقتىكى يېزا- قىشلاقلار ھاياتىنىڭ تەركىبىي قىسمىغا ئايلاندى. «خارەزمدىكى قەدىمكى قەلئەلەر قېزىلغان چاغدا، ناھايىتى قەدىمكى ‹ئاتەشخانىلار› نىڭ قالدۇقلىرى تېپىلدى. بۇ يەردە مۇقەددەس ئوت (ئاتەش) قا تېۋىنغانلىقى مەلۇم. سترابون ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى ماساگېتلار ‹قۇياشنى خۇدا دەپ بىلىپ، ئۇنىڭغا ئاتاپ ئاتلارنى قۇربانلىق قىلىدۇ› دەپ كۆرسىتىدۇ. شۇنىسى خاراكتېرلىكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ‹خارەزم› دېگەن ئەلنىڭ قەدىمكى نامى ئەسلىدە ‹قۇياشلىق يەر› (خۋار- قۇياش، زېم- يەر- ماكان) دېگەننى بىلدۈرەتتى» (70).

دەرۋەقە، قۇياش خۇداسى مىترا ھەققىدىكى ئەپسانە- رىۋايەتلەر ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ فولكلور مەدەنىيىتىدە ھېلىھەم ساقلىنىپ كەلمەكتە. بەزى خەلقلەر ھەتتا قۇياش ئىلاھىنى خۇدانىڭ ۋەكىلى دەپ قارىغان. ئاسسۇرىيە تىلىدا قۇياشنىڭ نامى بولغان Shamash سۆزىنىڭ مەنىسى «تەڭرىنىڭ خىزمەتكارى» دېگەننى بىلدۈرىدىكەن (71). «ئاۋېستا» دا ئۇچرايدىغان «مېھرياشت» (Mihr Yasht) تىكى Mihr سۆزى «دوستانە قۇياش» مەنىسىنى بىلدۈرىدىكەن (72). ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران ئېگىزلىكىدە قۇياش ئېتىقادچىلىقىنىڭ شۇ دەرىجىدە چوڭقۇر ئىز قالدۇرۇشىدا ئۆزىگە خاس جۇغراپىيىۋى ۋە ئىقلىم شارائىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولۇشى مۇمكىن. شۇنىسى ئايانكى، چۆل- تارىمدىن ئەرەب سەھرالىرىغىچە بولغان ئارىلىقتىكى ھەر قايسى خەلقلەرنىڭ ۋەتىنى. چۆل ئاسمىنىدا ئېسىلىپ تۇرغان قۇياش چۆل خەلقلىرىنىڭ مەنىۋى بۇلىقى. قۇرغاق، ھۆل- يېغىنى ئاز، قۇياش نۇرىنىڭ تىك چۈشۈش ۋاقتى ئۇزاق بولغان ئىچكى ئاسىيادا ئادەم بىلەن قۇياش ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت بىۋاسىتە ۋە دائىملىق بولاتتى. ئۇزاق مۇددەتلىك چۆل ھاياتى ۋە قۇياشنىڭ تونۇردەك قىزدۇرۇشى بۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ قۇرغاق ئەمما ئۆتكۈر،

قاغجىرىغان ئەمما ھېسسىياتقا باي، ۋۇجۇدىدىكى ھېس- تۇيغۇلىرىنى نەپىس تىللار بىلەن ئىپادىلەشكە ماھىر بولۇشتەك خاراكتېرىنى بەلگىلىگەن. خۇددى ھىنتتى كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: «چۆل، خورما، تۆگە ۋە قۇم دانىچىلىرى قۇملۇق خەلقلىرىنىڭ ھاياتىنىڭ تۆت چوڭ مەزمۇنى ئىدى. بىز ئۇلارنىڭ بەدەن تۈزۈلۈشى ۋە پسىخىك قۇرۇلمىسىدىن چۆل كىشىلىرىگە خاس ئۆزلۈكسىزلىك، قۇرغاقلىق ۋە زېرىكەرلىكنى بايقايمىز...». تەڭرىتاغ بويلىرىدىن قىزىل دېڭىزغىچە سوزۇلغان ئۇزاق ئاسىيادا ئۇششاق بوستانلىق ۋە ھەيۋەتلىك تاغلار بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن تەكلىماكان قۇملۇقى، قۇربان تۇڭغۇت چۆلى، قىزىلقۇم چۆللىكى، سارى ئۆزەك دالىسى، قاراقۇم باياۋىنى، مازاندىران دەشتى، كەربالا ۋە ئەرەب چۆللۈكلىرىدىن ئىبارەت غايەت قۇملۇقلار بوزىرىپ ياتىدۇ. ئاۋرېل سېتېين دۇنيادىكى قۇملۇقلار ئىچىدە ئەڭ قورقۇنچلۇقى تەكلىماكان چۆلى دەپ ئېيتقان (73). دەرۋەقە، تاغلىق يەر شەكلى ئوتتۇرا ئاسىيا مىللەتلىرىنىڭ چوڭ كۆچۈشلىرىگە غايەت زور تەسىر كۆرسەتكەن، لېكىن چوڭ قۇملۇقلارنىڭ تەسىرى ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ چۈشىدۇ (74). مانا مۇشۇ چوڭ قۇملۇقلار بىلەن ئۇششاق بوستانلىقلار ئۆز- ئارا گىرەلىشىپ كەتكەن ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا لەۋلىرى قۇرىغان ئەمما ھېسسىياتى قايناپ تۇرغان ئاشۇ خەلقلەر يەھۇدىي، خرىستىيان، زارائاستىر، مانى، بۇددا ۋە ئىسلام دىنلىرىنى؛ مەزكۇر دىنلارنىڭ مۇقەددەس دەستۇرلىرى «زەبۇر»، «تەۋرات»، «ئىنجىل»، «ئاۋېستا» ۋە «قۇرئان» لارنى پۈتكۈل ئىنسانىيەت مەنىۋىيىتىگە تەقدىم قىلدى. مۇسا، ئەيسا، ساكيامۇنى، مۇھەممەد، زارائاستېر، مانى قاتارلىق دىنىي پېشىۋالارنى؛ ئاتتىلا، چىڭگىزخان، ئەمىرتېمۇر، دارا قاتارلىق مەشھۇر جاھانگىرلارنى تارىخ سەھنىسىگە چىقاردى. نۇرغۇن ئىمپېرىيەلەر بۇ يەردە قۇرۇلۇپ، يەنە بۇ يەردە يىمىرىلدى. نۇرغۇن مىللەتلەر بۇ يەردە يوقۇلۇپ يەنە نۇرغۇن مىللەتلەر پەيدا بولدى.

قىسقىسى، ئۇزاق چۆللەر بىلەن قۇياشنىڭ ئاتەشتەك قىزدۇرۇشى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ يىراق تارىختىن بۇيانقى تەپەككۇر ئىقتىدارى ۋە ئىجادىي ئىلھامىغا سىرتقى غىدىقلىغۇچى بولدى. قۇياش رادىئاتسىيىسى بۇ خەلقلەرنىڭ شېئىرىي تۇيغۇسىنى ئەۋجىگە كۆتۈردى. چۆل ئۇلارغا چىدام ۋە روھىي چەكسىزلىك ئاتا قىلدى. ئىسكەندەردىن چىڭگىزخانغىچە بولغان ئۇزاق جەرياندا ئىستىلاچىلارنىڭ سانسىز قېتىملىق يۈرۈشلىرى ئارقىسىدا شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى مۇشۇ بەلباغ ئارقىلىق ئۆزئارا ئالماشتى. «مىلادىيىدىن بۇرۇنقى VI ئەسىردە پېرسىيە ئىمپېرىيىسىنىڭ بىر ئۇچى گېرىتسىيىگە، يەنە بىر ئۇچى ھىندىستانغا يېتىپ باردى. گېرىكلار ئەڭ دەسلەپ پارسلاردىن ھىندىستانلىقلارنىڭ Indoi دېيىلىدىغانلىقىنى، ھىندىلار پارسلار ئارقىلىق گېرىكلەرنىڭ Yona دېيىلىدىغانلىقىنى بىلگەن» (75). شۇڭا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران شەرق بىلەن غەرب لىنىيىسىدىكى مەدەنىيەت ئۆتكۈزۈش كۆۋرۈكى بولۇپ قالغان.

ئۈچىنچى دىئالوگ: جەڭگاھتىكى ئەفراسىياپ ۋە رۇستەم

ئالىپ ئەر تۇڭا ئۆلدىمۇ،
ۋاپاسىز دۇنيا قالدىمۇ،
پەلەك ئۆچىنى ئالدىمۇ،
ئەمدى يۈرەك يىرتىلۇر.
—مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»

«ئاۋېستا» دىن تاكى «شاھنامە» گىچە بولغان 15 ئەسىرگە يېقىن ئۇزاق جەرياندا، ئىرانلىقلار تۇران خاقانى ئەفراسىياپ (ئالىپ ئەر تۇڭا) نىڭ سەلبىي ئوبرازىنى سانسىز قېتىملار ياراتتى. «ئاۋېستا» دا ئەفراسىياپنىڭ سەلبىي ئوبرازى تۇنجى قېتىم يارىتىلىپ «بەتبەشىرە، ياۋۇز» كۈچلەرنىڭ سىمۋولى سۈپىتىدە تەسۋىرلەنسە؛ «قەھرىمان زەرىرگە مەرسىيە» ناملىق قەدىمكى ئېپوستا ئەفراسىياپ «ئارجاسپ» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ، زەردۇشت دىنىنىڭ دۈشمىنى، تاجاۋۇزچى سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ. فىردەۋسىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى «شاھنامە» دە بولسا، ئۇرۇشخۇمار، قارانىيەت، ئىرانلىقلارنى تىنماي پاراكەندە قىلغان تۇران شاھى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ. لېكىن تولىمۇ ئەپسۇس، تۈركىي خەلقلەرنىڭ مەنبەلىرىدە ئۆز مىللىي قەھرىمانى ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇ بىلىگ» تىكى بىر قانچە جۈملە مەدھىيىسى بىلەن مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى بىرقانچە كۇبلېت مەرسىيە قوشاقلىرىدىن باشقا ھېچقانداق خاتىرە قالمىغان. تېخىمۇ ئېنىقراقىنى ئېيتقاندا تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي قەھرىمانى بولغان ئالىپ ئەر تۇڭا ھەققىدە بىزنىڭ كلاسسىكلىرىمىزنىڭ ئىجادىدا پارس مەنبەلىرىچىلىك مەلۇمات قالدۇرۇلمىغان. ئەمەلىيەتتە، ئەفراسىياپنىڭ ئوبرازى يىراق تارىختىكى ئىران بىلەن تۇران ئۇرۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇھىم يىپ ئۇچى ھېسابلىنىدۇ.

ئالىپ ئەرتۇڭا ياكى پارس مەنبەلىرىدىكى ئەفراسىياپ تارىختا ئۆتكەن رېئال شەخسمۇ؟ تۇران خاقانى بولغان ئەفراسىياپ نېمە ئۈچۈن ئىران خەلقلىرىنىڭ بەدىئىي ئىجادىدا سەلبىي شەخس سۈپىتىدە قايتا- قايتا تىلغا ئېلىنىدۇ؟

نېگىزىدىن ئېيتقاندا بۇ بىر مۇرەككەپ مەسىلە. ئىران مەنبەلىرىگە قارىغاندا ئەفراسىياپنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ئىپتىدائىي سىماسى «ئاۋېستا» دا ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، ئۇنىڭدىكى بىر بابتا مۇنداق قۇرلار ئۇچرايدۇ.

«پەم- پاراسەتلىك گوشتاسىپ فارس دېگەن جايدا دەريا قىرغىقىغا چىقتى ۋە يۈز ئات، مىڭ كالا، بىر تۈمەن قوينى دەريا ئىلاھىغا قۇربانلىق قىلماقچى بولدى. ئۇ شۇ چاغدا دەريا ئىلاھىغا يالۋۇرۇپ مۇنداق خىتاب قىلدى: ‹پاك، رەھىمدىل دەريا ئىلاھى!... رەزىللىكتە ئۈچىغا چىققان ھۇشاڭ بىلەن دېۋە كەبىي ئارجاسپنى يېڭىشىمگە مەدەت بەرگەيسەن...›» (76).

ئۇنىڭدىن باشقا «ئاۋېستا» نىڭ يەنە بىر بابىدا

مىللىي قەھرىمان زەرىرىنىڭ دەريا ئىلاھىغا قىلغان ئوخشاش خىتابى تەكرارلىنىدۇ ۋە «يالغانچى ئارجاسپ» دېگەن ئىسىم تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇ يەردە تىلغا ئېلىنىۋاتقان «ئارجاسپ» (Arjasp) ئەمەلىيەتتە كېيىنكى مەنبەلەردىكى «ئەفراسىياپ» ئوبرازىنىڭ ئىپتىدائىي ئۆلگىسىدۇر. ئەلشىر نەۋائىي ئۆزىنىڭ «تارىخى مۇلكى ئەجەم» (ئىران پادىشاھلىرىنىڭ تارىخى) ناملىق ئەسىرىدە: «ئارجاسپ بىننىي ئەفراسىياپكىم، تۈرك پادىشاھى ئەردى» (77) دەيدۇ. نەۋائىي يەنە تەكىتلەپ مۇنداق يازىدۇ: «ئەفراسىياپ- ھۇشاڭ بىننىي تۇر بىننىي فېرىدۇن ئوغلىدۇر. ۋە بەزى ئانىڭ نىسبەتىنى كەيۇمارسگە يەتكۈزۈپتۇرلەر. ئەمما ئالدىنقىسى دۇرۇستراقدۇر. ئۇ ئىران مۇلكىنى ئانداق بۇزدىكى ئاز يەردە مەمۇرچىلىق قالدى، يىغاچلارنى كەستى، ئىمارەتنى يىقىتتى ۋە كارىزلار بىلەن بۇلاقلارنى كۆمدى ... ئەفراسىياپ پادىشاھلىقى ئون ئىككى يىل ئەردى» (78). نەۋائىي ئەفراسىياپقا دائىر بۇ مەلۇماتلاردىن كېيىن مۇنۇ شېئىرنى كەلتۈرىدۇ:

چۇ ئەفراسىياپ ئۆلدى ئالەم شاھى،
ئەمەس ئەردى ئىش سىرىنىڭ ئاگاھى.
جاھان مۇلكىن ئۆز مۇلكى قىلدى گۇمان،
ئانى ھەم ئارىدىن چىقاردى جاھان(79).

دېمەك، نەۋائىي قەلىمى ئاستىدىكى ئەفراسىياپنىڭ ئوبرازى پارس مەنبەلىرى (ئاساسلىقى «شاھنامە») دىن كەلگەن. نەۋائىي ئىران تارىخىنى يېزىش ئېھتىياجى تۈپەيلىدىن تۈرك پادىشاھى ئەفراسىياپنى تىلغا ئالغان ۋە ئۇنى ئىرانغا قاتتىق سورۇقچىلىق سالغان سەلبىي شەخس سۈپىتىدە تەسۋىرلىگەن.

ئېھتىمال، مەيلى تۈركىي مەنبەلىرى بولسۇن ياكى ئىران مەنبەلىرىدە بولسۇن ئەفراسىياپ ئوبرازى ئەڭ كۆپ تەسۋىرلەنگەن ئەسەر ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى (940-1020) نىڭ «شاھنامە» ناملىق گىگانت ئەسىرى بولۇشى مۇمكىن. بۇ ئەسەرنىڭ ھەجمى جەمئىي 120 مىڭ مىسرادىن تەركىب تاپقان بولۇپ، ئاپتور ئىراننىڭ يىراق قەدىمكى دەۋرىدىن تاكى مىلادى 651- يىلى ساسانىيلار سۇلالىسى ئەرەب قوشۇنلىرى تەرىپىدىن يىمىرىلگەنگە قەدەر بولغان 4600 يىلدىن ئارتۇق جەرياندىكى پادىشاھلارنىڭ ھۆكۈمرانلىق تارىخىنى بەدىئىي ۋاستىلەر ئارقىلىق يورۇتۇپ بەرگەن. گەرچە فىردەۋسىدىن بۇرۇنلا ئىراندا بىر قانچىلىغان «شاھنامە»لەر مەيدانغا كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ھېچقايسىسىنىڭ بەدىئىي مۇۋەپپەقىيىتى فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سىگە يېتەلمىگەنىدى. فىردەۋسى ئەسىرىدە نۇرغۇن سيۇژىتلار ئارقىلىق ئەفراسىياپقا كەڭ سەھىپە ئاجراتتى. بولۇپمۇ ئەسەردىكى ئىران- تۇران ئۇرۇشىغا دائىر تۆت شەخسنىڭ پاجىئەسى- ھىلاج، سوقراب، سىياۋۇش ۋە ئىسفەندىيارلارنىڭ پاجىئەسى تۇر، ھۇشاڭ ۋە ئەفراسىياپ قاتارلىق تۇران پادىشاھلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇشلار داۋامىدا يۈز بېرىدۇ. پۈتكۈل ئەسەردە سىياۋۇش پاجىئەسى ئەڭ يۇقىرى بەدىئىي ماھارەت بىلەن تەسۋىرلىنىدۇ. ئەفراسىياپنىڭ سەلبىي ئوبرازىمۇ ئىران قەھرىمانى سىياۋۇش بىلەن بولغان

مۇرەككەپ مۇناسىۋەتلەر جەريانىدا يارىتىلىدۇ. گەرچە «شاھنامە» رېئال تارىخنىڭ ئۆزى بولمىسىمۇ، لېكىن ئىران ۋە تۇران تارىخىغا ئائىت نۇرغۇنلىغان خەلق ئەپسانە- رىۋايەتلىرىنى ئۆزىگە مەنبە قىلغان ۋە ناھايىتى زور دەرىجىدە بەدىئىي پىششىقلاشتىن ئۆتكەن.

تارىخىي مەلۇماتلارغا قارىغاندا «ئامۇ دەرياسى ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى يەنى پارس تىللىق خەلقلەر بىلەن تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئەنئەنىۋى پاسىل بولغان» (80). ئىراندىكى بېھىستۇن تاش پۈتۈكلىرىدە، ئىران پادىشاھى دارا I نىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى 517- يىلى ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ساكلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقى خاتىرىلەنگەن. دارا I دىن بۇرۇن ئىراننىڭ تۇنجى شاھىنشاھى كەيخىسراۋنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ماسساگېت قەبىلىلىرى بىلەن بولغان قاتتىق جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەنلىكى مەلۇم (81). بېھىستۇن پۈتۈكلىرىدە دارانىڭ مۇنداق سۆزلىرى ئۇچرايدۇ: «شاھ دارا ئېيتۇركى، مەن ساكلار يۇرتىغا باستۇرۇپ باردىم؛ ئۇل ساكلار يۇرتى دەريانىڭ نېرىقى تەرىپىدە بولۇپ، ئۇلار ئۇچلۇق چوققىلىق قالپاق كىيىپ يۈرىدىكەن. ئەلقىسسە، مەن دەرياغا كېمىلەردىن كۆۋرۈك سېلىپ، شۇ كۆۋرۈك ئارقىلىق ساكلار يۇرتىغا ئېچكىرىسىگە كىردىم ۋە ئۇلارنى يەر بىلەن يەكسان قىلدىم. ساكلارنىڭ باشلىقلىرىدىن بىر قانچىلىرىنى ئەسىر ئالدىم. پۇت- قوللىرىنى باغلاپ ھوزۇرۇمغا كەلتۈردۇم ... ئۆز خاھىشىم بويىچە ساكلار يۇرتىغا يېڭى باشلىق تەيىن قىلدىم. شۇندىن كېيىن، مەملىكەت مېنىڭ قولۇمغا ئۆتتى...» (82). شۇنىڭدىن قارىغاندا، بېھىستۇن پۈتۈكلىرىدە تىلغا ئېلىنغان «ساكلار يۇرتىدىكى دەريا» دەل ئامۇ دەرياسىنىڭ ئۆزىدۇر. ئامۇ دەرياسىنى چېگرا قىلىپ ئىران تېررىتورىيىسىدىن ئايرىلىپ تۇرغان ساكلار يۇرتى تارىخىي مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان «تۇران»، «تۇرانىيە» دەپ ئاتالغان ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدۇر. شۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ مۇھىم بىر ئېتنىك تەركىبى بولغان ساكلار زامانىسىدىن باشلاپلا ئىران بىلەن تۇران ئوتتۇرىسىدىكى تىنىمسىز ئۇرۇشلار باشلانغان. «شاھنامە»دە تەسۋىرلەنگەن ئىران ۋە تۇران ئۇرۇشى ئەمەلىيەتتە ئاشۇ ئۇزاق تارىختىكى ئۇرۇشلارنىڭ بەدىئىي ئىنكاسىدۇر. «شاھنامە»دە ئەفراسىياپ مۇنداق دەيدۇ: «چىندىن ئامۇ دەرياسىغىچە بولغان زېمىنلار مېنىڭ ئىلكىمدىدۇر. ئامۇ دەرياسىنى پاسىل قىلغان سوغدىلار مېنىڭ قوشۇنلىرىمنىڭ قولىدىدۇر. تۇران بىلەن ئىراننىڭ زىددىيىتى سىلىم بىلەن تۇر زامانىسىدىن باشلانغاندۇر...» (83).

ھىرودوتنىڭ «تارىخ» ناملىق ئەسىرىدە، ئىران شاھى كەيخىسراۋ بىلەن ماسساگېتلار ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنى تېما قىلغان «تۇمارىس» ناملىق ئايال پادىشاھ ھەققىدىكى رىۋايەت خاتىرىلەنگەن. «بۇ رىۋايەت قاراقالپاقلار ئارىسىدا ھېلىھەم ساقلانماقتا» (84). ئۇندىن باشقا گېرىك تارىخچىسى پولىئېن (مىلادى II ئەسىر) نىڭ

«ھەربىي ھىيلىلەر» ناملىق ئەسىرىدە، قەدىمكى ئىران كەيپانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى دارا I نىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىگە قىلغان تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى خەلق ھەرىكەتلىرىنى مەزمۇن قىلغان «شىراق» رىۋايىتى خاتىرىلەنگەن. قەدىمكى ئىرانلىقلار بىلەن ساك ۋە ماسسا گېتلار ئوتتۇرىسىدىكى تىنىمسىز ئۇرۇشلار كېيىنكى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىدە ئىران- تۇران ئۇرۇشلىرى، ئەفراسىياپ، رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە مول مەنبەلەرنى تەقدىم قىلغان. تۇران خاقانى ئەفراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا) توغرىسىدا تۈركىي مەنبەلەردە قارا خانىيلار دەۋرىدىن ئاۋۋالقى ئاپتورلار ئىجادىدا ھېچقانداق مەلۇمات قالمىغان. پەقەت «تۈركىي تىللار دىۋانى» بىلەن «قۇتادغۇ بىلىگ»تە ئاز- تولا مەلۇمات ساقلانغان. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى»دا بەزى سۆزلەرنى ئىزاھلاش ئېھتىياجى بىلەن ئالىپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) نىڭ ئۆلۈمىگە ئېچىنىپ توقۇلغان مەرسىيە قوشاقلىرىدىن پارچىلار بېرىدۇ. بەزى تەتقىقاتچىلار بۇ قوشاقلارنى ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى مۇكەممەل بىر ئېپوسنىڭ پارچىلىرى بولسا كېرەك دەپ قارايدۇ (85). بۇ قوشاقلاردىن ئىرانلىقلارنىڭ نەزەرىدە تاجاۋۇزچى ۋە سەلبىي شەخس سۈپىتىدە تەسۋىرلەنگەن ئالىپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) نىڭ تۈركىي خەلقلەر ئىجادىدا دانىشمەن پادىشاھ، ئۇلۇغ قەھرىمان سۈپىتىدە مەيدانغا چىققانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە چەكسىز قايغۇرۇپ مەرسىيە قوشاقلىرى توقۇلغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. ئۇنىڭدىن باشقا «دىۋان» دا يەنە قارا خانىيلار خانلىقىنىڭ بارلىق خاقانلىرى ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ ئەڭ قەدىمكى ئەجدادى دەپ ھېسابلىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ (86). شۇنداقلا يەنە ئەفراسىياپ (ئالىپ ئەرتۇڭا) ھاۋاسى ناھايىتى ياخشى بولغان ئوردۇكەنت (قەشقەر) نى ئۆزىنىڭ دائىمىي تۇرۇشلۇق شەھىرى قىلغانلىقى تىلغا ئېلىنىدۇ (87).

مەھمۇد قەشقەرى يەنە «بارچۇق- ئەفراسىياپ قۇرغان بىر شەھەر، ئۇ يەردە بۇختۇ نەسارىنىڭ ئوغلى بەتزەن قالغان» (88) دېگەن مەلۇماتنى بېرىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىگ»تە تۇران شاھى ئەفراسىياپنى زېرەك سەركەردە، قابىل شاھ سۈپىتىدە تەسۋىرلەيدۇ.

دېمەك، يۇقىرىقى مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنغان تۇران پادىشاھى ئەفراسىياپ تۈركىي خەلقلەرنىڭ مىللىي قەھرىمانى ئالىپ ئەرتۇڭانىڭ ئىرانلاشقان ئىسمىدۇر. ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدە تىلغا ئېلىنغان تۇران شاھى ئەفراسىياپنىڭ تارىخىغا دائىر مەلۇماتلار بىلەن تۈركىي خەلقلەر قەدىمكى ئەدەبىياتىدا ساقلانغان ئالىپ ئەرتۇڭاغا دائىر قوشاقلار بۇ ئىككى ئىسىمنىڭ بىرلا شەخسنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا.

قەدىمكى ئىران ئەدەبىياتىدا رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەر كەڭ كۆلەمدە ساقلانغان. بۈگۈنكى كۈندە پارس قولتۇقىدىن تارىم ۋادىسىغىچە بولغان كەڭ رايونلاردىكى خەلقلەر ئارىسىدا رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەر كەڭ تارقالغان. ئىسلامىيەتتىن خېلى بۇرۇنقى زامانلاردىلا رۇستەم ھەققىدىكى ئەپسانە- رىۋايەتلەر ئىران خەلقى ئارىسىدا ئېغىزدىن- ئېغىزغا تارقىلىپ يۈرگەن. «رۇستەم» سۆزى پەھلەۋى تىلى (ئوتتۇرا قەدىمكى زامان پارس تىلى) دا «روستاستاخماك» (Rostastahmak) ياكى «روستاستاخم» (Rostastahm) دەپ خاتىرىلەنگەن. بۇ ئىسىم ئەڭ دەسلەپ ئارساك (باكتىرىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ. مىلادىدىن بۇرۇنقى 247- يىلىدىن مىلادى 226- يىلىغىچە) خاندانلىقى دەۋرىدە يېزىلغان «ئاسسۇرىيلار دەرىخى» ناملىق مەسەللەر توپلىمىدا ئۇچرايدۇ (89). كېيىنچە زاراتۇستىرا دىنىنىڭ يەنە بىر مۇھىم دەستۇرى «بەنداخىش» (يارالمىش خاتىرىلىرى) دا يەنە تىلغا ئېلىنىدۇ. ئىران تەتقىقاتچىلىرىنىڭ بەزىلىرى رۇستەم ئارساك سۇلالىسى دەۋرىدىكى ساكىستان (شەرقىي ئىران) دا ئۆتكەن داڭلىق بىر بەگ بولۇشى مۇمكىن. كېيىنچە خەلق ئارىسىدا ئۇنىڭغا دائىر رومانتىك رىۋايەتلەر تارقىلىشقا باشلىغان. ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە بۇ رىۋايەتلەر شەرقىي ئىران رايونىدىن غەربتىكى ئىككى دەريا ۋادىلىرىغا تارقالغان دەپ قارايدۇ (90).

فىردەۋسى دەۋرىگە كەلگەندە، بۇ رىۋايەتلەر جۇغلىنىپ، بىر قانچىلىغان «شاھنامە»لەرنىڭ سيۇژىتىغا ئۇلگە تەقدىم قىلدى. لېكىن رۇستەم ئوبرازى پەقەت فىردەۋسىنىڭ قەلىمى ئاستىدىلا يۈكسەك بىر بەدىئىي ئوبرازغا ئايلاندى. فىردەۋسى «شاھنامە»دە رۇستەمنى ئاجايىپ قۇدرەتلىك مىللىي قەھرىمان سۈپىتىدە تەسۋىرلەپ، شەرق داستانچىلىقىنىڭ يۈكسەك ئۈلگىسىنى ياراتتى. «شاھنامە»دە رۇستەم ئوبرازى سوقراب، سىياۋۇش ۋە ئىسفەندىيارلار پاجىئەسىگە يانداشقان ھالدا تراگېدىك زىددىيەتلەر ئىچىدە راۋاجلىنىدۇ ۋە ئەفراسىياپ بىلەن بولغان تىنىمسىز جەڭلەر داۋامىدا يارىتىلىدۇ.

فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە» سىدىن كېيىن، رۇستەم ھەققىدىكى رىۋايەتلەر ئىران تەۋەسىدىن ھالقىپ پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدىكى تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالدى. رۇستەم ئوبرازى ئېغىزدىن ئېغىزغا تارقىلىش جەريانىدا قەھرىمانلىقى ئۈستىگە ئىلاھلاشتۇرۇلدى، غايىۋىلەشتۈرۈلدى، كلاسسىكلارنىڭ قەلىمى ئاستىدا قايتا- قايتا زىكرى قىلىنىپ، مەدداھ- ۋائىزلارنىڭ ئېغىزلىرىدا تەكرار- تەكرار ئېيتىلدى.

شۇنىسى قىزىقارلىقكى، تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئومۇميۈزلۈك ئىسلام ئېتىقادىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ قەدىمكى ئىجادىدا يارانقان ۋە غايىۋىلەشتۈرگەن قەھرىمانلىرىنى ئاستا- ئاستا ئۇنتۇپ كېتىشتى. قاراخانىيلار دەۋرىدىن كېيىن ئالىپ ئەرتۇڭا ھەققىدىكى رىۋايەت- قىسسىلەر قايتا تىلغا ئېلىنمىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا پارس قىسسىلىرىدىكى رۇستەم، جەمشىد، فېرىدۇن، سوقراب، سىياۋۇش، ئەردەشىر قاتارلىق قەھرىمانلار ئوبرازى ئالماشتى. غاپۇرۇپ: «تاغلىق رايونلاردىكى تاجىكلار بىرەر ئىش باشلىغاندا ‹يا، پىرىم رۇستەمدىن مەدەت› دەپلا باشلايدۇ. ئۇلار ئاسماندىكى ھەسەن- ھۈسەننى ‹رۇستەمنىڭ ئوقياسى›غا تەقلىد قىلىدۇ.

كامارنى رۇستەم دەپ ئاتايدۇ» (91) دەيدۇ. تۈركىي خەلقلەر ئارىسىدىمۇ رۇستەم، جەمشىدلەرنى ئۇلۇغلايدىغان ۋە ئىلاھلاشتۇرىدىغان ئادەتلەر ۋە رىۋايەتلەر ھېلىھەم ساقلانماقتا. ئەپسۇسكى، بىز ئالىپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياپ) ھەققىدە «تۈركىي تىللار دىۋانى» ۋە «قۇتادغۇ بىلىگ» تىكى ئازراق مەلۇماتتىن باشقا ھېچقانداق فولكلور خاراكتېرلىق ئۇچۇرغا ئىگە ئەمەسمىز.

تۆتىنچى دىئالوگ: شەرقچە ئۇتوپىيە- ئىسكەندەر سېپىلى

«بىر كۈنى كېچىسى خەلىپە مەئمۇن چۈش كۆردى. چۈشىدە ئاپئاق يۈزلۈك، كۆك كۆزلۈك، پېشانىلىرى كەڭ، يۈرۈش-تۇرۇشى سىپايە بىر كىشى ئۇنىڭ كارىۋىتىنىڭ قېشىدا ئولتۇراتتى. خەلىپە ئېھتىرام بىلەن سورىدى: «سىز كىم؟»، مويسىپىت سۆپەت كىشى جاۋاب بەردى: «ئارىستوتېلمەن». خەلىپە سورىدى: «ئېھ، دانىشمەن، سوئالىم بار، گۈزەللىك نېمە؟»، ئارىستوتېل جاۋاب بەردى: «گۈزەللىك ئەقىل- پاراسەتتە». خەلىپە سورىدى: «يەنىچۇ؟»، ئارىستوتىل جاۋاب بەردى: «گۈزەللىك قانۇن- تۈزۈمدە». خەلىپە يەنە سورىدى: «يەنىچۇ؟»، ئارىستوتېل جاۋاب بەردى: «گۈزەللىك ئاۋام خەلق ئىچىدە». جەلىپە يەنە سورىدى: «يەنىچۇ؟»، ئارىستوتېل ئاستا باش چايقىدى: «بەس، ئەمدى كۇپايە» (92).

- ئىبنى نەدىم: «كىتاب»

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئالېكساندر ماكېدونىسكىنى دېگەن بۇ نام ياۋروپالىقلارغا قانچىلىك تونۇش بولسا، ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن دېگەن بۇ ئىسىممۇ پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىغا شۇنچىلىك تونۇشتۇر. ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈشىدىن كېيىن ئىران چۆللۈكلىرىدىن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىقۇش تاغلىرى شۇنىڭدەك تاكى ھىندى دەرياسى ۋادىسىغا قەدەر بولغان ئۇزاق ئاسىيادا «قوش مۆڭگۈزلۈك ئىسكەندەر» ھەققىدە تالاي رىۋايەتلەر توقۇلدى. ئۇنىڭ ئاسىياغا قىلغان ئىستېلاچىلىق يۈرۈشلىرى داۋامىدا كەلتۈرگەن سورۇقچىلىقلىرى ئاستا- ئاستا ئۇنتۇلۇپ كەتتى. مىلادى VII ئەسىردە ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى- «قۇرئان» دا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن نامىنىڭ قايتا زىكرى قىلىنىشى ۋە ئۇ ھەقتىكى رىۋايەتنىڭ تىلغا ئېلىنىشى، ئىسكەندەرنىڭ پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىدا ئادىل پادىشاھ سۈپىتىدە غايىۋىلەشتۈرۈلۈشىگە ئاساسلىق مەنبە بولدى. شۇندىن باشلاپ قانچىلىغان شەرق كلاسسىكلىرى ئىسكەندەر ھەققىدە ئاجايىپ- غارايىپ قىسسەلەرنى يېزىپ چىقىشتى. ئادىل پادىشاھ، ھەققانىي ھۆكۈمرانلارنىڭ غايىۋى مىزانى ئىسكەندەر ئوبرازىدا ئىپادىلىنىدىغان بولدى. ئېھتىمال، شەرق دۇنياسىغا تونۇلغان جاھانگىرلار ئىچىدە بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئىسكەندەرچىلىك مەدھىيىلەنگەن. شەخس بولمىسا كېرەك. ئىسكەندەرگە ئوتتۇرا ئەسىر خرىستىيان ياۋروپاسى بېرەلمىگەن شان- شۆھرەتنى ئوتتۇرا ئەسىر مۇسۇلمان شەرقى بەرگەندى. قىسقىسى، نىزامىدىن نەۋائىيغىچە، «قۇرئان» قىسسىلىرىدىن مەدداھلارنىڭ ئېغىزلىرىغىچە بولغان بەدىئىي ئىجادىيەتتە ئىسكەندەر شەرقچە ئۇتوپىيىنىڭ ئەڭ يۇقىرى مىزانى بولۇپ قالدى.

ئىسكەندەرنىڭ مۇسۇلمان دۇنياسىدا شۇنچىلىك دەرىجىدە غايىۋىلەشتۈرۈلۈشىنىڭ سىرى نېمە؟ ماكېدونىيىدىن قىلىچ ئوينىتىپ كەلگەن بىر ئىستېلاچى قانداقلارچە شەرق ئۇتوپىزمىنىڭ سىماسى بولۇپ قالدى؟

ئىسكەندەرنىڭ شەرققە يۈرۈش قىلىشى قەدىمكى ياۋروپاغا شەرقنىڭ تۇنجى دەرۋازىسىنى ئاچقانىدى. شۇندىن باشلاپ شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتى ئىسكەندەر ئىستېلا قىلغان چەكسىز ئۇزاق زېمىننى بويلاپ، ئۆز ئارا كەڭ كۆلەملىك ئۆتۈشۈش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى. ئۆز دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن ئىراننىڭ ئومۇرتقىسى ھېسابلانغان باكتېرىيە مەشرىق بىلەن مەغرىبتىن كېلىدىغان ئۇچۇرلارنىڭ تۈگۈنىگە ئايلاندى. خۇددى دراپېر ئېيتقاندەك: «ئەگەر ياۋروپا ئىدىيىلىرى باكتېرىيە ئارقىلىق يىراق شەرققە تارقالغان دەيدىكەنمىز. ئوخشاشلا ئاسىيا چۈشەنچىلىرىمۇ ئاشۇ قانال ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقالغان» (93). گەرچە، ئىسكەندەرنىڭ شەرققە قىلغان يۈرۈشى شۇنچىلىك تاسادىپىي باشلىنىپ، شۇنچىلىك تېز ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ياۋروپاغا سىرلىق تىلسىم ھېسابلانغان شەرقنى تۇنجى قېتىم تونۇتقان شەخس ئىدى. شەرق دۇنياسىمۇ ئوخشاشلا ئىسكەندەر ئىستېلاسى جەريانىدا ياۋروپا ھەققىدىكى تۇنجى كەڭ كۆلەملىك ئۇچۇرغا ئېرىشكەنىدى. شۇڭلاشقا ئىسكەندەر يۈرۈشلىرى شەرق خەلقلىرىگە مۆلچەرلىگۈسىز چوڭقۇر تەسىراتلارنى قالدۇردى.

مىلادىدىن بۇرۇنقى V ئەسىردىن باشلاپ ماكېدونىيىنىڭ گېرىتسىيىدىكى تەسىرى كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى IV ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە ماكېدونىيە زور دەرىجىدە كۈچىيىپ، سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشلىرى ئېلىپ بېرىشقا تەييارلاندى. دەل شۇ چاغدا ھاياتىي كۈچى ئۇرغۇپ تۇرغان ياش ئالېكساندر ماكېدون تەختىگە چىقتى. ئۇ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 336- يىلىدىن باشلاپ شەرققە قارىتا كەڭ كۆلەملىك تاجاۋۇزچىلىق ئۇرۇشلىرىنى قوزغىدى. شۇ دەۋردە شەرقتە ئىران ئاخمانىيلار سۇلالىسى (پېرسىيە ئىمپېرىيىسى) ئەڭ كۈچلۈك خاندانلىق ئىدى. مىلادىدىن ئىلگىرىدىكى 334-331- يىللىرى ئالېكساندر پارس قوشۇنلىرىنى بىر قانچە قېتىم قاتتىق مەغلۇب قىلدى. ئاقمانىيلار سۇلالىسى ئاخىرقى ھېسابتا پۇت تىرەپ تۇرالمىدى. مىلادىدىن بۇرۇنقى 330- يىلى ئاخمانىيلار خاندانلىقىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى دارا III ئوردىنى تاشلاپ شەرققە قاچتى ۋە يېرىم يولدا بىر ھەربىي سەركەردىسى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇندىن باشلاپ ئالېكساندر كاسپىي دېڭىزىنى بويلاپ ئوتتۇرا ئاسىياغا يۈرۈش قىلدى. لېكىن ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوغدىلار، ساكلار ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ قاتتىق قارشىلىقىغا ئۇچرىدى. گرېك قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيانى تولۇق ئىستېلا قىلغىچە زور دەرىجىدە ھالسىرىدى. نەتىجىدە ئاخىرقى نىشانىنى ھىندىستانغا قاراتقان گرېك- ماكېدون قوشۇنلىرى مىلادىدىن بۇرۇنقى

323- يىلى ئالېكساندر كېسەل بولۇپ قازا تاپقاندىن كېيىن، قالايمىقانچىلىق ئىچىدە قېپقالدى. بىر قىسمى توپىلاڭ كۆتۈرۈپ ياۋروپاغا قايتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىران تەۋەسىدە سەلۇكىلەر، پارفىيە، گىرېك، ماكېدونىيە قاتارلىق شەرقچە تۈس ئالغان خاندانلىقلار قۇرۇلدى ۋە بىر قانچە ئەسىر داۋاملاشقان ئوتتۇرا ئاسىيا ئېللىنىزم مەدەنىيىتىنى شەكىللەندۈردى. «گىرېك- ماكېدونىيىلىكلەرنىڭ شەرققە يۈرۈشى گەرچە ئىلگىرىكى ئارىيان- ساك- سكىف- تۇران كارۋان يولى ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلغان بولسىمۇ، ئۇ تەدرىجىي مەشھۇر يىپەك يولىنىڭ شەكىللىنىشىگە ھەسسە قوشتى. . . يىپەك يولى قەدىمكى زاماندىن پۈتكۈل ئوتتۇرا ئەسىرگىچە داۋاملىق راۋاجلاندى. گرېك- رىم، بۇددا ۋە ئىسلام مەدەنىيىتى دەۋرىدە داۋاملىق يېڭى مەزمۇنلار بىلەن روناق تاپتى. بۇ جەرياندا ئېللىنىزملىق مەدەنىيەت ئوخشىمىغان دەۋرلەردە يەنىلا ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىپ كەلدى» (94) .

ئالېكساندر ماكېدونىيسكىي ئاران 37 يىل ياشىدى. قىسقىغىنە 12 يىل ئىچىدە ئاسىياغا يۈرۈش قىلىپ بالقاندىن پەنجاپقىچە بولغان بىپايان تېررىتورىيىنى ئىستېلا قىلدى ۋە غەرب بىلەن شەرقنى تۇنجى قېتىم تۇتاشتۇردى. ئۇزاق ئاسىيانىڭ دەشت- باياۋانلىرىدا ئالېكساندرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان قانچىلىغان شەھەرلەر بىنا قىلىندى. پەقەت ئۆز دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيادىلا باكتېرىيە بىلەن سوغدىيانانى تايانچ قىلغان ئالېكساندر نامىدىكى 8-10غىچە شەھەر بەرپا قىلىنغانىدى. بۇلاردىن ھىرات قېشىدىكى ئالېكساندرىيە، قەندىھاردىكى ئالېكساندرىيە، ھىندىقۇش تېغى ئېتىكىدىكى ئالېكساندرىيە، كافكازدىكى ئالېكساندرىيە، ئامۇ دەرياسى بويىدىكى ئالېكساندرىيە، باكتېرىيە ئەتراپىدىكى ئالېكساندرىيە ۋە مەرغىيانادىكى ئالېكساندرىيە قاتارلىقلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن (95) . ھەتتا بىر قىسىم شەرق ئالىملىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بىر قىسىم قەدىمكى مىللەت ناملىرىنى ئالېكساندر بىلەن باغلايدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ‹ئۇيغۇر› نامىنى مۇنداق ئىزاھلايدۇ: «ئۇيغۇر، بىر ئەلنىڭ نامى . . . زۇلقەرنەين ئۇيغۇر ئېلىگە يېقىنلاشقاندا، تۈرك خاقانى ئۇنىڭغا قارشى تۆت مىڭ ئادەم ئەۋەتكەن. بۇلارنىڭ قالپاقلىرىنىڭ قاناتلىرى لاچىن قاناتلىرىغا ئوخشايدىكەن. ئوقنى ئالدىغا قانداق ئاتسا، كەينىگىمۇ شۇنداق ئۇستىلىق بىلەن ئاتىدىكەن. زۇلقەرنەين بۇلارغا ھەيران قاپتۇ ۋە ‹ئىنان خۇزخۇرەند- بۇلار باشقىلارغا موھتاج بولماي، ئۆز ئوزۇقىنى ئۆزى تېپىپ يەيدىغانلار ئىكەن. بۇلارنىڭ قولىدىن ئوۋ قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ، قاچان خالىسا شۇ چاغدا ئېتىپ يېيەلەيدۇ›، دەپتۇ. شۇندىن باشلاپ بۇ ئەل ‹خۇزخۇر› دەپ ئاتىلىپتۇ ۋە ئاستا- ئاستا ‹ئۇيغۇر› سۆزىگە ئۆزگىرىپتۇ» (96) . ئۇندىن باشقا مەھمۇد قەشقەرى يەنە ئالېكساندرغا باغلىق بولغان يەنە بىرمۇنچە ناملارنى تىلغا ئالىدۇ: «بىر تۈرك ئەسكىرى ئىسكەندەرنىڭ بىر ئەسكىرىنى قىلىچ بىلەن چاپقاندا، ئۇنىڭ تورۋىسىمۇ چېپىلىپ كەتكەن، تورۋىدىكى ئالتۇنى چېچىلىپ قانغا مىلەنگەن. بۇ جاينى شۇندىن كېيىن ‹ئالتۇن قان› دەپ ئاتاپ كەلگەن» (97) . «ئەتىياز پەسلىدە تۈرك يېرىدە يامغۇر يېغىپ پاتقاقچىلىق بولغاندا ئىسكەندەر: ‹ئىنچى گىل ئەست؟›، دەپ سوراپتۇ. بۇ سۆزنىڭ مەنىسى، بۇ قانداق پاتقاقچىلىق؟ دېگەندىن ئىبارەت ئىكەن. بۇ سۆزدىن ‹چىگىل›، سۆزى تۇغۇلۇپ قەبىلە ھەم يەر نامىنى بىلدۈرىدىغان بولۇپتۇ» (98) .

دېمەك، ئالېكساندر ئىستېلاسىدىن كېيىن، ئوتتۇرا ئاسىيادا خېلى ئۇزاق زامانلارغىچە، ئېللىنىزم مەدەنىيىتىنىڭ تەسىرى بىلەن ئىسكەندەر ئوبرازى زور دەرىجىدە غايىۋىيلەشتۈرۈلدى. ئىسلامىيەت دەۋرى باشلانغاندىن كېيىن، زۇلقەرنەين ھەققىدىكى قىسسەلەرنىڭ «قۇرئان» سۈرىلىرىگە كىرىپ كېلىشى، ئۇنىڭ ئوبرازىنىڭ پۈتكۈل مۇسۇلمان شەرقىدە غايىۋىي پادىشاھ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈشىگە ئاساس ياراتتى. ئېھتىمال، نىزامىغىچە بولغان ئۇزاق جەرياندا ئىسكەندەرگە ئائىت تالاي قىسسەلەر توقۇلغان بولۇشى مۇمكىن. لېكىن يۈكسەك بەدىئىي ماھارەت بىلەن غايىۋىيلەشتۈرۈلگەن ئىسكەندەر ئوبرازىدا تۇنجى قېتىم شەرقچە ئوتوپىيىنى ئوتتۇرىغا قويغان كىشى نىزامى گەنجىۋى (1114-1209) دۇر.

نىزامى شەرق خەلقلىرىگە كەڭ تارقالغان خەلق رىۋايەتلىرىگە ئاساسەن بەش داستاننى ئۆز ئىچىگە ئالغان «خەمسە» سىنى يېزىپ چىقتى ۋە شەرق ئەدەبىياتى جۈملىدىن پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر ئەدەبىياتىدىكى «خەمسىچىلىك ھادىسىسى» گە بايراقدار سۈپىتىدە يول ئاچتى. نىزامى «خەمسە» سىنىڭ ئەڭ ئاخىرقىسى، يەنى بەشىنچىسى- «ئىسكەندەرنامە» ئىدى. «نىزامى بۇ داستاننى ھاياتىنىڭ ئاساسىي مەھسۇلى دەپ قاراپ، ئۇنىڭغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بەرگەن» (99) .

ئالېكساندر ماكېدونىيسكىي ھەققىدە ئۇنىڭ يۈرۈشلىرىگە قاتناشقان پتولېمېي، ئارىستوبۇل، كاللىسفېنلار؛ ئېللىنىزم دەۋرىدە ئانتىكلىد ئافىنسكىي، نىمفىس ھېراكلېيسكىيلار؛ رىم دەۋرىدە فلاۋىي ئاررىئان، پلوتارخ، لۇكىئان، كۇرسىي رۇف، دىئادارلار تەرىپىدىن تارىخىي، بىئوگرافىك، جۇغراپىيىلىك ۋە بەدىئىي ئەسەرلەر يارىتىلغان. شەرقتە نىزامىغىچە ياشىغان تەبەرى، بەيھەقى، ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى، بېرۇنى قاتارلىق مۇئەللىپلەر ئۆز ئەسەرلىرىدە ئالېكساندرغا تالاي سەھىپىلەرنى ئاجراتتى (100) .

نىزامى «ئىسكەندەرنامە» نى يېزىشتا تارىخىي يازما مەنبەلەر بىلەن خەلق ئىچىدىكى رىۋايەتلەرگە تەڭلا مۇراجىئەت قىلدى. ئۇنى قىزىقتۇرغىنى ئىسكەندەرنىڭ سىياسىي تارىخى ئەمەس، بەلكى غايىۋىيلەشكەن ئىسكەندەر ئوبرازىدا ئەكس ئېتىدىغان غايىۋى جەمئىيەت ئىدى. «ئىسكەندەرنامە» ئىككى قىسىمغا- «شەرەپنامە» ۋە «ئىقبالنامە» گە بۆلۈنگەن بولۇپ، ئالدىنقى قىسمىدا، ئىسكەندەر يىراققا يۈرۈش قىلغان بىر جاھانگىر ئەمەس، بەلكى مىسىردىن ھىندىستانغىچە بولغان شەرق ئەللىرىنى

زۇلۇمدىن، ئۇرۇش- ماجرالاردىن خالاس قىلغۇچى، ئادالەتنى ياقلاپ خەلققە ئاسايىشلىق بەرگۈچى شاھ سۈپىتىدە تەسۋىرلىنىدۇ.

«ئىسكەندەرنامە» نىڭ ئىككىنچى قىسمى- «ئىقبالنامە» دە شائىر نىزامىنىڭ غايىۋى تەسەۋۋۇرى تولۇق ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ. ئىسكەندەر ۋەتىنى رۇمغا قايتىدۇ ۋە ئىران، ھىندىستاندىن كەلتۈرۈلگەن كىتابلارنى تەرجىمە قىلدۇرۇپ، ئۆز ئوردىسىغا ئارىستوتىل، سوقرات، ئەپلاتون، ۋەلىس، ھەرمىس قاتارلىق ئالىملارنى توپلاپ ئىلمىي سۆھبەتلەرنى ئۆتكۈزىدۇ. ئاندىن ئىسكەندەر يۈز مىڭ لەشكەر توپلاپ، يىراققا يۈرۈش قىلىدۇ. ھەر تەرەپتىكى ئەللەرگە بارىدۇ. يەجۈج- مەجۈجىلەرنىڭ يولىنى توسۇغۇچى «سەدد» (تام) قۇرىدۇ. ئەڭ ئاخىرىدا ئىسكەندەر گۈللەپ- ياشنىغان، باي- كەمبىغەلى بولمىغان، زۇلۇمدىن خالىي، ئادالەت ياقلانغان، ھەممە بەختىيار ياشايدىغان بىر مەملىكەتكە كېلىدۇ. بۇ يەردە كېسەللىك ۋە ئازاب- ئوقۇبەت بولمايدۇ. كىشىلەر پەقەت قېرىلىق يەتكەندە ئاندىن ئۆلىدۇ. .. ئىسكەندەر ئاخىرى بەختىيار بىر جەمئىيەتنى تاپىدۇ ۋە قايتىشىدا شەھرىزۇردا ۋاپات بولىدۇ. ..

دېمەك، نىزامىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى ئىسكەندەر شەرقچە ئۇتوپىيىنىڭ مەنزىرىسىنى يارىتىدۇ. يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىگ»تە ياراتقان «ئادالەت، قانۇن ۋە بىلىم ئارقىلىق دۆلەت ئىدارە قىلىنىدىغان» غايىۋى جەمئىيىتى نىزامى ئىجادىدا ئىسكەندەر ئوبرازىدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئۆز نۆۋىتىدە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، نىزامىنىڭ قەلىمى ئاستىدىكى شەرقچە ئۇتوپىيىنىڭ ۋەكىلى بولغان ئىسكەندەر مىلادىدىن بۇرۇنقى 334-323- يىللىرى ئارىلىقىدا شەرققە قىلىچ ئوينىتىپ كەلگەن ئالېكساندىر ماكېدونىسكىدىن تۈپتىن پەرقلىنەتتى. ئۇ، غايىۋىيلەشتۈرۈلگەن ئىسكەندەر ئوبرازى ئارقىلىق شەرق ئۇتوپىيىسىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىدېئال ھاكىم، پەيلاسوپ شاھ ۋە ئاسايىشلىق ئەلگە باش بولغۇچى دانىشمەن پادىشاھ سىماسىنى ياراتقانىدى. يۈسۈپ خاس ھاجىپ، نىزامى گەنجىۋى، ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى ۋە ئەلىشىر نەۋائىي قاتارلىقلار ياراتقان شەرقچە ئۇتوپىيە، خرىستىيان ياۋروپاسى ئويغانغاندىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن كامپانىلانىڭ «قۇياش شەھىرى»، توماس مورنىڭ «ئۇتوپىزم»، سېنسىمون، فۇرىي، ئوۋېن قاتارلىقلارنىڭ «خىيالىي سوتسىيالىزم» قاتارلىق غەربچە ئۇتوپىيىسىدىن كۆپ بالدۇر ئىدى. شۇڭا شەرقشۇناس ئالىم، ئاكا دېمىك ئى. ئا. ئوربېلى: «نىزامى ئالېكساندىر ھەققىدىكى داستانغا ئېپىزوت سۈپىتىدە ئاجايىپ ئۇتوپىك جەمئىيەت تەسۋىرىنى كىرگۈزدى ۋە توماس مور، كامپانىللا غايىلىرىدىن بىر قانچە ئەسىر بالدۇر ئېيتتى» (101) دەيدۇ.

نىزامىدىن كېيىن، شەرقچە ئۇتوپىيىنىڭ راۋاجى ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى (1253-1325) نىڭ «خەمسە» سىگە كىرگۈزۈلگەن «ئىسكەندەر زۇلپىقارى» دا يەنە بىر بالداق يۇقۇرى كۆتۈرۈلدى. لېكىن ئۇنى ھەقىقىي مۇكەممەللىككە يەتكۈزگەن شەخس تۈركىي خەلقلەرنىڭ XV ئەسىردىكى بۈيۈك شائىرى، مۇتەپەككۇرى ئەلىشىر نەۋائىي ئىدى.

نەۋائىي «سەددىي ئىسكەندەر» نى يېزىشتا نىزامىدىن بۇيانقى شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ ئەسەرلىرىنى، ئىران تارىخىنى ۋە خەلق ئىچىدە تارقىلىپ يۈرگەن ئىسكەندەرگە ئائىت قىسسىلەرنى تىرىشىپ ئۆگەندى ۋە ئۆز دەۋرىگە مۇناسىپ بولغان ئوتوپىك جەمئىيەتنىڭ كارتىنىسىنى سىزىپ چىقماقچى بولدى. نەۋائىي ياراتماقچى بولغان غايىۋى جەمئىيەت، ئىران باياۋانلىرىدىن تارىم چۆككۈرلۇقلىرىغىچە بولغان تېرىتورىيىدىكى خەلقلەر ئىنتىلىۋاتقان شەرقچە ئۇتوپىيە ئىدى. .. داستاندا تەسۋىرلىنىشىچە، پادىشاھ ئىسكەندەر بىر يۇرت ياكى بىرەر مىللەتنىڭ ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل يەر يۈزىنىڭ پادىشاھى ئىدى. ئۇ ئىستىبلاچىلىق ۋە مۇستەبىتلىكنى ئەمەس، بەلكى بىلىم، ئادالەت ۋە قانۇن ئارقىلىق ئىدارە قىلىنىدىغان، تىنچ ۋە ئاسايىشلىق ھۆكۈم سۈرگەن، خەلق باياشات بىر غايىۋى جەمئىيەتنى ئىزدىگۈچى ھۆكۈمران ئىدى. ئۇ، قىرۋان دېگەن جايغا سورۇقچۇلۇق كەلتۈرۈۋاتقان يەجۈج- مەجۈجلەردىن مۇداپىئە كۆرۈپ، خەلقنى تىنچ ھاياتقا ئېرىشتۈرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن قەبىلە ۋە تائىپىلەردىن مىڭلىغان ئۇستىلارنى تەكلىپ قىلىپ، غايەت زور سېپىل سالدۇرىدۇ:

كى نەچچە مىڭ ئۇستادۇ سەنئەتكارى،
تامام ئەتتىلەر سەددىي ئىسكەندەرى.

دەرۋەقە، يەجۈج- مەجۈجلەردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن سېلىنغان بۇ غايەت زور سېپىل ئۆز مەنىسى بىلەن شەرقچە غايىۋى جەمئىيەتنىڭ سىمۋولى بولغان- ئىسكەندەر سېپىلى ئىدى. خۇددى نەۋائىي «تارىخى مۇلكى ئەجەم» ناملىق تارىخىي ئەسىرىدە ئېيتقاندەك، ئىسكەندەر ئىلىم- مەرىپەتنى سۆيىدىغان ئادالەتلىك پادىشاھ ئوبرازىدا پۈتكۈل شەرققە تونۇلغانىدى: «. . . ھەر تەقدىر بىلە ئىسكەندەر پادىشاھى ئەردىكىم، ئاندىن بۇرۇنقى ۋە سوڭغى سەلاتىن بۇگۇنگەچە ئول قىلغان ئىشنى قىلمادىلەر. ھەم ھەكىم ئەردى، ھەم ۋالىي. بەزى ئانىڭغە نۇبۇۋۋەت ئۇستادى ھەم قىلىپتۇرلەر. تۆرت يۈز ھەكىم ئانىڭ خىزمەتىدە ئەردىلەر. ئەفلاتۇن ئىلاھىي باشلىغ ۋە ئەرەستۇدەك ۋەزىرى بار ئەردى. سېكىز مىڭ شاھ ۋە شاھزادە خىزمەتىنى قىلۇر ئەردىلەر. . .» (102).

دېمەك، نەۋائىي قەلىمى ئاستىدىكى ئىسكەندەر ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى تەلپۈنگەن غايىۋى جەمئىيەتنىڭ مۇجەسسەمى ئىدى. شۇندىن ئېتىبارەن ئىسكەندەر سېپىلىدا ئىپادە قىلىنغان شەرقچە ئۇتوپىيە ياۋروپا ئويغىنىشىدىن كېيىنكى ئىنسانىيەت تەپەككۇر ئىنقىلابىغىمۇ مۇئەييەن تەسىرلەرنى كۆرسەتتى.

بەشىنچى دىئالوگ:
شەرقچە تراگېدىيە- ئاشىق- مەشۇقلار قىسسىلىرى

خىسراۋ: نېدۇر ساڭا ئالەمدە پېشە؟
پەرھاد: ئىشىق ئېھرە، مەجنۇنلۇق ھەمىشە.
خىسراۋ: جانىڭغە بۇ ئىشدىن ئەلەم بار.
پەرھاد: ئىشىق ئېھرە، جاندىن كىمگە غەم بار!؟
— نەۋائىي: «پەرھاد-شىرىن»

ئىنسان سەنئەتنى ياراتتى. سەنئەت ئۆز نۆۋىتىدە ئىنساننى مەڭگۈلۈك مەقسەت قىلدى. ئىنسان يارىتىلغان ئەشۇ يىراق نۇرلۇق سەھەردىن باشلاپ ئۇلارنىڭ سەنئىتىمۇ پەيدا بولغان. شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، مۇھەببەت بولغانلىقى ئۈچۈنلا سەنئەتمۇ پۈتمەس-تۈگىمەس يوشۇرۇن ئېنېرگىيىگە ئىگە بولغان. ئادەمئاتا بىلەن ھاۋا ئانا «چەكلەنگەن مېۋە»نى يەپ ئۆز يالىڭاچلىقلىرىدىن ئۇيالغىنىدا، جەننەتتىن ھەيدىلىپ زېمىندىن ئىللىق تۇپا ھىدىنى تۇنجى قېتىم پۇرىغىنىدا، ئەنجۈر ياپراقلىرى بىلەن ئۇياتلىق يەرلىرىنى توساشقا باشلىغىنىدا، رەڭدار ئۇپۇقنى كۆرۈپ، زۇمرەتتەك كۆكۈش دېڭىزنىڭ تىنىقىنى ئاڭلىغىنىدا ئۇلارنىڭ قەلبىدە مۇھەببەت ئويغانغان... شۇندىن باشلاپ سەنئەت مۇھەببەت بىلەن يۇغۇرۇلۇپ كەتتى.

دەرۋەقە، مۇھەببەت-ئەدەبىيات-سەنئەتنىڭ مەڭگۈلۈك تېمىسى. ئەلمىساقتىن بۇيان سەنئەت ئادەمئاتا بىلەن ھاۋا ئانىدىن باشلانغان ئىشقى-مۇھەببەتنى كۈيلەپ كەلدى. بولۇپمۇ شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ قەلىمى ئاستىدا مەيدانغا كەلگەن داستانچىلىق ژانىرى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر. شۇنىسى ئېنىقكى، شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ قەلىمىدە يۈكسەك بەدىئىي كامالەتكە يەتكەن ئاشىق-مەشۇقلار ھەققىدىكى داستانلار يازما ئەدەبىياتقا كىرىشتىن ئاۋۋال ئۇزاق زامانلار خەلق ئارىسىدا ئېغىزدىن-ئېغىزغا تارقىلىپ كەلگەنىدى. يەنە كېلىپ بۇ ھەقتىكى ھېكايە-رىۋايەتلەر مەلۇم بىر ئىجتىمائىي كوللېكتىپ، قەبىلە-قەۋم ياكى مىللەت ئارىسىدىلا ئەمەس، بەلكى ئەرەب سەھرالىرىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا قىشلاقلىرىغىچە بولغان ئۇزاق تېررىتورىيىدىكى خەلقلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغانىدى.

شەرق دۇنياسىدا جۈملىدىن ئىسلام شەرقىدە ئىشقى-مۇھەببەت تېمىسىدىكى قىسسە ۋە داستانلارنىڭ كەڭ تارقىلىشى بۇ يەردە ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ ئۆزىگە خاس بەدىئىي تەسەۋۋۇرى، پىسخىك قۇرۇلمىسى ۋە تەپەككۇر ئالاھىدىلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شەرق كلاسسىكلىرىنىڭ قەلىمى ئاستىدا تەكرار-تەكرار يېزىلىپ، ئاۋام خەلققە تونۇلغان «پەرھاد-شىرىن»، «لەيلى-مەجنۇن»، «غېرىب-سەنەم» داستانلىرىدىن باشقا خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئىشقى-مۇھەببەت ھەققىدىكى ھېكايە-چۆچەكلەرنىڭ سانسىزلىغان ۋارىيانتلىرى شەرق ئەدەبىياتىدىكى بىر خىل ئەنئەنىۋى بەدىئىي فورمىنى شەكىللەندۈردى. «مىڭ بىر كېچە»نىڭ ئەڭ گۈزەل سەھىپىلىرى خەلپە قەسرى، شەھەر سارايلىرى ۋە تۆۋەن قاتلام تۇرمۇشىدىكى ئىشقى-مۇھەببەت ھېكايىلىرىدە مەزمۇن تاپتى.

شۇنىسى ئېنىقكى، قۇرغاق ئىقلىمدا ياشىغۇچى قۇملۇق خەلقلىرىنىڭ ھېس-ھاياجانغا نىسبەتەن فىزىئولوگىيىلىك ۋە پىسخىك سەزگۈسى ئالاھىدە كۈچلۈك كېلىدۇ. چۆل بىلەن بوستانلىق ئوتتۇرىسىدىكى تىنىمسىز ھايات يېتىلدۈرگەن چاڭقاق ۋە قۇرغاق ئىستەك ئۇلارنىڭ روھىي دۇنياسىدىكى دولقۇنسىمان پىسخىك ھالەتنى ھاسىل قىلغان. ئۇلاردىكى ئاسان غىدىقلىنىدىغان ۋە سەزگۈرلۈك ئۈستىگە قۇرۇلغان پىسخىك تىندۇرما ئۆزىنى ئەڭ نەپىس تۇيغۇ ئارقىلىق تىل ئىمكانىيىتىدە ئىپادىلىنىشنى ئىزدىگەن. شۇڭا شەرق شېئىرىيىتىنىڭ بەدىئىي كامالىتى بولغان ئىشقى شېئىرىيەت ئەرەب سەھرالىرىدىن تەكلىماكان گىرۋەكلىرىگىچە بولغان قۇرغاق، ھۆل-يېغىنسىز چۆل-جەزىرىلەر بىلەن كىچىك بوستانلىقلار ئۆز-ئارا گىرەلىشىپ كەتكەن ئىچكى ئاسىيادا تەرەققىي قىلغانىدى. «بۇ يەردىكى قۇياش نۇرىنىڭ تونۇردەك قىزدۇرۇشى بىلەن سۇسىز چۆللۈكلەرنىڭ ئالتۇندەك يالتىراشىدىن شەكىللەنگەن زېرىكەرلىك ھايات ئۇلارنى شېئىرىي تۇيغۇغا باي، ھېسسىياتچان، تىل سەنئىتى ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ چاڭقىغان روھىي دۇنياسىغا تەسەللىي تېپىشقا ئۈگەتكەن» (103). ئاكىلىرى تەرىپىدىن قۇدۇققا تاشلانغان يۈسۈپنىڭ كەنئان چۆللۈكلىرىدىن مىسىرغا ئېلىپ بېرىلىپ قۇللۇققا سېتىلىشى؛ باش ۋەزىرنىڭ خوتۇنى زۇلەيخانىڭ يۈسۈپنىڭ پىراقىدا قىرىق يىل كۆيۈشى؛ يۈسۈپنىڭ ئۆز جامالىنىڭ سېھرى كۈچى بىلەن ئاچارچىلىقتا قالغان مىسىر خەلقىنى قۇتقۇزۇشى؛ ئاللاتائالانىڭ قىرىق ياشلىق زۇلەيخانى ئون سەككىز ياشلىق گۈزەل قىزغا ئايلاندۇرۇپ يۈسۈپكە جورا قىلىپ بېرىشى... پەقەت ئاسىيا چۆللۈكلىرىدىكى زېرىكەرلىك ھاياتقىلا خاس بولغان شەرقچە رومانتىكا ئىدى. «يۈسۈپ-زۇلەيخا» ھەققىدىكى گۈزەل رىۋايەتلەرنىڭ «قۇرئان» سۈرىلىرىدە ئورۇن ئېلىشى، ئۇنىڭ پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىغا كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشىغا ئاساس بولغان. مۇھەببەت قىسسىلىرىگە سىڭگەن شەرقچە رومانتىكا تۆگە كارۋىنى، كولدۇرما ساداسى ۋە باش-ئاخىرى يوق سۇررەڭ قۇملۇق ئارقىلىق خاراكتېرلىنىدىغان بەدىئىي ئىجادىيەتتە پۈتمەس-تۈگىمەس ئېنېرگىيە بولغانىدى. خۇددى «ئەرەب ئەدەبىياتى» ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى خامىلتون. ئا. گىببى ئېيتقاندەك: «يىل بويى ئۆزگەرمەيدىغان تەبىئىي مۇھىت ئۇلارنىڭ ئادىتى، ئىدىيىسى ۋە تىلىنى شەكىللەندۈرگەن. توختىماي تەكرارلىنىپ تۇرىدىغان ھادىسىلەر ۋە ئاساسىي ئۆزگىرىشلەر ئۇلارنىڭ قەلبىدە چوڭقۇر تەسىراتلارنى قالدۇرغان ۋە ئەرەبلەرنىڭ تۇرمۇشى ھەم ئەدەبىياتىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىدە ئەكس ئەتكەن» (104).

شۈبھىسىزكى، چۆل-چۆللۈك خەلقلىرىنىڭ روھىي دۇنياسى ۋە پىسخىك خاھىشىنى شەكىللەندۈرگەن مۇھىم بىر تاشقى ئامىل. چۆل خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيىتى ئۆز مەنىسى بىلەن ئېيتقاندا قۇملۇق بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. يەھۇدىي، ئەرەب، پارس ۋە تۈركىي خەلقلەر مەدەنىيىتىمۇ شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. «سۆز ئېتىمولوگىيىسىدىن قارىغاندا، ئەرەب (Arab) قەدىمكى سېمىت تىلىدىكى نام بولۇپ، مەنىسى قۇملۇق ياكى قۇملۇق خەلقى دېگەننى بىلدۈرەتتى»

(105). ئەنە ئاشۇ ئۇزاققا سوزۇلغان ئاسىيا چۆللۈكلىرىدە قۇم بارخانلىرىنى قۇچاقلاپ، قۇياشنىڭ تونۇردەك تەپتىگە كۆنۈكۈپ، يىراق غايىۋى مەنزىلەرگە ئىنتىلىپ ياشاۋاتقان ئىسسىق مىزاج (خىلىت)لىق كىشىلەر ئاشىق- مەشۇقلار ھەققىدە ئاجايىپ گۈزەل رىۋايەتلەرنى توقۇشتى. ئۇياقتىن بۇياققا ئۆتۈشۈپ تۇرىدىغان تۆگە كارۋانلىرى بۇ رىۋايەتلەرنى ئۆزلىرىنىڭ كولدۇرما سادالىرىغا قوشۇپ يىراقلارغا ئېلىپ كېتىشتى. ئىسلامىيەت ئورتاق ئېتىقاد سۈپىتىدە پۈتكۈل غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، بۇ تۈردىكى رىۋايەت ۋە چۆچەكلەرنىڭ كەڭ تارقىلىشىغا ئىمكانىيەت ياراتتى. نەتىجىدە X ئەسىردىن كېيىنكى پارس ۋە تۈركىي شېئىرىيىتىدە ئاشىق- مەشۇقلارنى تېما قىلغان مۇھەببەت داستانلىرىنىڭ ئالتۇن دەۋرى يېتىپ كەلدى.

پۈتكۈل شەرق مۇسۇلمان دۇنياسىغا تونۇلغان ئاشىق- مەشۇقلار قىسسىلىرى ئىچىدە «لەيلى- مەجنۇن»، «پەرھاد- شىرىن»، «غېرىب- سەنەم» قاتارلىق ئۈچ مەشھۇر داستان ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر. يەنە كېلىپ بۇ داستانلاردا ئىپادە قىلىنغان تراگېدىيە يۈكسەكلىكى شەرق سەنئىتىدىكى تراگېدىيىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىنى ياراتتى.

«لەيلى- مەجنۇن» داستانىنىڭ ئەسلى ۋارىئانتى خەلق ئارىسىدىن ئېلىنغان بولۇپ، ئۇ، ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى ھەرقايسى قەبىلىلەر ئارىسىغا كەڭ تارقالغان گۈزەل رىۋايەت ئىدى. بەزى تەتقىقاتچىلار لەيلىنىڭ ئىشقىدا «مەجنۇن» بولغان قەيسنى رېئال شەخس دەپمۇ قارايدۇ. ھىتتى «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە، ئەرەب ئەدەبىياتىدا پلاتونچە مۇھەببەتكە ۋەكىللىك قىلىدىغان شائىر جەمىل (ئۆلۈمى مىلادى 701- يىلى) گە تەڭلىشەلەيدىغان كىشى «يېرىم ئەپسانىۋى تۈس ئالغان شەخس مەجنۇندۇر. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئۇنىڭ ئەسلى ئىسمى قەيس ئىبىن مۇراۋاھ بولۇپ لىرىك شېئىر- قوشاقچىلىقنىڭ ۋەكىلىدۇر. قەيس لەيلى ئىسىملىك قىزغا ئاشىق بولۇپ، مەجنۇنلۇق دەرىجىسىگە يەتكەنلىكى ئۈچۈن «مەجنۇن لەيلا» (لەيلىنىڭ مەجنۇنى) دەپ ئاتالغان» (106) دەپ يازىدۇ. ئىسلام دىنى ۋە ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ بۇ رىۋايەت ئەرەب يېرىم ئارىلىدىن ھالقىپ چىقىپ ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالدى.

«لەيلى- مەجنۇن» رىۋايىتىنى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىرگەن كىشى ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىدۇر. ئۇ، «شاھنامە» دە لەيلى- مەجنۇن ھەققىدىكى رىۋايەتنى قوشۇمچە سيۇژېت سۈپىتىدە ئۆز ئەسىرىگە قوشىدۇ. فىردەۋسىدىن بۇرۇن «بۇ ۋەقە ئىبىن قۇتەيبەنىڭ ‹شېئىر ۋە شائىر ھەققىدە كىتاب›، ئەبۇل فەراج ئەل- ئىسفاھانىينىڭ ‹مەجنۇن ھەققىدە ھېكايە›، ئەسىرى ۋە ئەبۇ بەكىر ئەل- ۋالىبى تۈزگەن ‹دىۋانى مەجنۇن› دا خاتىرىگە ئېلىنغان» (107). لېكىن بۇ سيۇژېتنى تۇنجى قېتىم يۈكسەك بەدىئىي كامالەتكە يەتكۈزگەن كىشى نىزامىي گەنجىۋىدۇر.

فىردەۋسىدىن نىزامىغىچە ئىككى يۈز يىل ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى. خەلق ئارىسىدا ۋە بەزى قەلەمكەشلەرنىڭ ئىجادىدا ئادەتتىكىدەك زىكرى قىلىنىپ كەلگەن بۇ رىۋايەت نىزامىنىڭ قەلىمى ئاستىدا پۈتكۈل ئىسلام دۇنياسىغا تونۇلدى. نىزامىي «خەمسە» سىگە كىرگۈزۈلگەن «لەيلى- مەجنۇن»، «پەرھاد- شىرىن» قاتارلىق داستانلار كېيىنكى دەۋرلەردە يېزىلغان مۇشۇ تېمىدىكى مۇھەببەت داستانلىرىغا ئۈلگە بولدى. نىزامىنىڭ مەزكۇر داستانلارغا سىڭدۈرگەن بەدىئىي قۇۋۋىتى كېيىنكى قەلەمكەشلەرنى تاڭ قالدۇردى. شەيخ سەئدى (1292-1208)، جالالىددىن رۇمىي (1273-1207) ۋە ھاپىز شىرازى (1389-1320) قاتارلىق بۈيۈك شائىرلار بۇ بىر جۈپ ئاشىق- مەشۇقلارنى تىلغا ئېلىپ ئۆتتى. ئەمىر خىسراۋ دېھلىۋى (1325-1253)، ئابدۇراھمان جامى (1492-1414)، ئەلىشىر نەۋائىيلار ئۆز «خەمسە» لىرىدە «لەيلى- مەجنۇن»، «پەرھاد- شىرىن» داستانلىرىغا ئالاھىدە ئورۇن بەردى ۋە نىزامىغا يۇقىرى باھا بەردى. نەۋائىي: «نىزامىغا كىمنىمۇ سېلىشتۇرۇش مۇمكىن!؟» دەپ يازدى. بېرتېلس «نىزامىي خەمسەسى» نىڭ رۇسچە تەرجىمىسىگە يازغان كىرىش سۆزىدە: «‹لەيلى- مەجنۇن›، نىزامىي ئىجادىيىتىدە يۈكسەك پەللە ياراتتى. مەزكۇر داستان شەرقنىڭ ‹رومېئو- ژۇلىيېتتا›سىغا ئايلاندى شۇنداقلا ‹خىسراۋ- شىرىن› بىلەن بىرلىكتە قوشكېزەك ئاچا- سىڭىلدەك ئەسىرلەر بويى شەرق ئەدەبىياتىدا نۇر چېچىپ كەلدى» (108). گېرمانىيە شائىرى گيوتى ئۆزىنىڭ «شەرق- غەرب شېئىرلىرى توپلىمى» دا: «پەرھاد بىلەن شىرىن مۇھەببەت رىيازىتى ئىچىدە ئۆمرىنى ئۆتكۈزدى، مەجنۇن بىلەن لەيلىنىڭ مۇھەببىتى تاكى ئۆلگىچە ئۆزگەرمىدى» (109) دەپ يازدى.

نىزامىدىن كېيىن «خەمسە» يازغانلار ئىچىدە ئەلىشىر نەۋائىي «لەيلى- مەجنۇن» داستانىنى يەنە بىر بالداق بەدىئىي يۈكسەكلىككە كۆتۈردى. شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، نەۋائىينىڭ قەلىمى ئاستىدىكى مۇھەببەت داستانلىرى ھەرگىزمۇ نىزامىي، دېھلىۋى ۋە جامىلار ئىجادىيىتىنىڭ ئەينەن كۆچۈرۈلمىسى ۋە تەكرارى بولماستىن، بەلكى يېڭىچە ماھارەت بىلەن تراگېدىيە يۈكسەكلىكىگە كۆتۈرۈلگەن قايتا ئىجادىيەتتۇر.

«پەرھاد- شىرىن» ھەققىدىكى گۈزەل رىۋايەتلەر ئەسلىدە VII ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئىران خەلقى ئارىسىدا بارلىققا كەلگەندى ۋە خەلق ئىچىگە «خىسراۋ ۋە شىرىن» نامى بىلەن تونۇلغانىدى. بۇ رىۋايەتنىڭ مەنبەسى VII ئەسىردە ئۆتكەن ئىران ساسانىيلار خاندانلىقىنىڭ پادىشاھى خىسراۋ پەرۋىزنىڭ نامى بىلەن باغلىنىپ، يۇقىرىقى نام بىلەن ئاتالغانىدى.

كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە بۇ رىۋايەت ئىسلام شەرقىدىكى نۇرغۇن قەلەم ئىگىلىرىنىڭ دىققىتىنى ئۆزىگە جەلپ قىلدى. X ئەسىرگە كەلگەندە ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى بۇ رىۋايەتنى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتقا ئېلىپ كىردى. لېكىن فىردەۋسى پەرھاد ھەققىدە ھېچنېمە دېمەيدۇ.

بەلكى خسراۋ بىلەن شىرىن ئوتتۇرىسىدىكى مۇھەببەتنى تەسۋىرلەيدۇ:

«... ئىران شاھى خسراۋ ئوۋ قىلىپ يۈرگەن كۈنلىرىنىڭ بىرىدە شىرىننى ئۇچرىتىپ، ياخشى كۆرۈپ قالىدۇ ۋە شىرىنگە ئۆيلەنمەكچى بولىدۇ. لېكىن شىرىن ئېسىلزادىلەر نەسلىدىن بولمىغاچقا ئوردا ئەمەلدارلىرى شاھنىڭ ئۆيلىنىشىگە قارشى تۇرىدۇ. خسراۋ تۇسالغۇلارنى يېڭىپ ئاخىرى شىرىنگە ئۆيلىنىدۇ. خسراۋنىڭ ئالدىنقى خوتۇنى مەريەمدىن بولغان ئوغلى شىرۇيا شىرىننى ياخشى كۆرۈپ قېلىپ، ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ، شىرىننى ئەمرىگە ئالماقچى بولىدۇ. لېكىن شىرىن خسراۋنىڭ قەبرىسى ئالدىدا زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالىدۇ...» (110).

دىمەك فىردەۋسى تۇنجى قېتىم يازما ئەدەبىياتتا «خسراۋ ۋە شىرىن» داستانىنىڭ ئىپتىدائىي سيۇژىتىنى يارىتىدۇ. X II ئەسىرگە كەلگەندە نىزامى ئۆزىنىڭ «خەمسە» سىدە «خسراۋ ۋە شىرىن» داستانىغا ئالاھىدە ئورۇن بەردى. «نىزامى ياراتقان لىرىك داستان ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقتە كېيىنچە بۇ ژانىردا يارىتىلغان ئەسەرلەرگە تۈرتكە بولدى ... لىرىك- ئېپىك داستان يېزىشنى مەقسەت قىلىپ يۈرگەن نىزامى قەدىمكى ئىران تارىخىغا مۇراجىئەت قىلىدۇ. ئۇنىڭ دىققىتىنى ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى خسراۋ پەرۋىز (628-591) نىڭ ساداقەتلىك رەپىقىسى گۈزەل شىرىن ئوبرازى جەلپ قىلىدۇ. شىرىننىڭ نامى ۋىزانتىيە، سۈرىيە ۋە ئەرەب تارىخنامىلىرىدا ھەم تىلغا ئېلىنغان. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئايالنىڭ تارىخىي شەخس ئىكەنلىكىگە شۈبھە يوق» (111). لېكىن مەيلى خسراۋ ياكى شىرىن تارىختا ئۆتكەن رېئال شەخس بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، نىزامى قەلىمى ئاستىدا بەدىئىي ئوبراز سۈپىتىدە مەيدانغا چىقتى. نىزامى داستانىدا خسراۋ، شىرىن ۋە پەرھادتىن ئىبارەت بەدىئىي ئوبرازلارنى ياراتتى ۋە بۇ ئوبرازلارنى مۇرەككەپ، ئەگرى- توقاي زىددىيەتلەر ئىچىگە قويدى. شۇنداقلا ئەڭ ئاخىرى پەرھاد، خسراۋ ۋە شىرىنلارنىڭ پاجىئەسىنى يۈرەكنى پارە- پارە قىلغۇدەك دەرىجىدە تەسۋىرلىدى. ئەسەرنىڭ خاتىمىسىدە پەرھاد شىرىنغا بولغان ساپ مۇھەببىتى ئۈچۈن خسراۋنىڭ رەشك قىلىشى تۈپەيلىدىن ناھەق ئۆلۈپ كېتىدۇ. خسراۋ ئوغلى شىرۇيا تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلىدۇ. شىرۇيا شىرىننى ئەمرىگە ئالماقچى بولغاندا، شىرىن خسراۋنىڭ قەبرىسى ئالدىدا ئۆزىگە خەنجەر تىقىپ ئۆلۈۋالىدۇ. پۈتكۈل ئەسەر تراگېدىيە ئىچىدە ئاخىرلىشىدۇ.

X V ئەسىرگە كەلگەندە نەۋائىي قەلىمى ئاستىدا «پەرھاد- شىرىن» يېڭى بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى. فىردەۋسىدىن بەش ئەسىر، نىزامىدىن ئۈچ ئەسىر، ئەمىر خسراۋ دېھلىۋىدىن بىر ئەسىر كېيىن بۇ گۈزەل ماۋزۇغا بىزنىڭ بۈيۈك شائىرىمىز يۈكسەك ئىشەنچ بىلەن مۇراجىئەت قىلدى (112). نەۋائىينىڭ قەلىمى ئاستىدا پەرھاد چىن شاھزادىسى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىپ، ئۇنىڭ ئەرمەن مەلىكىسى شىرىن بىلەن بولغان مۇھەببىتى ئاساسىي لىنىيە قىلىنىدۇ. خسراۋ بولسا نامەرد تاجاۋۇزچى سۈپىتىدە مەيدانغا چىقىدۇ ۋە پەرھاد- شىرىن پاجىئەسىگە سەۋەب بولىدۇ. نەۋائىيدىن كېيىن ئۇيغۇر قەلەمكەشلىرى پەرھادنى خوتەن شاھزادىسى، شىرىننى شەھرىيار مەلىكىسى دەپ تەسۋىرلەپ، كۈچادىكى «مىڭ ئۆي»لەرنى پەرھاد قازغان دېگەن سيۇژىتقا تەرەققىي قىلدۇردى.

ئۇنىڭدىن باشقا ئۇيغۇر، تۈرك، تۈركمەن، ئەزەربەيجان، ئۆزبېك خەلقلىرى ئارىسىغا كەڭ تارالغان «غېرىب- سەنەم» داستانى ئالاھىدە خاراكتېرلىكتۇر.

قويۇق شەرقچە تراگېدىيىگە ئىگە ئاشىق- مەشۇقلار ھەققىدىكى خەلق داستانلىرى ئوتتۇرا شەرقتىن تاكى تارىم ۋادىسىغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدىكى خەلقلەر ئارىسىغا چوڭقۇر يىلتىز تارتتى ۋە ئۇزاق ئەسىرلەر مابەينىدە «يەتتە ئاشىق- مەشۇق» دېگەن نام بىلەن ھەممىگە تونۇلدى. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە رايون خاراكتېرگە ئىگە «بەھرام- دىلئارام»، «ھۆرلىقا- ھەمراجان»، «ۋامۇق- ئۇزرا»، «مەھزۇن- گۆلنىسا»، «رابىيە- سەئدىن»، «تاھىر- زۆھرە» قاتارلىق ئاشىق- مەشۇقلار ھەققىدىكى قىسسە- داستانلار مۇھەببەت تراگېدىيىلىرى بىلەن سۇغۇرۇلدى.

دەرۋەقە، تراگېدىيە- سەنئەتنىڭ بىر خىل يۇقىرى شەكلى. شەرق ئەدەبىياتىدا ئاشىق- مەشۇقلارنىڭ مۇھەببەت پاجىئەسى ئارقىلىق يۇقىرى بەدىئىي مۇۋەپپەقىيەت ياراتقان تراگېدىيىلەر نېمە ئۈچۈن ئەسىرلەر بويى خەلق ئىچىدە شۇنچە زور تەسىرگە ئىگە بولۇپ كېلىدۇ. شۇنىسى ئېنىقكى، شەرق سەنئىتى تراگېدىيە يۈكسەكلىكى ئارقىلىق بەدىئىي سەنئەتتىكى بىر خىل يۇقىرى دەرىجىلىك ئېستېتىك گۈزەللىكنى ئىپادە قىلغان. شەرق دۇنياسىغا كەڭ تارقالغان ئاشىق- مەشۇقلار قىسسىلىرىدىكى ئاشۇ پاجىئە بىلەن سۇغۇرۇلغان مىسلىسىز تراگېدىك زوق ئىچىدىن ئادەم ئۆز ئۆزىنى ئويغىتىدۇ. ئەسلى ئۆزىدە ئەزەلدىن بار بولغان، ئەمما بىۋاستە ھېس قىلىنمايدىغان، ئىنساننىڭ ھاياتقا بولغان مۇھەببەتلىك چۇقانىغا يېڭى مەزمۇن قوشىدۇ. سەنئەت مانا مۇشۇنداق تراگېدىيىنى بەدىئىي يول بىلەن ئىپادە قىلىش ئارقىلىق ئىنساندىكى تېخىمۇ يۇقىرى بولغان ھاياتلىق ئېنېرگىيىسىنى قېزىپ چىقىرىش مەقسىتىگە يېتىدۇ. تراگېدىيە مەنزىرىسى ئادەمنىڭ پىنھان روھىي دۇنياسىنى لەختە- لەختە قىلىپ، مەنىۋىيەتتە مىسلىسىز ئازابلىق زىلزىلە قوزغايدۇ. ئادەم تراگېدىك زوق ئىچىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ، كۆزىنى يۇمۇپ ئاچقىچە بولغان قىسقا دەقىقە ئىچىدە بۇ دۇنيانىڭ جىمى رىيازەتلىرىنى بىراقلا سىلكىپ تاشلىۋېتىپ، ھاياتقا يېپيېڭى مۇھەببەت بىلەن كىرىپ كېلىدۇ. كلاسسىكلارنىڭ قەلىمى ئاستىدا يارىتىلغان شەرقچە مۇھەببەت تراگېدىيىلىرى بەدىئىي سەنئەتتىكى ئاشۇ خىل روھنى ئىپادە قىلغان.

ئالتىنچى دىئالوگ:
تەسەۋۋۇپ: ئىنسان بىلەن خۇدانىڭ ئارىلىقىدا

«ئادەم پەقەت ئۆزىنى بىلگەندىلا ئاندىن رەببىنى بىلەلەيدۇ.» (113)

- پەرىدىدىن ئەتتار

«ئاياسىزجان تىكىپ ھەرلەھزە ئىزدەيسىز ئىلاھىنى،
ئۇنى ئىزدەشكە نە ھاجەت، ئىلاھى- سىز، ئىلاھى-سىز!» (114)

- جالالىددىن رۇمى

شۇنداق دېيىشكە بولىدۇكى، ئىنسانىيەتنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخى ئۆز ماھىيىتى بىلەن ئىنساننىڭ ئۆزىنى تونۇش ۋە ئىختىرا قىلىش تارىخىدۇر. يىراق قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپلا ئىنسانىيەت ئەجدادلىرى .ئادەمدىن ئىبارەت بۇ بۈيۈك سىرنىڭ مەزمۇنىنى يېشىشكە ئۇرۇنۇپ كەلدى. يۇنان دەۋرىدە «ئادەم» تېمىسى پەيلاسوپ- ھەكىملەرنىڭ تەپەككۇر ئوبيېكتىغا ئايلاندى. سوقرات: «تەپەككۇرسىز ھايات- ياشاشقىمۇ ئەرزىمەيدۇ. ئۆزۈڭنى تونۇ!» (115) دەپ خىتاب قىلسا، ئۇنىڭ شاگىرتى پلاتون: «بىز سىرتقى دۇنيانى بىلسەكمۇ، لېكىن ئۆزىمىزنى تەستە تونۇيمىز» دەپ كۆرسەتتى. يۇنان- رىم دەۋرى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ياۋروپانىڭ ئىنسان ھەققىدىكى ئىزدىنىشلىرى تاكى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە قەدەر بىر ئىزدا توختاپ قالدى ۋە ئوتتۇرا ئەسىر چىركاۋ پەلسەپىسىنىڭ دېدىكىگە ئايلاندى.

بۇنىڭ ئەكسىچە، ياۋروپا غەپلەت ئۇيقۇسىغا چۆمگەن ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىردە، شەرق ئىسلام پەلسەپىسى جۇش ئۇرۇپ راۋاجلاندى ۋە ئىنسانىيەتنىڭ تەپەككۇر تەرەققىياتىغا غايەت زور تۆھپە قوشتى. بەزى شەرقشۇناسلار بۇ دەۋرنى «شەرق مەدەنىيىتى ئويغىنىشى» دەپ ئاتىدى. ئاكادېمىك ن. پ. كونراد «غەرب ۋە شەرق» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازدى: «ئويغىنىش دەۋرى ئىتالىيە خەلقى تارىخىغىلا تەئەللۇق بولۇپ قالمىسا كېرەك. .. ئىران، ئوتتۇرا ئاسىيا، شىمالىي، غەربىي ھىندىستان تارىخىدا IX - XII ئەسىرلەرنى، ياۋروپا تارىخىدا XIV - XVI ئەسىرلەرنى شۇنداق دەۋر دەپ ھېسابلاش مۇمكىن» (116). ئوتتۇرا ئەسىر شەرق ئىسلام پەلسەپىسى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ چۈشكۈنلەشكەن بولسىمۇ، لېكىن يۇنان دەۋرىدىن قالغان تەپەككۇر جەۋھەرلىرىنى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە كەلگەندە ياۋروپاغا قايتۇرۇپ بەردى. تېخىمۇ توغرىراقى ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام پەلسەپىسى قەدىمكى يۇنان دەۋرىنى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە ئۇلىدى. خۇددى فىلىپ ھىتتى ئېيتقاندەك: «ئەرەبلەرنىڭ قۇرغىنى بىر ئىمپېرىيە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى بىر خىل مەدەنىيەت ئىدى. ئۇلار دەجلە، ئېفرات، نىل دەريالىرى ھەم ئوتتۇرا دېڭىزنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا بىر مەھەل گۈللەنگەن قەدىمكى مەدەنىيەتلەرگە ۋارىسلىق قىلدى. يۇنان- رىم مەدەنىيىتىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىنى ئۆزىگە قوبۇل قىلدى ۋە سىڭدۈردى. كېيىنچە ئۇلار بۇ مەدەنىيەتنى ئوتتۇرا ئەسىر ياۋروپاسىغا تارقىتىپ، غەربنىڭ ئويغىنىشىنى تېزلەتتى ھەمدە ياۋروپانى ئەدەبىي ئويغىنىش دەۋرىگە ئېلىپ كىردى. ئوتتۇرا ئەسىردە، ھەرقانداق بىر مىللەتنىڭ ئىنسانىيەت تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىسىنى ئەرەبلەر ۋە ئەرەب تىلىدا سۆزلىشىدىغان ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۆھپىسىگە سېلىشتۇرۇشقا بولمايدۇ» (117).

بۇ يەردە شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئەرەب مەدەنىيىتى ياكى ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى يالغۇز ئەرەبلەرگىلا تەئەللۇق مەدەنىيەت ئەمەس ئىدى. ئۆز دەۋرىدىكى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسىگە كىرگەن ھەرقايسى خەلقلەر، جۈملىدىن پارسلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ شەكىللىنىشىگە كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەنىدى. خامىلتون. ئا. گىببى بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازدى: «كلاسسىك ئەرەب ئەدەبىياتىغا تۆھپە قوشقانلار قان سىستېمىسى ئىنتايىن مۇرەككەپ مىللەتلەر بولۇپ، ئۇلار ئەرەب ئىستىلاچىلىرىنىڭ تەسىرى ئاستىدا، ئۆز مىللەتلىرىنىڭ تىلى، ئەنئەنىسى ۋە ئۆرپ- ئادەتلىرىدىن مەھرۇم بولۇپ، بىرلىككە كەلگەن ئىدىيە ۋە ئېتىقادنى شەكىللەندۇرۇپ، يېڭى ۋە بارغانسېرى زورىيىۋاتقان ئەرەب مىللىتىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. يالغۇز پارسلارلا ئەرەبلەرنىڭ نۇرغۇن ئالاھىدىلىكى ۋە ئادەتلىرىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، ئۆزلىرىنىڭ ئەقلىي ۋە ئىرقىي جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالالىغان» (118).

ئەرەب ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ ھەقىقىي زىلزىلىسىمۇ ئەمەلىيەتتە ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى پارسلار ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئارقىلىق ئىشقا ئاشقانىدى. ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ تەرەققىياتى ئىسلام كالامىزمى، تەسەۋۋۇپ ۋە مەدرىس پەلسەپىسىدىن ئىبارەت بىر قانچە تەرەققىيات باسقۇچلىرىنى بېسىپ ئۆتتى. بۇنىڭ ئىچىدە تەسەۋۋۇپ ياكى سوپىزم شەرق ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ گۈلتاجى ۋە يۈكسەك پەللىسى ھېسابلىنىدۇ. ئادەم بىلەن ئاللانىڭ مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى مۇرەككەپ ئىزدىنىشلەر ۋە ئىنساننىڭ ئۆزى ھەققىدىكى چوڭقۇر مۇلاھىزىلىرىمۇ تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىدە مۇپەسسەل يورۇتۇلغانىدى. شۇڭلاشقا بەزىلەر تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنى ئاللا، كائىنات ۋە ئىنسان پەلسەپىسى دەپمۇ ئاتىدى.

ئىسلام دىنى ئەرەب ئىمپېرىيىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ناھايىتى تېزلىكتە غەربتە ئىسپانىيىدىن شەرقتە ھىندى دەرياسى ۋادىسى ۋە تارىم ئويمانلىقىغىچە بولغان كەڭ زېمىنلاردىكى خەلقلەرنىڭ ئورتاق ئېتىقادىغا ئايلاندى. ئىسلام دىنى بىلەن تەڭلا مەيدانغا كەلگەن تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىمۇ بۇ رايونلاردا يېڭى تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار تەسەۋۋۇپ ئىدىيىلىرىنى بۇددىزم ۋە خىرىستىيان دىنلىرىدىكى مىستىك تەلىماتلارغا باغلىدى ۋە ئۇنىڭ مەنبەسىنى ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋالقى دىنلاردىن ئىزدىدى. ئەمما شۇنى قەيت قىلىش زۆرۈركى، تەسەۋۋۇپ بىر خىل دىنىي پەلسەپە سۈپىتىدە ئۆزىنىڭ دەسلەپكى ئىدىيىۋى ئاساسىنى ئىسلام دىنىنىڭ مۇقەددەس دەستۇرى «قۇرئان» دىن ئالغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرىدۇ. ئىبراھىم ھەققۇلۇۋ ئۆزىنىڭ «تەسەۋۋۇپ ۋە شېئىرىيەت» ناملىق ئەسىرىدە: «شەرق تەسەۋۋۇپىدا بۇتپەرەسلىك، خىرىستىيانلىق ئېلېمېنتلىرى مەۋجۇت ئىكەنلىكى ئىلىم ساھەسىدە قايتا- قايتا ئىزاھلاپ ئۆتۈلگەن. دەرۋەقە، يېڭى

پلاتونىزم فايلىرى ئۇنىڭدا مۇئەييەن دەرىجىدە ئورۇن ئالغان. لېكىن تەسەۋۋۇپنىڭ روھى-ئىسلامىي روھ» (119) دەپ يازىدۇ. گەرچە تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى ئومۇمىي خاراكتېر جەھەتتىن دىنىي مەۋقەنى ئىپادە قىلسىمۇ، لېكىن ئۆز نۆۋىتىدە ئۇمۇ ئىنسانىيەتنىڭ ئۆزىنى ۋە دۇنيانى بىلىش يولىدىكى بىر خىل ئىزدىنىشى ۋە ئالاھىدە تەپەككۇر شەكلى ئىدى. تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ مۇستەھكەم مەۋقەگە ئېرىشىشىدە بىبى رابىيە، ئەبۇ ھەمىد غەززالى، بايازىد بەستامى، ئىبن ئەرەبى، پەرىدىدىن ئەتتار، ئىبن رۇشد، ئەبۇبەكىر شىبلى، مەنسۇر ھەللاجى، جالالىددىن رۇمى، يۇنۇس ئەمرە، خوجا ئەھمەد يەسەۋى، باھاۋىددىن نەقشىبەندى قاتارلىق كۆپلىگەن ئالىم ۋە شائىرلارنىڭ ئەمگىكى ناھايىتى مۇھىمدۇر.

تەسەۋۋۇپ ئۆزىنىڭ ئىنسان ھەققىدىكى تەلىماتلىرىنى ئەڭ ئالدى بىلەن «قۇرئان» دىن ئالغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. «سۇرە بەقەر» دە، ئاللا ئادەم ئەلەيھىسسالامنى تۇپراقتىن ياراتقاندىن كېيىن، ئەرشتىكى بارلىق مالائىكە-پەرىشتىلەرنى ئۇنىڭغا باش ئېگىپ سەجدە قىلىشقا بۇيرىغان. ئىبلىس (شەيتان) دىن باشقا بارلىق پەرىشتىلەر ئادەمگە سەجدە قىلغان. كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ئىسلام دىنىدا ئىنسان يارىتىلىشىدىنلا ئۇلۇغلانغان. «قۇرئان» 95- سۇرە 3- ئايەتتە: «شەك-شۈبھىسىزكى، بىز ئىنساننى ئەڭ چىرايلىق شەكىلدە ياراتتۇق» دېگەن ئايەت بار. ئىسلامدىن ئوزۇق ئالغان تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىمۇ ئۆزىنىڭ ئىنسان ھەققىدىكى تەلىماتلىرىدا باشتىن ئاخىر ئىنساننى يۈكسەك ئورۇنغا قويىدۇ. ئىسلام مىستىسىزمىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان «ئىنسانىي كامىللىق» ئۇقۇمى «تەۋرات» تىكى خۇدا ئۆزىنىڭ شەكلىگە ئاساسەن ئادەمنى ياراتقان دېگەن ئۇقۇمدىن كەلگەن. مەنسۇر ھەللاجىنىڭ ئاللا ئۆزىنىڭ ئوبرازىغا ئاساسەن ئادەم (يەنى تۇنجى ئىنسان ئادەم ئەلەيھىسسالام) نى ياراتقان دېگەن سۆزىنىڭ مەنىسى ئەمەلىيەتتە، ئاللا ئادەمنىڭ ۋۇجۇدىدا ئۆزىنى گەۋدىلەندۈرگەن، يەنى ئادەمنىڭ يارىلىشىدا ئاللا ماھىيەتلىرىنىڭ پۈتكۈل تەرەپلىرى نامايەن بولغان دېگەن قاراشنى ئىلگىرى سۈرەتتى. دەرۋەقە، ئىنساننىڭ ئىنسانىي كامىللىقى ئۇنىڭ ئاللانىڭ ئىلاھىيلىقى بىلەن بىرلىشىشىدە ئىشقا ئاشاتتى. مانا بۇ ئىبن ئەرەبى (1165-1240) نىڭ «ئىنسانىي كامىللىق» چۈشەنچىسى ئىدى (120). ئىبن ئەرەبى ئۆزىنىڭ بۇ قارىشىنى «قۇرئان» نىڭ 15- سۇرە 29- ئايىتى ئارقىلىق دەلىللەيدۇ: «مەن ئۇنى تولۇق ياراتقان ۋە ئۇنىڭغا جان كىرگۈزگەن چېغىمدا، سىلەر ئۇنىڭغا باش ئېگىپ سەجدە قىلىڭلار». ئاللا ئۆزىنىڭ «روھى» نى تۇنجى ئىنسان-ئادەم ئەلەيھىسسالامغا پۈۋدەپ كىرگۈزگىنىدىن بويان، بۇ «روھ» ئۈزۈلۈپ قالماستىن بىر پەيغەمبەردىن يەنە بىر پەيغەمبەرگە ئۆتۈپ، ئەڭ ئاخىرقى پەيغەمبەر مۇھەممەدتە «ئىنسانىي كامىل» لىققا ئېرىشكەنىدى (121). مەنسۇر ھەللاجى (857-922) دىن كېيىن، تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ يەنە بىر ئۇلۇغ نامايەندىسى ئەبۇ ھەمىد غەززالى (1058-1111) مۇ ئۆزىنىڭ بىر ئەسىرىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ:

«ئاللا ئادەمنى ئۆزىگە ئوخشىتىپ ياراتقان» دېگەنلىكىنى قەيت قىلىدۇ (122). دېمەك، «قۇرئان» ۋە پەيغەمبەر ھەدىسلىرىدىن ئوزۇق ئالغان تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى ئىنسان بىلەن ئاللا ئوتتۇرىسىدىكى ئارىلىقنى ئۆزئارا ئۇلاش ۋە ئۇلارنى ئەڭ ئاخىرى ئۆزئارا قوشۇش ئۈستىدە جاپالىق ئىزدىنىشلەرنى ئېلىپ باردى. تەسەۋۋۇپ بۇ نۇقتىدا ئەڭ ئالدى بىلەن ئىنساننىڭ ئۆزىگە مۇجەسسەملەشكەن ئۇلۇغلۇقىغا مۇراجىئەت قىلدى. تەسەۋۋۇپنىڭ قارىشىچە، كائىناتتىكى باشقا شەيئىلەر ئاللا سۈپەتلىرىنىڭ تارقاق ياكى قىسمەن ھالدىكى تەجەللىسى (پارلاق كۆرۈنىشى) بولۇپ، پەقەت ئىنسانلا ئاللا سۈپەتلىرىنىڭ تولۇق ۋە پۈتۈن ھالەتتىكى تەجەللىسى بولالايتتى. شۇڭا ئىنسان ئۇلارنىڭ نەزىرىدە «نۇسخەئى ئەسرارى ئىلاھى» (ئاللا سىرلىرىنىڭ نۇسخىسى) بولۇپ، ئاللادىن ئىبارەت «ھۆسنى مۇتلەق» نىڭ چەكسىز گۈزەللىكى ئادەم ھۆسنىدە ئىپادە قىلىنغانىدى. شۇڭا ئاللانى بىلىش، تونۇش ئۈچۈن ئەڭ ئالدى بىلەن ئىنسان ئۆزىنى تونۇشى ۋە بايقىشى زۆرۈر ئىدى. شۇڭا جالالىددىن رۇمى ناھايىتى ئوچۇق قىلىپ: «سەن ئىلاھىي سىرلارنىڭ نۇسخىسىدۇرسەن. ئالەمدىكى ھەرقانداق نەرسە سەندىن تاشقىرى ئەمەستۇر، سەن نېمىكى ئىزدىسەڭ ئۆزۈڭدىن ئىزدىگىن!» (123) دەپ يازىدۇ. تەسەۋۋۇپتا ئىنساننىڭ شۇ قەدەر ئۇلۇغلىنىشى-دەل ئىنساننىڭ «نۇسخەئى ئەسرارى ئىلاھى»، يەنى ئىنساننىڭ قەلبى ئاللا سىرلىرىنىڭ ماكانى بولغانلىقىدا ئىدى. شۇڭلاشقا ئىنسان ھەق (ئاللا) نى سىرتقى دۇنيادىن ئەمەس، بەلكى ئۆزىدىن ئىزدىشى كېرەك ئىدى. بۇ ھەقتە تۈرك تەسەۋۋۇپ ئەدەبىياتىنىڭ بۈيۈك نامايەندىسى بولغان يۇنۇس ئەمرە (1240-1320) مۇنداق دەپ يازىدۇ:

ئىلىم ئىلىم بىلمەكتۇر،
ئىلىم ئۆزىنى بىلمەكتۇر.
ئوقۇماقتىن مۇراد نە؟
كىشى ھەقنى بىلمەكتۇر (124)..

يۇنۇس ئەمرە يەنە ئۆز «دىۋان» ىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

بۇ جاھانغا كەلمەستە مەشۇق بىلەن بىر ئىدىم،
قۇل ھۆۋەللا، سۈپەتلىك بىر نىشانسىز نۇر ئىدىم.
مەن كەلمىدىم دەۋا ئۈچۈن، مېنىڭ ئىشىم سۆيگۈ ئۈچۈن،
دوستنىڭ ئۆيى كۆڭۈلدۇر، كۆڭۈللەر ئالغىلى كەلدىم.
ئىزدىدىم-يۇ ئىزدىدىم، يەرۇ كۆكنى ئىزدىدىم،
شۇنچە ئىزدەپ تاپمىدىم، تاپتىم ئىنسان ئىچىندە (125).

دېمەك يۇنۇس ئەمرەنىڭ ئىلىم بىلمەك ئۆزىنى بىلمەكتۇر دېگىنى ئەمەلىيەتتە تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ ئىنسان بىلەن ئاللانىڭ بىرلىكى قارىشىنى ئالغا سۈرگىنى ئىدى. چۈنكى تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ نەزەرىدە: «ئىنساننى بىلمەك ئاللانى بىلمەك ۋە ئاللانى سۆيمەكتۇر. ئاللانى سۆيۈش بولسا ئۆز مەنىسى بىلەن يەنىلا ئىنساننى سۆيۈشتۇر. سۆيگۈ بىلەن ئىنسانلار بىر-بىرىگە باغلىنىدۇ ۋە بىر-بىرىگە قوۋۇشىدۇ. ئىنساننى

ئىنسان ئەتكەن سۆيگۈدۇر» (126). يەنە بىر تەرەپتىن يۇنۇس ئەمرەنىڭ شېئىرلىرىدىكى «كۆڭۈل» (يەنى قەلب) ئاللا سىرلىرىنىڭ ماكانى ۋە «ئاللانىڭ ئۆيى» (127) ئىدى. شۇڭا نەۋائىيمۇ ئۆزىنىڭ «لىسسانۇتتەير» (قۇشلار تىلى) ناملىق ئەسىرىدە:

ئۆز ۋۇجۇدۇڭنى تەفەككۇر ئەيلەگىل،
ھەر نە ئىزدەرسەن، ئۆزۈڭدىن ئىزدەگىن
(128).

دەپ ئىدا قىلىدۇ.

دېمەك تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىدە باشتىن-ئاخىر ئىنسان بىلەن ئاللانىڭ مۇناسىۋىتى ۋە بىرلىكى تىلغا ئېلىنغان ۋە پەۋقۇلئاددە مۇھاكىمە ئوبيېكتىغا ئايلانغان. تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىدىن قارىغاندا، ئىنسان ئاللا ياراتقان جىمى مەخلۇقاتلار ئىچىدىكى ئەڭ يۈكسەك، ئەڭ ئۇلۇغ ئىجادىيەت ئىدى، شۇنداقلا كائىناتتىكى جىمى سىرلارنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن بۈيۈك «كىتاب» ئىدى. ئىنساننىڭ ئىنسانىي كامىللىقى ئۇنىڭ ئۆزىنى قانچىلىك دەرىجىدە بىلىشى ۋە تونۇشىدا ئىشقا ئاشاتتى. ھەتتا جالالىددىن رۇمى:

گەر كۆرۈنۈشتە بولساڭمۇ «ئالەمى ئەسغەر»،
ھەقىقەتتە سەندۇرسەن «ئالەمى ئەكبەر»
(129).

دەپ يېزىپ، كائىناتنى «ئالەمى ئەسغەر» (كىچىك- مىكرو ئالەم)، ئىنساننى بولسا «ئالەمى ئەكبەر» (چوڭ- ماكرو ئالەم) دەپ قارىدى ۋە جىمى كائىنات سىرلىرىنىڭ ئىنسان قەلبىگە مۇجەسسەملەشكەنلىكىنى تەكىتلىدى. شۇڭا پەيغەمبەر ھەدىسلىرىدىن بىرىدە «ئۆزىنى بىلگەن رەببىنى بىلىدۇ» دېگەن سۆزگە ئاساسلىنىپ، غەززالى ئۆز قاراشلىرىنى ئىلگىرى سۈردى. غەززالىنىڭ قارىشىچە، ئىنساننىڭ ھەممىۋا بىلىش ۋە تونۇشىنىڭ مۇقەددىمىسى ئەڭ ئالدى بىلەن «ئۆزىنى بىلىش»تىن باشلىناتتى. بۇ ھەقتە ئۇ مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ساڭا نىسبەتەن ئېيتقاندا، ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭدىنمۇ يېقىن نەرسە بارمۇ؟ ئۆزۈڭگە ئەڭ يېقىن بولغان ئۆزۈڭنى بىلەلمىسەڭ، ئۆزۈڭدىن تاشقىرىقى نەرسىلەرنى قانداق بىلەلەيسەن؟» (130). دېمەك، دەسلەپكى مۇتەسەۋۋۇپلار ئۆز تەلىماتلىرىدا ئىنسان بىلەن ئاللانىڭ ئوتتۇرىسىدا زەررىچە ئايرىلىقنىڭ يوقلىقىنى، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ بىردەكلىكىنى تەكىتلەيدۇ ھەمدە بۇ قاراشلىرىنى «قۇرئان» دىكى «مەن ئۇنىڭغا ئۇنىڭ جان تومۇرىدىنمۇ يېقىنمەن» (16:50) دېگەن ئايەت بىلەن «مەشرىق بىلەن مەغرىب ئاللانىڭدۇر، سىلەر قايسى تەرەپكە بۇرۇلساڭلار، ئاللانىڭ يۈزىمۇ شۇ تەرەپتىدۇر» (8:58) دېگەن ئايەت ئارقىلىق دەلىللەيدۇ.

ئىنساننىڭ بىلىش جەريانىنىڭ سىرتقى دۇنيادىن ئادەمنىڭ ئىچكى دۇنياسىغا يۈزلىنىشى ياكى ھەقىقىي يوسۇندىكى ئۆزىنى تونۇشقا ئۆتۈشى-بىلىش تەرەققىياتىنىڭ يۇقىرى باسقۇچى ئىدى. مانا مۇشۇنداق يۇقىرى باسقۇچقا يەتكەندىلا ئىنسان ئاندىن «فەنا» (يوقلۇق، ئۆزلۈكنى يوقۇتۇش) قايىنىمىغا كىرەلەيتتى ۋە ئۆزلۈكنى پۈتۈنلەي يوقۇتۇپ ياكى ئۆزلۈكتىن ھالقىپ، بىردىنبىر مەۋجۇدلۇق بولغان- ئەسلى ۋۇجۇد (ھەق ۋۇجۇدى) غا قوشۇلۇپ كېتەلەيتتى. ئۆزلۈك يوقالغان، نەپس ئۆلتۈرۈلگەن، ھەق ۋۇجۇدى بىلەن مەڭگۈلۈك بىرلىشىپ كەتكەن بۇ يۈكسەك باسقۇچتا «مەن» ئۇقۇمى مەۋجۇت بولمايتتى. بەلكى «مەن» ۋە «سەن»، ياكى ئاشىق بىلەن مەشۇق ئەمەلىيەتتە بىرگەۋدە، بىر ۋۇجۇدقا ئايلىنىپ كېتەتتى ۋە يۇسۇپ ئەمرەدەك: «بۇ جاھانغا كەلمەستە مەشۇق بىلەن بىر ئىدىم» دەپ ئىدا قىلىدىغان بولاتتى.

ناھايىتى روشەنكى «فەنا»- تەسەۋۋۇپ تەلىماتىدىكى بىر خىل يۇقىرى باسقۇچ ئىدى. بۇ ئاتالغۇنى دەسلەپ ئوتتۇرىغا قويغان كىشى بايازىد بەستامى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ دەسلەپكى «ئىلاھىي ئىشق» تەلىماتىنىڭ راۋاجى ۋە تەرەققىياتى ئىدى. تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ دەسلەپكى يۇقىرى دولقۇنىغا ئۈچ مەشھۇر شەخس- جۇنەيد بەكرى، بايازىد بەستامى ۋە مەنسۇر ھەللاجلار ۋەكىللىك قىلاتتى. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئاتالمىش تەسەۋۋۇپنىڭ يۇقىرى پەللىسى- ئىنساننىڭ ئۆزلۈكىنى ئۆلتۈرۈپ، ئاللا ۋۇجۇدىدا يېڭى ھاياتقا ئېرىشىشىدە مەزمۇن تاپاتتى. ئەنە ئاشۇ يېڭى ھاياتلىق ئىچىدە ئادەم ئۆزىدىكى بارلىق ئىنسانىي خۇسۇسىيەتلىرىدىن قۇتۇلۇپ، «سۆيگۈ ۋەسلىگە يەتكەن كىشى» سۈپىتىدە ئاللا بىلەن ئەبەدىيلىك بىرلىككە ئىگە بولاتتى. مانا بۇ باسقۇچ جۇنەيد بەكرى ۋە بەستامىلار تەكىتلەۋاتقان «فەنا» باسقۇچى ئىدى (131).

بۇ باسقۇچ ئىنساننىڭ ھەق ۋۇجۇدىدا چەكسىزلىككە ئېرىشكەن باسقۇچى- يەنى چەكلىك ھاياتلىقتىن چەكسىز ھاياتلىققا، ئۆزلۈك ئالەمدىن ئۆزلۈكسىزلىك ئالەمگە ھالقىغان باسقۇچى ئىدى. ئىنسان «فەنا» ئارقىلىق نەپسى-بالاغا چىرمالغان تەنىنىڭ قاراڭغۇ قەپىسىدىن قۇتۇلۇپ چىقىپ مەڭگۈلۈك روھىي پارلاقلىققا ئېرىشەلەيتتى. شۇڭا بەستامىنىڭ قارىشىچە، ئاللا پەقەت «بىر»لا بولۇپ قالماستىن، يەنە تېخىمۇ توغرىراقى «تەنھا بىر» دۇر ياكى «مۇتلەق تەنھا مەۋجۇدلۇق» تۇر. ئەگەر ھەرقانداق شەيئىگە ئاللانىڭ ئىشتىراكى بولمىسا، ئۇنىڭ مەۋجۇتلۇقىمۇ مۇمكىن بولمايتتى. شۇڭلاشقا روھ ئۆزىنىڭ «غەيرىي بارلىق»ىدىن پاك- پاكىز قۇتۇلغان، ئۆزلۈك ئۆزۈلكىسىل ئۆلتۈرۈلگەن ئاشۇ ئۇلۇغۋار دەقىقىدە «ئاللا» بىلەن «مەن» ئايرىلىقىدا زەررىچە مۇساپە قالمايتتى شۇنداقلا مەڭگۈلۈك قوشۇلۇشقا مۇيەسسەر بولاتتى. ئادەم ئاللانىڭ تەركىبىي قىسمى بولۇپ قالاتتى. بۇ چاغدا «مەن»نى كۆرگەنلىك، ئەمەلىيەتتە «ئاللا»نى كۆرگەنلىك ھېسابلىناتتى. بايازىد بەستامى بۇ ھالەتنى «فەنا ئەينىكى» ياكى تېخىمۇ ئوبرازلىق قىلىپ «بىرلىك ئەينىكىدە يوقىلىش» (132) دەپ ئاتىدى ۋە بۇنى مۇنداق شەرھلىدى: «ئوتتۇز يىلدىن بۇيان، ئاللا مېنىڭ ئەينىكىم بولدى، لېكىن ھازىر مەن ئۆزۈمنىڭ ئەينىكى. بىراق مەن ئاللىقاچان مۇتلەق يوقلۇق بولغاچقا، ئاللا ئۆز-ئۆزىنىڭ ئەينىكىدۇر. قاراڭ، مەن سۆزلەۋاتىمەن، بۇ يەردە ئاللا يەنىلا مېنىڭ ئەينىكىم، چۈنكى مېنىڭ تىلىمدىن چىقىۋاتقان سۆز ئاللانىڭدۇر. مەن بولسام ئاللىقاچان ئىز- تىزسىز يوقالغانمەن...» (133).

ئىلاھىي ئىشقىنىڭ ۋەسلىگە يېتىپ، ئاللا ۋۇجۇدىدا مەست بولغان ئاشىقنىڭ تىلى «مەستلىك تىلى» ئىدى. بايازىد بەستامى بۇنى مۇنداق شەرھىلىدى: «. . . ئاللا مېنىڭ ۋۇجۇدۇمدىن ئۆزىنىڭ ئەكسىنى كۆردى، مەن ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىن ئۆزۈمنى كۆردۈم. نەتىجىدە مېنىڭ ئەكسىم ئاللا ۋۇجۇدىدا شۇئان يوق بولدى. مەن ئاللانىڭ نۇرى ئىچىدىن ئۆز نۇرۇمنى كۆردۈم. . . مەن ئاللادىن سورىدىم: ‹بۇ زادى كىم؟›، ئاللا دېدى: ‹بۇ مەن ئەمەس، شۇنداقلا مەن›. مەن ئاللا ئارقىلىق ئاللانى كۆردۈم، ئاللا ئارقىلىق ئاللانى بىلدىم . . .» (134). بايازىد بەستامى ھەتتا مۇسۇلمانلارنىڭ ئىغىزىدا كۈندە زىكرى قىلىنىپ تۇرىدىغان «سۇبھانائاللا» (شان- شەرەپ ئاللاغا مەنسۇپ) دېگەن سۆزنى «سۇبھانى» (شان- شەرەپ ماڭا مەنسۇپ) دەپ ئۆزگەرتتى. بۇ ئەمەلىيەتتە مەنسۇر ھەللاجىنىڭ «ئەنەلھەق» (مەن خۇدا) دېگىنى بىلەن ئوخشاش ئىدى. مەنسۇر ھەللاجىنىڭ «ئەنەلھەق» تەلىماتى ئۆز مەنىسى بىلەن بايازىد بەستامىنىڭ «فەنا» قارىشىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى ئىدى. چۈنكى «فەنا» ئارقىلىق ئۆزلۈكتىن ۋاز كېچىپ، ھەق ۋۇجۇدى بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن ئىنسان ۋۇجۇدى- ئاللانىڭ ۋۇجۇدى ئىدى. شۇڭا «سۇبھانى» ياكى «ئەنەلھەق» دېيىش، ئەمەلىيەتتە «خۇدا مەۋجۇت ئەمەس، مەنلا مەۋجۇت» دېگەن ئۇقۇمنى ئەمەس، بەلكى «مېنىڭ قەلبىم ئاللا بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن، شۇنداق بولغاچقا مەن مەۋجۇت ئەمەس، ئاللا مەۋجۇت» دېگەن چۈشەنچىنى بېرەتتى.

«فەنا»، يەنى ئۆزلۈك ئىڭىنى يوقۇتۇش- تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى نىشانى ئەمەس ئىدى. ئۆزلۈك يوقالغان ۋاقىتتا، روھ ئاللانىڭ ۋۇجۇدىدا چەكسىزلىككە ئېرىشىپ «ماھىيەتلىك بىرلىشىش» كە ئىگە بولاتتى. شۇڭا تەسەۋۋۇپنىڭ ئاخىرقى نۇقتىسى «فەنا» (يوقلۇق) بولماستىن، بەلكى «بەقا» (مەڭگۈلۈك ھاياتلىق) ئىدى.

دەرۋەقە، تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ تاشقى پوستىغا قارىپلا، خۇددى ئۆز دەۋرىدىكى ئەھلى سۈننەت مەنسۇر ھەللاجىنىڭ «ئەنەلھەق» سۆزىنى «خۇدالىق دەۋاسى قىلدى» دەپ خاتا چۈشەنگىنىدەك، ئۇنى قانداقتۇر «خۇدانى ئىنكار قىلغان ئاتېئىستىك پەلسەپە» دېگىلى بولمايدۇ. شۇڭا تەسەۋۋۇپ پېشىۋالىرىنىڭ «ئىنساننى سۆيمەك ئاللانى سۆيمەكتۇر»، «ئۆزىنى بىلگەن رەببىنى بىلىدۇ» دېگەن قاراشلىرى قانداقتۇر «خۇدا مەۋجۇت ئەمەس، ئىنسانلا مەۋجۇت» دېگەن مەنىنى ئەمەس، بەلكى «‹مەن› (يەنى ئىنسان) ‹فەنا› ئارقىلىق ئۆزلۈكنى تامامەن يوقۇتۇپ، ھەق ۋۇجۇدىغا قوشۇلۇپ كەتكەن بولغاچقا ‹مەن›، ‹سەن› دېگەن ئۇقۇملار مەۋجۇت بولمايدۇ. نەتىجىدە ئىنساننى سۆيۈش، ماھىيەتتە ئاللانى سۆيگەنلىك بولىدۇ» دېگەن چۈشەنچىنى ئالغا سۈرەتتى. شۇڭا تەسەۋۋۇپ باشقا دىنىي پەلسەپىلەردە بولمىغان ئىنسان ئۇلۇغلىقى تەلىماتلىرىنى ۋە بىر قىسىم ئىلغار ئىنسانپەرۋەر ئىدىيىلەرنى ئالغا سۈردى.

تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى ئىسلام دىنى مەيدانىغا كەلگەندىن كېيىن VIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ شەرقى ۋە شىمالىي قىسمىدىكى رايونلار بىلەن ئىران ئېگىزلىكىدە رەسمىي بىر پەلسەپىۋى ئېقىم سۈپىتىدە شەكىللىنىشكە باشلىدى. X ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ ئىران ۋە خوراسان رايونلىرى تەسەۋۋۇپنىڭ ئوچىقىغا ئايلاندى. گەرچە تەسەۋۋۇپ ئەرەب ئىسلام پەلسەپىسى نامى بىلەن ئاتالغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاساسىي تەلىماتلىرىنى پارس مۇتەپەككۇرلىرى راۋاجلاندۇرغانىدى. شۇڭا ئىسلام سوپىزىمىنى تەتقىق قىلغان فرانسۇز ئالىمى لوئىس ماسسىنون مۇنداق دەيدۇ: «پارس قان تېپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇلۇغ مۇتەپەككۇرلىرىنىڭ ئىسمىلىكى دائىم كىشىدە خاتا چۈشەنچە پەيدا قىلىپ قويىدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئىچىدە مۇتلەق كۆپچىلىكى ئەرەب تىلىدا تەپەككۇر قىلاتتى ۋە ئەسەر يازاتتى» (135). ئەگەردە تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ تەرەققىيات تارىخىدا مۇھىم رول ئوينىغان كلاسسىك شائىر ۋە مۇتەپەككۇرلارنى سانايدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ئىچىدە جۇنەيد بەكرى، ئەبۇ سەئىد، سانائى، پەرىدىدىن ئەتتار، بايازىد بەستامى، مەنسۇر ھەللاجى، جالالىددىن رۇمى، غەززالى، بىبى رابىيە، ھاپىز شىرازى قاتارلىقلار پارسلاردىندۇر. X II ئەسىردىن كېيىن تەسەۋۋۇپنىڭ يۇقىرى پەللىسى پارسلاردىن تۈركىي خەلقلەر ئارىسىغا يۆتكەلدى. يۇنۇس ئەمرە، ئەھمەد يەسەۋى، ئەلىشىر نەۋائىي قاتارلىقلار شۇنىڭ جۈملىسىدىندۇر. شۇڭا تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسىنىڭ شەكىللىنىشىدىن تەرەققىياتىغىچە بولغان پۈتكۈل جەرياندا پارسلار ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئالاھىدە مۇھىم رول ئوينىغان، تەسەۋۋۇپ ئىسلام ئويغىنىشىنىڭ غەربتىن شەرققە (دەمەشىق، باغداتلاردىن سەمەرقەنت، قەشقەرگە) سۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ خوراسان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى شەرق ئىسلام تەپەككۇرىدا يېتەكچى ئورۇنغا ئۆتتى. بۇ ھالەتنى ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە مۇنداق دەپ تەسۋىرلىدى: «ئىسلام شەرقىدىكى مەدەنىيەت ئويغىنىشى ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ شەكىللىنىشىدىن چىڭگىزخان ئىستىبلاسىغىچە داۋام قىلىش جەريانىدا ھەرقايسى ئىسلام شەرق ئەللىرىدە ئوخشىمىغان باسقۇچ ۋە ئالاھىدىلىكلەرگە ئىگە بولغانلىقى بىلەن بىللە، ئومۇمەن ئۈچ ئاساسىي باسقۇچقا بۆلۈنگەن. ئۇنىڭ بىرىنچى باسقۇچى ئەرەب- ئىران مەدەنىيىتى ئاساسىدا، گرېكلار ۋە ھىندىستان قاتارلىق شەرق خەلقىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى قوبۇل قىلىش ئاساسىدا باغداتنى مەركەز قىلغان ئاساستا باشلاندى. كېيىنچە ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئەرەب خەلىپىلىكى دۇنياسىدا تۇتقان ئورنىنىڭ كۈچىيىشى، خەلىپىلىكنىڭ نىسپىي ھالدا چۈشكۈنلىشىشىگە ئەگىشىپ بۇخارا- سەمەرقەنتنى مەركەز قىلغان ماۋارائۇننەھىردە داۋام قىلغان ئىككىنچى باسقۇچنى شەكىللەندۈردى. قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى تىزگىنلىشى ۋە مەدەنىيەتتە گۈللەنگەن دەۋرگە قەدەم قويۇشى، ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن

بىۋاسىتە رىقابەتكە چۈشۈشى، ھەتتا مەھمۇد قەشقەرىنىڭ تىلى بىلەن ئېيتقاندا، «سەلتەنەت قۇياشى تۈركلەر بۇرجىدا جەۋلان قىلغان»، «زامان ئەھلىنىڭ تىزگىنى شۇلارنىڭ قولىدا» بولغان شارائىتتا ئىسلام شەرقىدىكى ئويغىنىش قەشقەرنى مەركەز قىلغان ئۈچىنچى باسقۇچقا كىردى» (136).

دېمەك، ئەرەب سەھرالىرى؛ ئىران ئېگىزلىكى، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسىدا تەسەۋۋۇپ مۇھىم بىر پەلسەپىۋى ئېقىم سۈپىتىدە شەرق تەپەككۇرىنى زور دەرىجىدە بېيىتتى. گەرچە تەسەۋۋۇپ كېيىنكى دەۋرلەرگە كەلگەندە، بەدەخشاندىن تارىمغىچە بولغان رايونلاردا خوجا- ئىشانلار ۋە ئاتالمىش سوپىلار تەرىپىدىن سىياسىي مەقسەت ئۈچۈن پايدىلىنىپ كېتىلگەن بولسىمۇ لېكىن ئۇ ئەسلى ماھىيىتىدىن بىر خىل پەلسەپە ۋە ئىدىيە ئىنقىلابى ئىدى. ئوتتۇرا ئەسىردە تەسەۋۋۇپ تەلىماتى ئوتتۇرىغا قويغان ئىنسان سۆيگۈسى، ۋەھدەتى ۋۇجۇد ۋە ئۇلغار ئىنسانپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى ئۆز دەۋرىدىكى باشقا ھەرقانداق دىنىي پەلسەپە ئوتتۇرىغا قويمىغانىدى. شۇڭا كۆپلىگەن ئالىملار بۇ دەۋرنى «شەرقنىڭ ئەدەبىي ئويغىنىشى» ياكى «مۇسۇلمانلارنىڭ ئويغىنىشى» دەپ ئاتىدى ۋە كېيىنكى دەۋرلەردىكى ياۋروپا ئويغىنىشىغا ئاساس ياراتتى، دەپ قارىدى.

يەتتىنچى دىئالوگ: پارس ۋە تۈركىي تىلى ھەرىكەتتە

«مەن ئوتتۇز يىل جاپالىق ئىزدىنىپ پارس تىلى بىلەن ئىراننى قۇتقۇزۇۋالدىم»

- ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى «شاھنامە»

«بۇ تارىخنىڭ ياخشى ھەم يامان بارچە تەرەپلىرىنى بىلسۇن دەپ تۈركىي تىل بىلەن ئېيتتىم. بىر كەلىمە چاغاتاي تۈركىيدىن، فارسىيدىن ۋە ئەرەبىيدىن قوشمىدىم. روشەن بولسۇن دەپ، تۈركىي تىلدا شۇنداق يازدىمكى، بەش ياشار ئوغلان ھەم چۈشىنەر. . .»

- ئەبۇلغازى باھادىرخان «شەجەرەئى تۈرك»

ياكوب گرىم: «بىر مىللەتنىڭ تىلى ئۆز نۆۋىتىدە شۇ مىللەتنىڭ تارىخىدۇر. بىر مىللەتنىڭ تارىخىغا نىسبەتەن ئۇستىخان- سۆڭەك، قەبرە- كېپەنلەرگە قارىغاندا تېخىمۇ جانلىق بىر پاكىت باركى، ئۇ بولسىمۇ ئۇلارنىڭ تىلىدۇر» (137) دەيدۇ. ھىتتى «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ناملىق ئەسىرىدە: «ئىسلام دىنىنىڭ غەلىبىسى ئەمەلىيەتتە بىر تىلنىڭ غەلىبىسى، بولۇپمۇ بىر كلاسسىك دەستۇرنىڭ غەلىبىسى ئىدى» (138) دەپ يازىدۇ.

دەرۋەقە، تىل مىللەتنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشى ۋە مەدەنىيەت تەرەققىياتىدىكى ھەل قىلغۇچ ئامىللارنىڭ بىرى. دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىغا نەزەر تاشلىساق، بىر ئەل ياكى بىر خەلقنىڭ مەدەنىيىتى گۈللەنگەن دەۋرى دەل ئۇلارنىڭ تىلىنىڭمۇ زور دەرىجىدە تاكامۇللاشقان دەۋرى ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت ۋە تەپەككۇر تارىخىدىمۇ پارس ۋە تۈركىي تىللىرىنىڭ ئوينىغان رولى ھەقىقەتەن مۇھىمدۇر.

ئىسلام دىنىنىڭ گۈللىنىشى ئەرەبلەرنى تارىخ سەھنىسىگە ئېلىپ چىقتى، شۇنداقلا پۈتكۈل شەرق تارىخىنى يېڭى بىر دەۋرگە ئېلىپ كىردى. ئەرەبلەر سىرتقا قارىتا كېڭەيمىچىلىك ئۇرۇشى باشلىغان چاغدا، ئۇلارنى ئەڭ قىزىقتۇرغىنى ئىككى مەدەنىيەتلىك ئەل- شەرقتىكى ئىرانلىقلار بىلەن غەربتىكى ۋىزانتىيىلىكلەر بولغانىدى. ئەرەبلەرنىڭ ئىران ساسانىيلار تېررىتورىيىسىگە يۈرۈش قىلىشى پەيغەمبەر ۋاپاتىدىن ئىككى يىل كېيىن، يەنى مىلادى 634- يىلى باشلاندى. 634- يىلى 26- نويابىردا ئىراقنىڭ ھىرا دېگەن يېرىدىكى جەڭدە ئەرەب قوشۇنلىرى پارسلار تەرىپىدىن پۈتۈنلەي تارمار قىلىندى. شۇندىن كېيىن ئەرەبلەر قاتتىق ھەربىي تەييارلىق قىلىپ، قايتا ھۇجۇمغا ئۆتتى. 637- يىلى ماينىڭ ئاخىرلىرى ئەرەب قوشۇنلىرى پارسلارنىڭ دەجلە دەرياسىغا قۇرغان ئىستىھكامىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ شەرققە يۈرۈش قىلىش لىنىيىسىنى ئاچتى. شۇ يىلى ئىيۇندا ئەرەبلەر ساسانىيلار پايتەختى تەسفىننى ئىشغال قىلدى. پادىشاھ يېزدىگېرد Ⅲ ئوردىنى تاشلاپ شەرقتىكى ئۆلكىلەرگە قاچتى. 651- يىلى پادىشاھ يېزدىگېرد Ⅲ مەرۋى قېشىدىكى بىر تۈگمەندە قەستلەپ ئۆلتۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ، ئىلگىرى- ئاخىر بىر مىڭ ئىككى يۈز يىلدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرگەن پېرسىيە ئىمپېرىيىسى ئېچىنىشلىق ھالدا ھالاك بولدى (139). مۇشۇ دەۋرگىچە پارسلار پۈتكۈل ئوتتۇرا شەرق ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ناھايىتى زور رول ئويناپ كەلگەنىدى. ئۇلار ياراتقان مەدەنىيەت ئەرەبلەرنىڭ قۇملۇق، تۆگە، چېدىر ۋە خورمىدىن ئىبارەت تۆتلا نەرسىدىن قۇرۇلغان سەھرا مەدەنىيىتىدىن كۆپ ئۈستۈن ئىدى. خۇددى ھىتتى يازغاندەك: «ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئەڭ چوڭ پايتەختنىڭ ئىشغال قىلىنىشى، قاقاس چۆلدىكى ئەرەب ئاھالىلىرىنى ئۆز دەۋرىدىكى زامانىۋى تۇرمۇش بۇيۇملىرى ۋە ئارامبەخش سارايلار بىلەن ئۇچراشتۇردى. پارس شاھىنشاھىنىڭ ھەشەمەتلىك كۈتۈۋېلىش زاللىرى، چىرايلىق ئەگمە دەرۋازىلىرى، گۈمبەزلىك قەسىرلىرى ۋە كۆزنى قاماشتۇرغىدەك بېزەكلىرى كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەرەب شېئىرىيىتىدە كۈيلەندى . . .» (140). ئىران ئېگىزلىكىنىڭ ئەرەب قوشۇنلىرى تەرىپىدىن تولۇق ئىستېلا قىلىنىشى، ئەرەبلەرنىڭ تېخىمۇ شەرقتىكى رايونلارغا يۈرۈش قىلىشىغا ئاساس ياراتتى. ئەرەبلەر 710- 712- يىللىرى پەرغانە ۋادىسىنى ئىشغال قىلدى. تەبەرىي ۋە باشقا تارىخچىلارنىڭ خاتىرىلىرىگە قارىغاندا، ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ سەردارى قۇتەيبە 715- يىلى قەشقەرگىچە يېتىپ بارغان (141).

شۇنداق قىلىپ، ئىسلام دىنى مەيدانغا كېلىپ بىر ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە ئەرەبلەر غەربتە ئىسپانىيىدىن شەرقتە پەنجابقىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ئۈچ قىتئەگە سوزۇلغان چوڭ ئىمپېرىيە قۇردى. ئىسلام دىنى بىلەن ئەرەب تىلى بۇ رايونلارغا تېزلىكتە ئومۇملاشتى. ئەرەبلەر ئىمپېرىيە تەۋەسىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر جۈملىدىن پارسلار، مىسىرلىقلار، يەھۇدىيلار، سۈرىيىلىكلەر، گرېكلار ۋە تۈركىي قەۋملەرنىڭ

مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىپ ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرۇپ مەشھۇر ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنى ياراتتى.

شۇنى تەكىتلەش زۆرۈركى، ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتىنى بەرپا قىلىشتا پارسلارنىڭ رولى پەۋقۇلئاددە زور بولغانىدى. ئىسلامىيەتتىن ئاۋۋال ئەرەبلەر تېخى قەبىلە ۋە ئۇرۇقداشلىق تۈزۈمىدە ئاددىي چارۋىچىلىق ھاياتىدا ياشاۋاتقان چاغلاردا ئاخمانىيلار، ئارساكلار ۋە ساسانىيلار سۇلالىلىرىنى قۇرغان پارسلار ئاللىقاچان مۇكەممەل فېئوداللىق تۈزۈم شەكىللەندۈرۈپ، مەدەنىيەت جەھەتتە شەرق دۇنياسىدىكى بىر مەركەزنى ھاسىل قىلغانىدى. شۇڭا ئەرەبلەر پارسلارنى مۇتقەرز قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ھاكىمىيەت تۈزۈملىرىنى ئەڭ ئالدى بىلەن پارسلارغا تەقلىد قىلىش ئاساسىدا قۇرۇپ چىقتى. ئاببابسىيلار دەۋرىدە خەلىپە مەنسۇردىن خەلىپە ھارۇن رەشىدكىچە بولغان مەزگىللەردە باش ۋەزىر پارسلاردىن بولدى ۋە پارسلارنىڭ تەسىرى يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. ھەتتا بەزىلەر ئاببابسىيلار خەلىپىلىرىنى «مۇسۇلمانلارنىڭ ساسانىيلار پادىشاھى» (142) دەپ ئاتىدى. «ئەرەب خەلىپىلىرى باغداتتا ساسانىيلارنىڭ خىسراۋ شەكلىدىكى ھۆكۈمەتلىرىنى قۇرۇپ چىقتى ۋە پارسلارنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىدى. ئۇ دەۋرلەردە پارسلارنىڭ باش كىيىمى، پارسلارنىڭ مەي- شارابلىرى، پارس ئاياللىرى ۋە ئاشىنىلىرى، پارس ناخشا- كۈيلىرى ۋە پارسچە تەپەككۇر مودا بولغانىدى. . . شۇنىسى دىققەتكە سازاۋەركى، پارسلارنىڭ تەسىرى ئەرەبلەرنىڭ ئىپتىدائىي تۇرمۇش پەردىسىنى يىرتىپ تاشلاپ، ئىلىم- پەن ۋە ئىلمىي مۇلاھىزە بىلەن خاراكتېرلىنىدىغان يېڭى ئېراغا داغدام يول ئاچتى. ئەرەبلەردە ئىككىلا نەرسە- دۆلەت دىنى بولغان ئىسلام دىنى بىلەن دۆلەت تىلى بولغان ئەرەب تىلىلا ساقلىنىپ قالدى» (143). «سەنئەت، قۇرۇلۇش، پەلسەپە، تىببىي ئىلىم، تەبىئىي پەن، ئەدەبىيات ۋە سىياسىي قاتارلىق جەھەتلەردە ئەرەبلەرنىڭ باشقىلارغا بەرگىدەك ھېچنىمىسى يوق ئىدى، بەلكى ھەممىسىنى باشقىلاردىن ئۆگەنگەنىدى» (144). «خەلىپە دەۋرىدە پارسلار ۋە مىسىرلىقلار يېڭىدىن مۇسۇلمان بولغان ئىسلام مۇرىتلىرى سۈپىتىدە ئوقۇتۇش ۋە ئىلمىي تەتقىقاتنىڭ مەشئىلىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئەڭ ئالدىنقى سەپتە ماڭغانىدى» (145).

شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، ئەرەبلەرنىڭ ئىراندىكى ھۆكۈمرانلىقى ئاز كەم ئۈچ ئەسىرگە يېقىن داۋاملاشتى. IX ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىغا كەلگەندە، ئىران تەۋەسىدە سەففارىيلەر (900-861)، بۇۋەييىلەر (1055-945) ۋە سامانىيلار (999-875) قاتارلىق يەرلىك خانلىقلار قۇرۇلۇپ ئاستا- ئاستا ئەرەبلەرنىڭ ئىراندىكى ھۆكۈمرانلىقىغا خاتىمە بەردى. لېكىن ئەرەب تىلى «قۇرئان» نىڭ تىلى بولغانلىقى ئۈچۈن دىنىنىڭ تىلى سۈپىتىدە ئەرەب ئىمپىرىيىسى تەۋەسىدە ئورتاق تىل سۈپىتىدە رول ئويىنىدى ۋە تېز ئارىدا ئومۇملاشتى. كىببىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، پارسلار گەرچە ئۇلارنىڭ ئەقلىي ۋە ئىرقىي جەھەتتىكى مۇستەقىللىقىنى ساقلاپ قالغان بولسىمۇ، لېكىن ئەرەب تىلىنى يەنىلا دىن تىلى سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلغان. «پارس ئەدەبىياتى گۈللەنگەندىن كېيىن، پارس تىلى شەرقتىكى ئۆلكىلەردە ئەرەب تىلىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەرەب تىلى يەنىلا ئىسلام دىنىنىڭ تەلىماتلىرى، پەلسەپە ۋە ئىلىم- پەندە ئورتاق تىل بولۇپ كەلدى» (146). شۇڭلاشقا ئاببابسىيلار دەۋرىدە نۇرغۇنلىغان ئالىملار ۋە مۇتەپەككۇرلار ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازغان. تاكى IX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى X ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، ئاندىن دارى پارس تىلىدا ئەسەر يېزىش دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بەزى ئالىملار شۇ دەۋردىكى ئەرەب تىلىنى ئىلىم- پەن ۋە پەلسەپە تىلى، پارس تىلىنى ئەدەبىيات- سەنئەت تىلى دەپ ئاتىدى.

دەرۋەقە، ئوتتۇرا ئەسىر پارس ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشى پارس تىلىنىڭ ئىراندا قايتا تىرىلىشىدىن باشلانغانىدى. پارس تىلىدا تۇنجى قېتىم شېئىر يېزىش دولقۇنى سەففارىيلەر سۇلالىسى دەۋرىدە باشلاندى. بىر قېتىم بىر شائىر ئەرەبچە شېئىر يېزىپ، سەففارىي خانلىقىنىڭ پادىشاھى ياقۇپ لېيس (878-868 گىچە تەختتە ئولتۇرغان) قا سۇنغان. پادشاھ ھېلىقى ئوردا شائىرىنى ماختاشنىڭ ئورنىغا غەزەپ بىلەن: «نېمىشقا مەن چۈشەنمەيدىغان تىلدا شېئىر يازىسەن؟» دېگەن ۋە باش ۋەزىرى مۇھەممەد بىن ۋاسىپقا پارس تىلىدا شېئىر يېزىشقا بۇيرۇق قىلغان (147).

پارس تىلىنىڭ ئىران تېرىتورىيىسىدە بەدىئىي ئىجادىيەت تىلى سۈپىتىدە قايتا مەيدانغا چىقىشى پارس ئەدەبىيات- سەنئىتىنى يېڭى بىر دەۋرگە ئېلىپ كىردى. شۇ دەۋردىكى نۇرغۇن زىيالىيلار پارس تىلىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشتى. تېخىچە ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلمىغان زارا ئاستېر ئېتىقادىدىكى يۇقىرى قاتلام پارس ئاقسۆڭەكلىرى مەخپىي ھالدا ئۆتمۈشتىكى شانلىق پارس مەدەنىيىتىنى سېغىنىپ، ئەرەبلەرگە قارشى ئىدىيە جېڭى ئېلىپ باردى. شائىر- يازغۇچىلار بەس- بەس بىلەن پارس تىلىدا شېئىر يېزىپ خەلقنىڭ مىللىي ئىپتىخارلىق تۇيغۇسىنى قوزغىدى. نەتىجىدە ئاببابسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئىراندا ھەيۋەتلىك مىللىي ئويغىنىش ھەرىكىتى- شۇئۇبىيەھ (Shuubiyah) ھەرىكىتى مەيدانغا كەلدى. «شۇئۇبى» ئەرەبچە سۆز بولۇپ، «مىللەت، قەۋم» مەنىسىنى بېرەتتى. بۇ ھەرىكەت مىللىي ئويغىنىش ۋە ۋەتەنپەرۋەرلىكنى تەشەببۇس قىلغان بولۇپ، قويۇق مىللەتچىلىك ۋە مىللىي ئىپتىخارلىق ئىدىيىلىرى بىلەن خاراكتېرلىنەتتى. بۇ ئېقىمنىڭ تەرەپدارلىرى «قۇرئان» نىڭ 49- سۈرە 13- ئايىتىنى، يەنى «ئىھ، ئىنسانلار، مەن سىلەرنى ياراتتىم، سىلەرنى ئەر- ئايال قىلىپ ئايرىدىم، ئوخشاش بولمىغان مىللەت ۋە قەۋملەرگە بۆلدۈم، سىلەر ئۆز ئارا چۈشىنىش ھاسىل قىلىڭلار، سىلەرنىڭ شان- شەرىپىڭلارنى ئاللا بەرگەن» دېگەن سۆزلەرنى ئۆز تەلىماتلىرىنىڭ ئىدىيە ئاساسى قىلغانىدى. ئۇلار «قۇرئان» دىكى بۇ

ئايەتكە ئاساسلىنىپ، ئەرەبلەرنىڭ پەۋقۇلئاددە ئىمتىيازغا ئىگە بولۇۋېلىشىنىڭ ھېچقانداق دىنىي ئاساسى يوق، ئاللا ئۆز خەلقلىرىنىڭ ھەممىسىنى باراۋەر ياراتقان، پارسلار ئەرەبلەردىنمۇ شانلىق مەدەنىيەتكە ئىگە دېگەنلەرنى تەشەببۇس قىلدى ۋە ئۆز دەۋرىدىكى «چوڭ ئەرەبچىلىك» خاھىشلىرىغا قارشى تۇردى. ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن ئىسمائىل بىن ئېھسان، بەسسال بىن بۇلد، ئىبىن مۇغەييە، ئەبۇ نۇۋاس، ئىبىن رۇمى قاتارلىقلار مەشھۇر ئىدى. ھەتتا ئىبىن نۇسۋان (810-756) بىر شېئىرىدا : «بىر ئىنتقا ئايلىنىپ، مەككە دەرۋازىسىدىن ئۆتكەن ھەر بىر ھەج تەلەپ قىلغۇچىنى چىشلىسەم» دەپ يازغانلىقى ئۈچۈن خەلىپە ھاشىم بىن ئابدۇلمالىك تەرىپىدىن سۇغا تۇنجۇقتۇرۇلۇپ ئۆلتۈرۈلگەن (148).

شۇئۇبىيەھ ھەرىكىتىنىڭ ئاساسلىق ئىپادىلىرى ئىككى تەرەپتىن كۆرۈلدى. بىرى، پارس ئەدىبلىرى پارس تىلىدىكى كلاسسىك ئەسەرلەر ۋە مەدەنىيەت دەستۇرلىرىنى ئەرەب تىلىغا كۆپلەپ تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇردى ۋە شۇ ئارقىلىق پارس مەدەنىيىتىنىڭ شان- شۆھرىتىنى ئەرەبلەرگە نامايەن قىلدى؛ يەنە بىرى، پارس شائىرلىرى پارس ۋە ئەرەب تىللىرىدا تەڭلا ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك ئىدىيىلىرىنى تەرغىب قىلدى. ئابباسىيلار خەلىپىلىكى دەۋرىدىكى يۈز يىللىق تەرجىمە ھەرىكىتى (847-750) داۋامىدا پارس ئەدىبلىرى ناھايىتى زور رول ئوينىدى. مىلادى 750- يىلى ئىبىن مۇقەففە پەھلەۋى (ئوتتۇرا قەدىمكى پارس تىلى) تىلىدىن ھىندىستاننىڭ مەشھۇر مەسەللەر توپلىمى «بەشنامە» (سانسكرىت تىلىدا Panchatanra) نى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلدى ۋە «كەلىلە ۋە دېمنە» دەپ نام بەردى. ئۇندىن باشقا ئىبىن مۇقەففە يەنە ئىراننىڭ قەدىمكى ئەپسانە- رىۋايەتلەر توپلىمى «خۇداينامە» نى ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىپ تونۇشتۇردى. كېيىنچە «شاھنامە» مۇ تۇنجى بولۇپ ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىندى. بۈگۈنكى كۈندە پۈتۈن دۇنيا خەلقىگە تونۇشلۇق بولغان ئەرەب خەلق چۆچەكلىرى توپلىمى «مىڭ بىر كېچە» نىڭ ئەسلى مەنبەسى پارسلارنىڭ «مىڭ ئەپسانە» (Hazar Afsana) سىدىن كەلگەنىدى. كېيىنكى ئەرەبلەر ئۇنى بېيىتىپ ۋە ئۆز ئىجادىيەتلىرىنى قوشۇپ «مىڭ بىر كېچە» (ئەرەبچە Alif Layla Wa Layla) دەپ ئاتىغان. ئۇندىن باشقا يەنە پارسلارنىڭ «ئاۋېستا»، «مازداك»، «ئەردەشىرنىڭ سىياسىتى»، «رۇستەم ۋە ئىسفەندىيار» قاتارلىق ئەسەرلىرى تەرجىمە قىلىنغان. ھەتتا ئارىستوتېلنىڭ «مېتافىزىكا»، بوفىرنىڭ «ئارىستوتېل ‹كاتېگورىيە نەزەرىيىسى› گە مۇقەددىمە»، «ئىلمىي مەنتىقىگە كىرىش» قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭ پارس تىلىدىن ئەرەب تىلىغا تەرجىمە قىلىنغانلىقى مەلۇم (149).

دېمەك، ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ ئوتتۇرا ۋە ئاخىرقى مەزگىللىرىدە مەيدانغا كەلگەن مىللىي تىرىلىش ھەرىكىتى پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ گۈللىنىشىگە زور تۈرتكە بولدى، شۇنداقلا ئەرەبلەرنىڭ يۈز يىللىق تەرجىمە ھەرىكىتىدە مۇھىم رول ئوينىدى. ئەدەبىياتتىكى مىللەتچىلىك ھەرىكىتى ۋە ئۇنىڭ قوللىغۇچىلىرى ‹شۇئۇبىيە› دەپ ئاتالدى. «ئۇلار ساسانىيلار ئەنئەنىسىنىڭ قوغدىغۇچىلىرى ئىدى. ئىرق ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىن قارىغاندا ئۇلارنىڭ كۆپچىلىكى پارسلار ئىدى. ‹شۇئۇبىيە› چىلەر ئەرەب ئۆلىمالىرىنىڭ مەنمەنچىلىكىگە ھۇجۇم قىلاتتى. ئۇلارنىڭ تىلىغا زەربە بېرەتتى. شېئىرلىرىنى مەسخىرە قىلاتتى. پارسلار ۋە ئەرەب بولمىغان خەلقلەر ئەرەبلەردىن ھەر جەھەتتىن ئۈستۈن تۇرىدۇ دەپ قارايتتى. بۇ خىل تۇيغۇنۇش كېيىنكى دەۋرلەرگىچە داۋاملاشتى» (150). شۇ دەۋردە شۇئۇبىيە ھەرىكىتىنى قانات يايدۇرغان مەشھۇر شائىرلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك پارسلار ئىدى. ئۇلار ئەرەب تىلىدا يازغان شېئىرلىرىدا، شۇ دەۋرنىڭ رېئاللىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈش بىلەن بىر ۋاقىتتا، قويۇق پارس پۇرىقىنى نامايەن قىلدى، شۇنداقلا شۇئۇبىي ئىدىيىلىرىنى ئىپادە قىلدى (151).

مىلادى IX ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن باشلاپ ئىراننىڭ شەرقىي قىسمى، يەنى خۇراسان رايونىنى مەركەز قىلغان ھالدا دارى پارس تىلى قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلدى. دارى پارس تىلى پەھلەۋى تىلىنى ئاساس قىلىپ، ئەرەب تىلى بىلەن بولغان رىقابەت جەريانىدا شەكىللەنگەن كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر پارس ئەدەبىي تىلى ئىدى. رۇداكى (941-850) تۇنجى بولۇپ دارى پارس تىلىدا شېئىر يېزىپ زور مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتى ۋە «پارس شېئىرىيىتىنىڭ ئاتىسى» دەپ ئاتالدى. رۇداكىنىڭ ئىجادىيىتى دارى پارس تىلىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى ئاچتى. رۇداكىدىن كېيىن، دەقىقى (؟-977)، فىردەۋسى قاتارلىقلار دارى پارس تىلىدا ئىجادىيەت ئېلىپ بېرىپ پارس شېئىرىيىتىنىڭ گۈللىنىشىگە ئاساس ياراتتى ۋە ئەرەب تىلىنىڭ شەرقىي ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مونوپوللۇقىغا خاتىمە بەردى. شۇڭا فىردەۋسى زور ئىشەنچ بىلەن «مەن پارس تىلى بىلەن ئىراننى قۇتقۇزىۋالدىم» دېگەنىدى.

XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن XIV ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە بولغان جەريان پارس ئەدەبىياتىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك گۈللەنگەن دەۋرى ھېسابلىنىدۇ. مانا مۇشۇ ئۇزاق جەرياندا پارس ئەدەبىي تىلى ئىران تەۋەسىدىن ھالقىپ چىقىپ شىمالىي ھىندىستان، پامىر، ماۋارا ئۇننەھر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ باشقا جايلىرىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىرىغا، جۈملىدىن چاغاتاي تۈركچىسىنىڭ شەكىللىنىشىدە مۇئەييەن رول ئوينىدى. XV ئەسىرگە كەلگەندە پارس تىلى ئەرەب تىلىنىڭ شەرقىي رايونلاردىكى تەسىرىگە تامامەن خاتىمە بەردى. بولۇپمۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا پارس تىلىنىڭ تەسىرى كۈچىيىپ، تۈركىي تىللىرى بىلەن بىۋاستە رىقابەتلەشتى. تۈركىي تىللىرىنىڭ لۇغەت تەركىبىگە پارس تىلىنىڭ سۆزلۈكلىرى كۆپلەپ ئۆزلىشىشكە باشلىدى. پارس تىلىنىڭ تاكامۇللىشىشى ۋە تەسىر دائىرىسىنىڭ كۈچىيىشىدە فىردەۋسى، رۇداكى، ئۆمەر ھەييام، سانائى، جالالىددىن رۇمى، نىزامى گەنجىۋى، شەيخ سەئدى، ھاپىز شىرازى ۋە ئابدۇراھمان جامى قاتارلىق شائىر ۋە

مۇتەپەككۇرلارنىڭ ئەسەرلىرى مۇھىم رول ئوينىدى.

خەيرىيەت، XV ئەسىرگە كەلگەندە، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي تىللىرى خۇددى ئۆز دەۋرىدىكى پارس تىلى دۇچ كەلگەن قىسمەتكە دۇچ كەلدى. پارس تىلىنىڭ كۈچلۈك خىرىسى ۋە كۆپ قىسىم تۈركىي ئاپتورلارنىڭ پارس تىلىدا ئەسەر يېزىشى تۈركىي تىللىرىنىڭ تەقدىرىگە- تەرەققىي قىلىش ياكى كېيىنگە چېكىنىش مەسىلىسىنى تاڭدى.

ئەمەلىيەتتە، تۈركىي تىللىرىنىڭ ئەرەب ۋە پارس تىللىرى بىلەن بولغان رىقابىتى X ئەسىرنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدىن باشلاپلا باشلانغانىدى. شۇ چاغدا ئابباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ سەلتەنىتى ئاستا- ئاستا ئاجىزلىشىپ، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا سەففارىيلەر، سامانىيلار، غەزنەۋىلەر قاتارلىق يەرلىك بۆلۈنمە ھاكىمىيەتلەر بارلىققا كەلگەنىدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇلارنىڭ ئورنىنى قاراخانىيلار ۋە سالجۇقىيلاردىن ئىبارەت ئۇيغۇر ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەر قۇرغان خانلىقلار ئىگىلىدى. نەتىجىدە ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ پايتەختى باغداتتا ئاۋۋال ئەرەبلەر، ئاندىن پارسلار، ئەڭ ئاخىرىدا تۈركلەرنىڭ تەسىرى كۈچلۈك بولۇشتەك ھالەت شەكىللەندى. مەھمۇد قەشقەرى ئەنە ئاشۇ «سەلتەنەت قۇياشى تۈركلەر بۇرجىدا جەۋلان قىلغان» دەۋردە ئۆزىنىڭ بۈيۈك ئەسىرى- «تۈركىي تىللار دىۋانى»نى يېزىپ چىقتى. ئاپتور ئۆزىنىڭ بۇ ئەسەرنى يېزىشتىكى مەقسىتى ھەققىدە: «... تۈركىي تىلىنىڭ ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ...» (152)، «ئەبەدىي يادىكارلىق ۋە پۈتمەس- تۈگىمەس بايلىق بولۇپ قالسۇن دەپ ... بۇ كىتابنى تۈزۈپ چىقتىم ۋە ئۇنىڭغا ‹دىۋانۇ لۇغەتىت تۈرك›، دەپ ئات قويدۇم» (153) دەيدۇ. ناھايىتى ئېنىقكى، مەھمۇد قەشقەرى بۇ قامۇسىي ئەسىرىنى ئۆز دەۋرىدە ئەرەبلەرگە ۋە تۈركىيچىنى بىلمەيدىغان خەلقلەرگە تۈركىي تىللىرىنى تونۇتۇش ئۈچۈن يازغانىدى.

دەرۋەقە، ئوتتۇرا ئەسىر دۇنياسىدا غەربتە لاتىن تىلى، شەرقتە ئەرەب تىلى خرىستىيان ۋە ئىسلام دىنلىرىنىڭ تىلى سۈپىتىدە ئاساسلىق تىل دەپ قارالغانىدى. ئوتتۇرا ئەسىردە ياۋروپادىكى كۆپلىگەن ئېنگلىز ۋە گېرمان ئالىملىرى ئۆز ئەسەرلىرىنى لاتىن تىلىدا يازغان بولسا، شەرقتىكى نۇرغۇن مۇسۇلمان ئالىملىرى (مەسىلەن فارابى، ئىبن سىنا قاتارلىقلار) ئۆز ئەسەرلىرىنى ئەرەب تىلىدا يازدى. مەھمۇد قەشقەرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» ناملىق ئەسىرىنى يېزىش ئارقىلىق تۈركىي تىلىنىڭ شەرق دۇنياسىدىكى شۆھرەتلىك تىل دەپ تونۇلىۋاتقان «ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتقا ئوخشاش تەڭ چېپىپ» كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرسەتكەنىدى (154). مەھمۇد قەشقەرى بىلەن دەۋرداش يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «قۇتادغۇ بىلىگ» ناملىق بۈيۈك ئەسىرىنى ساپ تۈركىي تىلىدا يېزىپ، ئۆز دەۋرىدىكى تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرگەن. تىلشۇناسلارنىڭ تەتقىقاتىغا قارىغاندا «قۇتادغۇ بىلىگ»تە ئەرەبچە سۆزلەر 94 بولۇپ، ئەرەبچە- پارسچە سۆزلەرنى قوشۇپ ھېسابلىغاندىمۇ 400 دىن ئاشمايدىكەن (155).

ھالبۇكى، XV ئەسىرگە كەلگەندە ۋەزىيەتتە زور ئۆزگىرىش بولدى. ئۆز دەۋرىدە «ئەرەب تىلى بىلەن بەيگىگە چۈشكەن ئىككى ئاتتەك تەڭ چېپىشىپ كېتىۋاتقان» تۈركىي تىلى ئەمدىلىكتە پارس تىلىنىڭ كۈچلۈك خىرىسىغا دۇچ كەلگەنىدى. پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ خوراسان (شەرقىي ئىران) نى مەركەز قىلىپ گۈللىنىشى تۈپەيلىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا «پارسگويى» (پارسچە يېزىشقا ماھىل) لىق دولقۇنى ئەۋج ئالدى. بۇ ھەقتە ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر ئەپەندى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تېمۇرىيلەر سۇلالىسى دەۋرىدە پارس تىلى بىلەن ئەرەب تىلى پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيا بويلاپ ناھايىتى كەڭ تۈردە يامراپ كېتىشى بىلەن ئەدەبىياتتا ھاكىم تىل دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن. تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئەدىب- شائىرلىرى ئۆز ئانا تىلىنى تاشلاپ ياكى ياراتماي، پارس تىلىدا ئەسەر يېزىشنى بىر خىل مودىغا ئايلاندۇرىۋالغان، ھەتتا ئۆز ئانا تىلىدا يازغان ئەدىب- شائىرلار مەسخىرە قىلىنىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتكەنىدى» (156). بۇنداق بولۇشىنىڭ مۇئەييەن تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشى بار ئىدى. تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئىران تېررىتورىيىسىدە قۇرغان سالجۇقىيلار قاتارلىق بىر قانچە ھاكىمىيەتلىرىدە پارس تىلى ھاكىمىيەت تىلى سۈپىتىدە مەيدانغا چىققانىدى: ئۇنىڭ ئۈستىگە X ئەسىردىن XV ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا پارس ئەدەبىي تىلى ۋە ئەدەبىياتى مىسلىسىز گۈللىنىش دەۋرىگە كىرگەن بولۇپ پۈتكۈل ئوتتۇرا ۋە غەربىي ئاسىيادا زور تەسىر پەيدا قىلغانىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە پارسلار بىلەن يېقىن قوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىدە بولۇپ كەلگەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈركىي خەلقلەر پارس تىلى ۋە ئەدەبىياتىنىڭ كۈچلۈك تەسىرىگە ئۇچرىدى. پارسچە يېزىش، پارسچە ئوقۇش دولقۇنى ئەۋج ئالدى. ھەتتا بەزى تۈركىي ئەدىبلىرىنىڭ پارسچىغا بولغان چوقۇنۇشى شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، ئۇلار «پارسىي شېكەرەست» (پارس تىلى شېكەر تىل)، «ئەرەبىي ھەسەلەست» (ئەرەب تىلى ھەسەل تىل) دەپ داۋراڭ سېلىشتى. تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ تەقدىرى جىددىي ئويلىنىشقا تېگىشلىك مەسىلە بولۇپ قالدى.

مانا مۇشۇنداق شارائىتتا ئەلىشىر نەۋائىي، لۇتپى، سەككاكى ۋە ئاتايى قاتارلىق ئەدىب ۋە شائىرلار ئوتتۇرا ئاسىيادا تۈركىي «شۇئۇبىيە» ھەرىكىتى قوزغىدى. نەۋائىيدىن بۇرۇن ئاتايى، سەككاكى، لۇتپى قاتارلىق شائىرلار پارسچە يېزىش قىزغىنلىقى كۆتۈرۈلگەن شارائىتتا مەردانىلىك بىلەن تۈركىي تىلدا ئىجادىيەت ئېلىپ باردى ۋە تۈركىي تىلىنىڭ پارس تىلىدىن قېلىشمايدىغان گۈزەل تىل ئىكەنلىكىنى تۇنجى بولۇپ نامايەن قىلدى. نەۋائىي دەۋرىگە كەلگەندە تۈركىي تىلى تىرىلىش ھەرىكىتى ئۇلۇغ شائىرنىڭ ئىجادىدا يۇقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلدى. نەۋائىي پارس تىلىنى سۇدەك بىلىدىغان، پارس تىلىدا ئاجايىپ

پاساھەتلىك شېئىرلارنى يازالايدىغان بولسىمۇ، لېكىن تۈركىي تىلنىڭ ئورنىنى يۇقىرى كۆتۈرۈش ئۈچۈن تۈركىي تىلدا ئىجادىيەت ئېلىپ باردى. ئۇ، ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا يازغان «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن» ناملىق ئىلمىي ئەسىرىدە تۈركىي تىلى بىلەن پارس تىلىنى سېلىشتۇرۇپ، تۈركىي تىلنىڭ پارس تىلى مۇمكىن بولمىغان ئىپادىلەش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى دەلىللەر ئارقىلىق ئوچۇق كۆرسەتتى شۇنداقلا «تۈركىي ھۇنەرەست» (تۈركىي تىلى ھۇنەر ـ سەنئەت تىلى) دەپ ئاتىدى. نەۋائىي ئۆز دەۋرىدىكى پارسگۇي ئەدىبلەرگە قارىتىپ مۇنداق دەپ يازدى: «... بۇ سۆزلەردىن دۇشمەنلىرىم بىلەن مۇخالىپلىرىم مېنى ئۆزىنىڭ تەبىئىتى تۈركىي تىلغا مايىل بولغىنى ئۈچۈن بۇ تىلنىڭ تەرىپىدە مۇبالىغە قىلىۋاتىدۇ، پارس تىلى بىلەن ئانچە ئالاقىسى بولمىغاچقا ئۇنى رەت قىلىشتىمۇ گەپنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتتى دەپ گۇمان قىلىشمىسۇن. ھالبۇكى، پارس تىلى تەتقىقاتىدا ۋە پارسچە سۆزلەردىن پايدىلىنىشتا ھېچكىم تىنخى مەنچىلىك ئىش قىلالىغىنى يوق. بۇ تىلنىڭ ئارتۇق ۋە كەم تەرەپلىرىنى ھېچكىم مېنىڭدىن ئارتۇقراق بىلمەس» (157).

دېمەك، كۆرۈپ تۇرۇپتىمىزكى، ـ نەۋائىي يۈكسەك ئىشەنچ بىلەن تۈركىي تىلنىڭ پارس تىلىدىن قېلىشمايدىغان گۈزەل ۋە پاساھەتلىك تىل ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ مەنا مۇمكىنچىلىكىنىڭ چەكسىزلىكىنى قەيت قىلىدۇ ۋە مۇنداق دەپ يازىدۇ: «تۈركىي سۆزلەرنىڭ ئىگىلىرى كۆپ ھاللاردا ئەڭ ئۇششاق ئۇقۇملار ئۈچۈنمۇ مۇبالىغە يولى بىلەن مەخسۇس سۆزلەرنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن. بۇنى شۇ تىلنىڭ ئىگىلىرى چۈشەندۈرۈپ بەرمىگۈچە، باشقىلار ئۇنىڭ تېگىگە يېتەلمەيدۇ» (158).

ناھايىتى روشەنكى، ئۆز دەۋرىدە مۇنداق ئىلمىي قاراشلارنى تىلشۇناسلىق ۋە مەنتىقە ئىلمى نۇقتىسىدىن ئوتتۇرىغا قويۇش ئاسان ئەمەس ئىدى. نەۋائىي بىر ئۇلۇغ شائىرلا ئەمەس، بەلكى كەسكىن بىر تىل تەتقىقاتچىسى ئىدى. شۇڭا ئۇ پۈتكۈل تۈركىي تىلدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ تەپەككۇرىنى يېتەكلىگۈچى شەخس سۈپىتىدە «كەنجى ئويغىنىش دەۋرى» نىڭ سەركەردىسى بولغانىدى. نەۋائىي مەزكۇر ئەسىرىنىڭ ئاخىرىدا تۈركىي تىلىنى ئانا تىل ھېسابلايدىغان ياشلارنى ۋە ئەدىبلەرنى ئۆز ئانا تىلىدا يېزىشقا دەۋەت قىلىدۇ ۋە بۇ پىكرىنى ئىلمىي ئاساسلار بىلەن دەلىللەيدۇ: «... يىغىپ ئېيتقاندا، تۈركىي تىلدا مۇنداق ئىنچىكىلىك ۋە نەپىسلىك ناھايىتى كۆپ. بۈگۈنگىچە ھېچ كىشى ئۇنى چىن ماھىيىتى بىلەن مۇلاھىزە قىلمىغىنى ئۈچۈن ئاشكارا بولماي كەلمەكتە. بىزنىڭ تەييارغا ئاشىق بىلىمسىز ياشلىرىمىز ھە دېسىلا ئىشنىڭ ئوڭايىنى كۆزلەپ، پارس تىلى بىلەن شېئىر يېزىشقا قىزىقماقتا ۋە شۇغۇللانماقتا. ۋاھالەنكى، ئەگەر كىشى ياخشىلاپ مۇلاھىزە قىلىدىغان بولسا، تۈركىيچە سۆزلەرنىڭ مەنە جەھەتتىن نەقەدەر كەڭ ۋە چوڭقۇرلۇقىنى، ئۇسلۇب جەھەتتىن نەقەدەر پەسھ ئىكەنلىكىنى، بۇ تىلدا مەنىنى راۋان، ئېنىق ۋە ئوچۇق

ئىپادىلەشنىڭ ئاسانلىقىنى بىلگەن بولاتتى. تۈركىي تىلنىڭ كەڭ مەنىلىكلىكى ياكى ھەر تەرەپلىمىلىكلىكى شۇنچە دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلانغان ھالدا، ئەمدى بۇ تىلدا سۆزلەشكۈچى خەلقلەر ئارىسىدىكى شائىرلار ئۆزىنىڭ شۇنداق گۈزەل ۋە باي تىلى تۇرۇقلۇق، ئۆز قابىلىيەت ۋە ماھارەتلىرىنى باشقا تىل بىلەن كۆرسىتىمەن دەپ ئاۋارە بولمىسا ئىدى. ئەگەر ئىككى تىلدا يېزىش ئىقتىدارى بولسا، ئۆز تىلىدا كۆپرەك يازسا ئىدى ...» (159).

نىھايەت، نەۋائىي ۋەكىللىكىدىكى تۈركىي تىلنىڭ ئىجادىيەت يۈكسەكلىكى، مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئەڭ ئاخىرقى گۈللىنىش دەۋرىنى، يەنى ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىننىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا: «كەنجى ئويغىنىش دەۋرى» (160) نى ياراتتى. بۇ دەۋر تېمۇرىيلەر سۇلالىسىنىڭ يىمىرىلىشىگە ئەگىشىپ، ناھايىتى قىسقا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە ئاخىرلاشقان بولسىمۇ، لېكىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى تۈركىي خەلقلەر تەپەككۇرىنىڭ پەللىسىنى ياراتتى، تۈركىي ئەدەبىي تىلىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈردى. نەۋائىينىڭ يازغىنىدەك:

تۈرك نەزمىدە چۇ تارتىپ مەن ئەلەم،
ئەيلەدىم ئول مەملىكەتنى بىر قەلەم.

دېيىش ئارقىلىق تۈركىي تىلنىڭ يوشۇرۇن ھاياتىي كۈچىنى ئاشكارە قىلدى. نەۋائىيلار قوزغىغان «تۈركىي ھۇنەرەست» دولقۇنى يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامان تۈركىي تىللىرى، جۈملىدىن ئۇيغۇر ۋە ئۆزبېك تىللىرىنىڭ تەرەققىياتى ۋە تاكامۇللىشىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتتى.

سەككىزىنچى دىئالوگ: بۇخارا ئۇيقۇسى

ئويغىنىپ كەتتى جاھان، مەغرىبى مەشرىق تامام،
مەن تېخى سۇت ئۇيقۇدا چۈش كۆرۈپ ياتارىمەن.
ـ ئابدۇخالىق ئۇيغۇر

ئۇيقۇ ـ ئۆلۈمنىڭ مۇقەددىمىسىدۇر. بۇ زامان تەنبىھ ۋە ئاگاھلىق زامانىدۇر، غەپلەت ۋە بىپەرۋالىق زامانى ئەمەستۇر.
ـ ئابدۇقادىر داموللام

بۇخارا ئۇيقۇسىنىڭ قانداق ئۇيقۇ ئىكەنلىكى نامەلۇم، ئەمما بىز دائىم قاتتىق ئۇيقۇغا كەتكەنلەرنى «بۇخاراغا كەتتى» دەيمىز. بۇ ئىبارە قانداقلارچە تۇراقلىشىپ قالغاندۇ؟ ئېھتىمال بىزدىن بۇرۇنقىلارغا بۇخارا ناھايىتى يىراق تۇيۇلغاندۇ، ئېھتىمال بۇ شەھەرنىڭ ئۇيقۇسى راستتىنلا تاتلىقتۇر... مەن XVI ئەسىردىن كېيىنكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەنىۋى چۈشكۈنلىكىنى «بۇخارا ئۇيقۇسى» دەپ ئاتىماقچى بولدۇم... ئەمەلىيەتتە، پۈتكۈل ئوتتۇرا ئاسىيالا ئەمەس، گيۇتى «شېئىر مەملىكىتى» (161) دەپ ئاتىغان ئىرانمۇ يېقىنقى بەش ئەسىر مابەينىدە بۇخاراچە غەپلەت ئۇيقۇغا مۈپتىلا بولغانىدى.

ئەمەلىيەتتە، كەر بالادىن تارىم چوڭقۇرلۇقىلىرىغىچە بولغان رايونلاردىكى خەلقلەرنىڭ كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىردىكى چۈشكۈنلۈكىنى چوڭ جەھەتتىن ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ

چۈشكۈنلىشىشى، كىچىك جەھەتتىن سىياسىي تىنچسىزلىق ۋە ئىچكى تەپرىقىسىزلىق مۇئەييەن جەھەتتە بەلگىلەپ قويغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە غەربتە ئويغىنىش يۈز بېرىپ، دېڭىز- ئوكيان دەۋرى باشلىنىشى بىلەن «يىپەك يولى» نىڭ خارابلىشىشى شەرقنىڭ دۇنيا تارىخىدىكى مۇھىم رولىنى ئىككىلەمچى ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى.

XIII ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە، پەقەت قۇرۇق نامىلا قالغان باغدات خەلىپىلىكى شەرقتىن ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن موڭغۇللارنىڭ شاۋقۇن- سۈرەنلىرى بىلەن غەربتىن يوپۇرۇلۇپ كەلگەن ئەھلى سەلىپچىلەرنىڭ ھۇجۇملىرى ئاستىدا بەربات بولدى. شۇندىن كېيىن، ئەرەب دۇنياسى تاكى ئوسمان تۈركلىرىنىڭ قىلىچى ئاستىغا ئۆتكىچە بولغان ئارىلىقتا سىياسىي مالىمانچىلىق ۋە ئىچكى تەپرىقىسىزلىق ئىچىدە قالدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە «شەرقتىكى مۇسۇلمانلار دۇنياسى بۆلۈنۈپ، تەنها، كۈندىن- كۈنگە پارچىلىنىۋاتقان مەدەنىيەت رايونى بولۇپ قالدى. پېرسىيەدە كونا مەدەنىيەتنىڭ ھۆكۈمران بولۇشى داۋامىدا پارسلارنىڭ ھېسسىياتىنى تامامەن پارس تىلى بىلەن ئىپادىلەيدىغان يېڭى مەدەنىيەت بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ تارمىقى بولغان يېڭى زېمىن ئاناتولىيە ۋە ھىندىستاننىڭ شىمالىدىمۇ راۋاجلىنىپ تۈرك ۋە ھىندى ئالاھىدىلىكىگە ئىگە مىللىي ئەدەبىيات بولۇپ قالدى» (162). لېكىن پارس ۋە تۈركىي مەدەنىيىتى ۋە ئەدەبىيات- سەنئىتىنىڭ گۈللىنىشى ئەڭ كەينىگە سۈرۈلگەندىمۇ XVI ئەسىر بىلەن چەكلىنەتتى. ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ چۈشكۈنلىشىشى ۋە ئەرەبلەرنىڭ تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈشى ئۇزاق ئاسىيانىڭ دىن، مەدەنىيەت ۋە تىل بىرلىككە كەلگەن رايونلىرىدىكى خەلقلىرىنىڭ مەدەنىيەت تەڭپۇڭلۇقىغا تەسىر كۆرسەتمەي قالمىغانىدى. ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ چۈشكۈنلىشىشىگە نۇرغۇن ئامىللار سەۋەب بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام روھىنىڭ سۇسلىشىشى ۋە ئەخلاقنىڭ بۇزۇلۇشى خەلىپىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زەئىپلىكنى تېزلەتكەنىدى. ھىتتى بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يازغانىدى: «ئەرەبلەرنىڭ تۇرمۇشتا چىرىكلىشىشى، ئۇلارنىڭ روھىي ۋە ئەخلاقىي مىزانلىرىنى بۇزۇپ تاشلىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە خەلىپىلىك مۇنقەرز قىلىنغان خەلقلەرنىڭ ئىمپېرىيىسىگە ئايلىنىپ قالدى. خەلىپە ئوردىسىدىكى سانسىزلىغان ئاغۋاتلار، ھەرەمخانىلاردىكى ئاختا قىلىنغان قۇللار، ئەيش- ئىشرەت ئۈچۈن تۇتۇلغان چۆرە- كېنىزەكلەر، قەدەمدە ئۇچراپ تۇرىدىغان غىلمان ۋە زەيپانلەر ئاستا- ئاستا ئەرلەرنىڭ ئەرلىك جاسارىتىنى، ئاياللارنىڭ ئاياللىق زىباسىنى يوقىتىپ، ئەرەب جەمئىيىتىنىڭ چۈشكۈن، چىرىك كەيپىياتىنى شەكىللەندۈردى. خەلىپە قەسىرلىرىدىكى سانسىز ھوجرىلار، ئاتا بىر ئانا باشقا قېرىنداشلار، ساقلانغىلى بولمايدىغان تۈرلۈك ھەسەت- رەشك ۋە سۇيىقەستلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ئوردىدىكى كەيپ- ساپا، ئەيش- ئىشرەتلىك تۇرمۇش، مەي- شاراب ۋە رەققاسلارنىڭ غىلجىڭلىق بىلەن ئوينىغان يېرىم يالىڭاچ ئۇسسۇللىرى ئوردىدىن

شەھەر كوچىلىرىغىچە بولغان ئائىلىۋى تۇرمۇشنىڭ مەزمۇنىنى چىرىتتى...» (163).

ئابباسىيە خەلىپىلىكىنىڭ زەئىپلىشىشىدىن ئۇلارنىڭ تارىخ بېتىدىن تامامەن چۈشۈپ قالغىنىغا قەدەر بولغان ئۈچ ئەسىر (XI ئەسىردىن XIV ئەسىرگىچە) مابەينىدە، ئەرەبلەرنىڭ تەپەككۇر قۇۋۋىتى پەۋقۇلئاددە تۆۋەنلەپ كەتكەنىدى. ئۇ دەۋردىكى پەلسەپە، مەدىتسىنا ۋە فىقھ ئىلىملىرىدە ئېرىشىلگەن مۇۋەپپەقىيەتلەر ئەمەلىيەتتە ھېچكىمنىڭ تەسەۋۋۇرىغا سىغمايدىغان بولۇپ قالدى. شۇ دەۋردىكى داڭلىق سەييارە ئىبنى بەتۇتە (1303-1337) ئەرەب تىلى تەتقىقاتىنىڭ پەۋقۇلئاددە ئاجىزلاپ كەتكەنلىكىگە ئېچىنىپ مۇنداق دەپ يازغانىدى:

مەن بىر كۈنى مەسچىتكە جۈمە نامىزىغا باردىم. ئىمامنىڭ سۆزىدە بىرمۇنچە روشەن گرامماتىكىلىق خاتالىقلار بار ئىدى. مەن بۇ ئەھۋالدىن ھاڭ- تاڭ قالدىم. كېيىن بۇ ھەقتە قازى بىلەن سۆزلىشىپ قالدىم. ئۇ ماڭا: «بۇ شەھەردە گرامماتىكا بىلىدىغان بىرمۇ ئادەمنى تاپقىلى بولمايدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. بۇ ھەقىقەتەنمۇ كىشىنى چوڭقۇر ئويغا سالىدىغان ئاگاھلاندۇرۇش. ئەي، ھەممىگە قادىر قۇدرەتلىك خۇدا! بەسرە- ئەرەب تىلى گرامماتىكىسىنىڭ نوپۇزلۇق ئەربابى سىبەۋەيىنىڭ يۇرتى. ئەرەب تىلى گرامماتىكىسى مۇشۇ يەردە دۇنياغا كەلگەن ۋە مۇكەممەللەشكەن. ئىلگىرى بۇ يەردە كىشىلەر گرامماتىكىغا كامىللىقتا يۇقىرى پەللىگە يەتكەنىدى. ۋاھالەنكى، بۈگۈنكى كۈندە مۇشۇ بەسرەدە ۋەز ئېيتقاندا خاتا سۆزلىمەيدىغان بىرەر ئىمامنىمۇ تاپقىلى بولماس بولۇپ كېتىپتۇ!... (164).

ئەرەبلەرنىڭ تەپەككۇر ۋە ئىلمىي مۇلاھىزە ئىقتىدارىنىڭ تۆۋەنلىشىگە ئەگىشىپ پەلسەپە پەنلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئاستا- ئاستا غايىب بولدى. ئىسلام دىنى ۋە «قۇرئان» تەپسىرلىرى ھەققىدىكى مەزھەپچىلىك ۋە ئىختىلاپلار بارغانسېرى ئەۋج ئېلىپ، ئېتىقاد ۋە دۇنيا قاراشتا بۆلۈنۈش ۋەزىيىتى شەكىللەندى. 1502- يىلى سەففاۋىي خاندانلىقى (1499-1775) ئىسلام دىنىنىڭ شىئە مەزھىپىنى ئىراننىڭ دۆلەت دىنى دەپ جاكارلىدى. نەتىجىدە سۈننىي مەزھىپىدىكىلەر چەتكە قېقىلىپ، ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا دىنىي مەزھەپچىلىك دولقۇنى كۆتۈرۈلدى. بۇ، ئۇ دەۋردىكى بارا- بارا چۈشكۈنلۈككە قاراپ يۈزلىنىۋاتقان ئىسلام شەرقىنىڭ ئىچكى ئىختىلاپلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتتى. ئىراننىڭ ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىي گۈللىنىشىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى ۋەكىلى ئابدۇراھمان جامى (1414-1492) دىن كېيىن پارس ئەدەبىيات- سەنئىتى ۋە ئىرانلىقلارنىڭ تەپەككۇرى ئومۇمىيۈزلۈك پەسكويغا قاراپ يۈزلەندى. «شېئىر مەملىكىتى»، «شائىرلار ئېلى» دەپ تەرىپلەنگەن ئىراندا بەدىئىي ئەدەبىيات ۋە پەلسەپىۋى ئىزدىنىشلەر بىر ئىزدا توختاپ قالدى. بۇ ھال ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۈشكۈنلۈكىنىمۇ تېزلەتتى. ھالبۇكى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ چۈشكۈنلۈكى ئىراندىن كېيىنرەك باشلاندى. چۈنكى ئىراندا ئەدەبىيات- سەنئەت تامامەن چۈشكۈنلەشكەن XV ئەسىرنىڭ ئاخىرى XVI ئەسىرنىڭ باشلىرىدا سەمەرقەنت ۋە ھىراتنى مەركەز قىلغان تېمۇرىيلەر

سۇلالىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئاخىرقى ئويغىنىش دەۋرى ھۆكۈم سۈرىۋاتاتتى. ئەمىر تېمۇر (ئاسقاق تېمۇر 1333-1405) ئۆز دەۋرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۆلۈنمە ۋەزىيىتىنى بىر مەھەل بىرلىككە كەلتۈرۈشكە مۇۋەپپەق بولدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئوتتۇرا ئاسىيادا نىسبىي تىنچلىق بارلىققا كېلىپ، مەدەنىيەتنىڭ بىر مەزگىل گۈللىنىشىگە شارائىت ھازىرلاندى. ئەمىر تېمۇر ئۇزۇن ئۆتمەي زور قوشۇن تارتىپ خۇراسان، ئىران قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى ھەتتا ئاناتولىيىگىچە بېسىپ بېرىپ ئوسمان تۈركلىرى بىلەن تىركەشتى. شۇڭا تېمۇرىيلەر سۇلالىسىنى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىرلىككە كەلگەن، ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن چوڭ خاندانلىق دېيىشكە بولاتتى. ئۆزبېكىستان ئالىمى بۆرىباي ئەھمىدوۋ ئەمىر تېمۇر ھەققىدە مۇنداق دەيدۇ: «ئەمىر تېمۇر ھەم ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ۋە قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم، دارا ۋە مەھمۇد غەزنەۋى، چىڭگىزخان ۋە باتۇ، ئىۋان گروزنىي ۋە پېتر I ، ناپالېئون ۋە مىخائىل فرۇنزېگە ئوخشاش ھۆكۈمران ئىدى» (165) . تېمۇرلە-نىڭ ھەربىي يۈرۈشلىرى يىپەك يولى ئالاقىلىرىدە شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ياۋروپالىقلارغا تونۇشتۇرۇلۇشىدىكى ئەڭ كېيىنكى بىر ۋاستە بولغانلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈش لازىم، - دەيدۇ ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن (166) .

دەرۋەقە، تېمۇرىيلەر سۇلالىسى دەۋرى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدىكى بىر مۇرەككەپ دەۋر بولدى. 1405- يىلى ئەمىر تېمۇر جۇڭگوغا قىلغان يۈرۈشىدە قازا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ھاكىمىيىتى بالا- چاقىلىرى ئوتتۇرىسىدىكى تەخت تالىشىش ئۇرۇشلىرى داۋامىدا ناھايىتى تېزلا پارچىلاندى. لېكىن شۇنداق بولۇشىغا قارىماي، بۇ قىسقىغىنا دەۋر مەدەنىيەت تارىخىمىزدىكى ئەڭ ئاخىرقى مەدەنىيەت گۈللىنىش دەۋرى بولدى. ئەلىشىر نەۋائىي، ئۇلۇغبېگ، ئەلى قوشچى قاتارلىق مۇتەپەككۇرلار ئەدەبىيات، تەبىئەت ئىلمى، ئىلمىي نوجۇم قاتارلىق پەنلەرنىڭ مەشئىلىنى ئېگىز كۆتۈردى. بۇ شۇنداق بىر دەۋر بولغانىدى: «بىر تەرەپتە تەبىئەت ئىلمى، ھۈنەر-سەنئەت ئالىملىرى ئۆز لاگېرىنى، ئۆز داھىيلىرىنى گەۋدىلەندۈرگەن، يەنە بىر تەرەپتە ئىلاھىيەتچىلىك، روھانىيەتچىل سوپىزم ھامىيلىرى ئۆز لاگېرىنى، ئۆز ۋەكىللىرىنى شەكىللەندۈرگەن؛ بىر تەرەپتە دەھشەتلىك نىزا ۋە ئۇرۇشلار، خانىۋەيرانلىق، يەنە بىر تەرەپتىن قۇرۇلۇش، بىناكارلىق ۋە مەدەنىيەت گۈللىنىشى. ئالاھىدە تېپىكلىككە ئىگە بولغان بۇ تارىخىي مۇھىت پۈتكۈل ئۇيغۇر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا ئىدېئولوگىيىسى تارىخىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتمەي قالمىدى» (167) . ۋاھالەنكى، بۇ دەۋر ئۇزاققا بارمىدى. ئەمىر تېمۇر ۋاپاتىدىن بىر ئەسىر كېيىن، يەنى 1501- يىلى كېيىنكى ئوتتۇرا ئەسىر ئەدەبىياتىمىزدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر چوققا- شائىر ئەلىشىر نەۋائىي ۋاپات بولدى. شۇندىن كېيىن، «سۆز ئەھلى خامىنىنىڭ باشتەرگۈچىسى، سۆز گۆھەرلىرى خەزىنىسىنىڭ ئىشەنچلىك ئامانەت ساقلىغۇچىسى، شېئىرىيەت گۈلىستانىنىڭ خۇشناۋا بۇلبۇلى بولغان ئەلىشىر نەۋائىي» (168) چىلىك مۇتەپەككۇر تارىخىمىزدا قايتا كۆرۈلمىدى. ئوتتۇرا ئاسىيا رايونى باش- ئاخىرى يوق ئىچكى مالىمانچىلىق قايىنىمىغا كىرىپ قالدى. مەھمۇد قەشقەرى ئېيتقان: «تۈركلەر بۇرجىدا جەۋلان قىلغان قۇياش» ئۆز بۇرجىدىن كەتتى. 1857- يىلى ئېنگلىزلار بابۇرىيلار سۇلالىسىنىڭ ئەڭ ئاخىرقى پادىشاھى سىراجىددىن باھادىر شاھ II نى تەختتىن چەتلەشتۈرۈپ، تۈركىي خەلقلەر قولىدىن ھىندىستاننى تولۇق تارتىۋالدى (169) . ئەمەلىيەتتە، ئېنگلىزلارنىڭ ھىندىستانغا بولغان ئەمەلىي كونتروللۇقى XVIII ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا باشلانغانىدى. تارىم ۋادىسىدا سەئىدىيە سۇلتانلىقى يىمىرىلگەندىن كېيىن، بەدەخشان، بۇخارا، قەشقەر ۋە يەركەن ئارىلىقىدا ئاتالمىش «ئاق ئۇستىخان» ئەۋلادلىرىدىن بولغان خوجا- ئىشانلار تىنىمسىز قۇتراپ، ئوتتۇرا ئاسىيانى تۈگىمەس نىزا ۋە تەپرىقىچىلىق دەۋرىگە باشلاپ كىردى. موللا مۇسا سايرامىنىڭ سۆزى بىلەن ئېيتقاندا، «ئاراملىق خۇددى ئەنقا قۇشىنىڭ تۇخۇمىدەك غايىب بولدى، تىنچلىق خۇددى سۇمرۇغ قۇشىدەك كۆھقاپنىڭ ئىچىدىن ۋەتەن تۇتتى» (170) . نەۋائىيدىن كېيىنكى 500 يىل مابەينىدە، ئىچكى ئاسىيادىكى بۇ سىرلىق بالىيانقۇدا ھاياتىي كۈچى تولۇپ تاشقان يېڭى مەدەنىيەتنىڭ تۆرەلمىلىرى بىخلىيالمىدى. بۇ يەردە شەرق تېرىمچىلىرىدەك كىشىلىك مۇناسىۋەت ھەققىدىكى چىگىش ئېتىكلىق مەسىلىلەر ۋە ئائىلە، نەسەپ ئەھكاملىرى مۇھاكىمە قىلىنمىدى؛ ھىندىستانلىقلاردەك مېتافىزىكىغا باي، پانىي ئالەمنىڭ چەكسىزلىكىگە مەھلىيا بولىدىغان ئوي- خىياللار بولۇنمىدى؛ غەربلىكلەردەك شەخسنىڭ قەدىر- قىممىتىنى، ئەقلىي يۈكسەكلىكىنى، كەسكىن ئەمەلىيەتچانلىقنى ئۆز ئۇرۇنۇشلىرىنىڭ مىزانى قىلىدىغان پەلسەپە تېخىمۇ مەيدانغا كەلمىدى. بۇ يەردە پەقەت قۇم بارخانلىرىنىڭ سۈررەڭ، زېرىكەرلىك جىمجىتلىقىغا ئوخشاش چىدىغۇسىز سۈكۈنات؛ پىنھان، ئاندا- ساندا كۆرۈلۈپ قالىدىغان غۇۋا ھاياجان؛ قۇرغاق، چاڭقاق ئىسسىق؛ ئاخىرقى نۇقتىغا يېتىشنى خالىمايدىغان سەۋرسىزلىك ھۆكۈم سۈردى. تېخىمۇ توغرىسى، يېڭىدىن گۈللىنىشكە ئېرىشكەن ياۋروپالىقلار مەۋج ئۇرۇپ تۇرغان ئاتلانتىك ئوكياندا، تەۋەككۇلانە قەدەملىرى بىلەن شامال يۆنىلىشكە قاراپ ئۈزۈپ كېتىۋاتقان كېمىلىرىنىڭ ئاپئاق يەلكەنلىرىگە يېڭى دۇنيانىڭ تارىخىنى يېزىشقا باشلىغان چاغدا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە تارىم ۋادىسى ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ «ۋائۇكۇم بەلىبېغى»غا، كونا قۇرۇقلۇقتىكى «تەنھا ئارال»غا، يېقىنقى زامان تارىخىدىكى «ئۇنتۇلغان زونا»غا ئايلىنىپ قالدى... (171) .

رۇس سەيياھلىرىدىن كوروپاتكىن يازغان «قەشقەرىيە» ، چوقان ۋەلىخانوۋ (قازاق) يازغان «قەشقەرىيە خاتىرىلىرى» قاتارلىق ئەسەرلەرنى ئوقۇساق، زۇلمەت پەردىسى ئىچىدە جاھالەت ئۇيقۇسىنى قانغىچە ئۇخلاۋاتقان تارىملىقلارنىڭ ئۆز تارىخىدىكى ئەڭ ئېچىنىشلىق كۈنلەرنى-

ماگقۇرتلۇق كومبدىيىسىنى ئوينىۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز؛ ئابدۇللا قادىرىنىڭ «ئۆتكەن كۈنلەر» رومانىنى ئوقۇساق قوقان خانلىقىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھىسى خۇدايار خاننىڭ ئوردىدىكى 400 خوتۇنغا بېرىلىپ، مىسلىسىز دەرىجىدە چىرىكلەشكەن قەسىر ھاياتىدا دۆلەت ئىچىدە كۈندىن- كۈنگە كۆچىيىۋاتقان تەرتىپسىزلىكنى كونترول قىلىشقا قۇربى يەتمەيۋاتقانلىقىنى كۆرىمىز. . . ئوتتۇرا ئاسىياغا نېمە بولدى؟ ئۇلارنىڭ خەلقىگىچۇ؟

شانلىق ئۆتمۈش چۈشكە ئايلانغانىدى. بۇخارا، سەمەرقەنت ۋە قەشقەر ئېغىر ئۇيقۇدا ئىدى. ئۇلۇغبېكنىڭ رەسەتخانىسى، نەۋائىينىڭ ئەسەرلىرى، مەھمۇد قەشقەرىنىڭ ئاياغ ئىزلىرى قالغان يېزا- قىشلاقلارنى بىر قەۋەت قويۇق چاڭ- توزان باسقانىدى. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سىرلىق سۈكۈتىنى بۇخارا مەسچىتىنىڭ مۇنارىسى بىلەن قەشقەر ھېيتگاھىنىڭ پەشتىقىدىن كۈندە بەش قېتىم ئاڭلىنىپ تۇرىدىغان ئەزان ئاۋازىدىن باشقا ھېچقانداق سادا بۇزالمايدىغان بولدى. ئەمىر تېمۇرنىڭ ۋاپات بولۇش ئالدىدا قالدۇرغان: «مىللەتنىڭ دەردلىرىگە دەرمان بولماق ۋەزىپىڭىزدۇر. ئادالەت ۋە ھۆرلۈك دەستۇرىڭىز بولسۇن. مەن كەبى ئۇزۇن سەلتەنەت سۈرۈشنى ئىستىسىڭىز قىلىچىڭىزنى يېنىڭىزدا چىڭ ساقلاڭ! . . .» (172) دېگەن ۋەسىيەتلىرى سەمەرقەنتنىڭ مۆڭ بېسىپ تۇرغان ساراي تاملىرىدىلا قېپقالدى. نەمەنگاندىن «ئىشق» شارابىنى ئىچىپ مەست بولغان شاھ مەشرەپ، قەشقەردىكى رىيازەتلىك كۈنلىرىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، قۇندۇزغا بارغىنىدا جاھالەتچى ئۆلىمالارنىڭ پەتىۋاسىدىن ھازىرلانغان دار سىرتمىقىغا ئېسىلدى ۋە ئەڭ ئاخىرقى نەپىسىدە تۆۋەندىكى شېئىرنى ئوقۇدى:

مەنسۇر ھەللاجىدەك ئىچىپ شارابى ئەنتەھۇر،
چەرخ ئۇرۇپ يىغلاپ تۇرارمەن ئۇشبۇ دەم دار ئالدىدا (173).

چۇن مۇبارەك بولسۇن، ئەي مەشرەپ، قىزىل قانىڭ سېنىڭ،
خوپ ئىش بولدى ساڭا بۇجان بەرگىنىڭ ئافەت ئەمەس (174).

دەرۋىشلەرنىڭ جەندە- كۇلاسىنى كىيىپ، مۇرىسىگە خۇرجۇن ئارتىپ، تارىم گىرۋەكلىرىدە توپا كېچىپ كېتىپ بارغان زەلىلى ياشاڭغىرىغان كۆزلىرىنى يىراقلارغا تىكىپ، مەنسۇر ھەللاجىنىڭ «ئەنەلھەق» سۆزىنى قانچە قېتىملار تەكرارلىدى «كەل ئەي مەنسۇر بولۇپ ساقى سىرىمنى ئاشكارا ئەيلەي» (175).

گويا زۇلمەتكە ئوخشايدىغان بۇ مۇدھىش دەۋر ئۇزاق داۋاملاشتى. ئوتتۇرا ئاسىيالىقلار جاھالەت بۆشۈكىدە يەتكۈچە ئۇخلىدى. بۇخارا، قوقان خانلىقىنىڭ غەم- ئەندىشە ئىچىدە قۇرغان ئىستىھكاملىرى چارروسسىيە قوشۇنلىرىنىڭ توپ- زەمبىرەكلىرىگە بەرداشلىق بېرەلمىدى. خۇددى ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى تەتقىق قىلغان گاۋىن ھامبلىي ئېيتقاندەك: «XVI ئەسىردىن باشلاپ توپ- زەمبىرەك ۋە مىلتىق دورىسىنىڭ ھىندى ئوتتۇرا ئاسىيادا پۇراشقا باشلىدى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ قوشنا ئەللەر نەزەرىدىكى ھەربىي ئۈستۈنلىكى يوق بولدى. ھەتتا ئۇلار ئۆز تەقدىرىنى ئۆزى بەلگىلەش ئىقتىدارىدىن مەھرۇم بولدى. توپ- زەمبىرەكلەرنىڭ ساداسى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ دۇنيا تارىخىدىكى مۇھىم رولىغا خاتىمە بەردى» (176)*.

ئاشۇ ئۇزاق دەۋردە، ئوتتۇرا ئاسىيا ئۇخلاۋاتقان «بۇخارا ئۇيقۇسى»نى ئىران ئىگىزلىكىمۇ ئوخشاشلا ئۇخلاۋاتاتتى. شەرقتە ئابدۇخالىق ئۇيغۇر:

چۆل- جەزىرە، دەشتۇ- سەھرا ئىچرە قالدىم نائىلاج،
ئاھ، قاچان بىر يول تېپىپ قوشۇلاي قاتارىمەن.

دەپ نىدا قىلىپ، ئۆز خەلقىنىڭ تەقدىرىدىن قايغۇرسا، غەربتىكى ئىران ئىگىزلىكىدە شائىر ئەشرەفىددىن (1934-1871): «ئىران ئاغرىق، ئۇنىڭغا دەۋا بولغىدەك دورا يوق» (177) دەپ خىتاب قىلدى. ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ شەھەر- قىشلاقلىرىنى قاپلىغان غەپلەت ئۇيقۇسى تاكى يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگىچە داۋاملاشتى.

خاتىمە

«ئاتا- بوۋىلىرىمىزنىڭ خۇشاللىقى بىزنىڭ خۇشاللىقىمىز، ئازابىمۇ بىزنىڭ ئازابىمىزدۇر. ئەگەر ئەجداد بىلەن ئەۋلاد ئوتتۇرىسىدا مۇنداق ئورتاق ھېسسىيات بولمايدىكەن، تارىخ بىر دۆۋە قەغەز پارچىسىغا ئايلىنىپ قالىدۇ» (178).

- ماكس مۇللېر: «سېلىشتۇرما ئەپسانىشۇناسلىق»

تۇران بىلەن ئىراننىڭ مەدەنىيەت دىئالوگى تېخى ئاخىرلاشمىدى. ئىسلام قىسسىلىرىدىكى نوھنىڭ ئوغلى يافەس، يافەسنىڭ ئوغلى تۈرك؛ ئىران رىۋايەتلىرىدىكى فىرىدۇننىڭ ئۈچ ئوغلى سېلىم، تۇر ۋە ھەللاج دەۋرىدىن باشلانغان بۇ دىئالوگ ئۇزاق ئۆتمۈشنى بېسىپ ئۆتۈپ، زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلدى. تۈركىي تىللىق خەلقلەرنىڭ يىراق ئۆتمۈشتىكى غايىۋى قەھرىمانى ئالىپ ئەرتۇڭا (ئەفراسىياب) قەدىمكى ئىرانلىقلارغا قانچىلىك زور تەسىر قىلغان بولسا، ئىران رىۋايەتلىرىدىكى جەمشىد، رۇستەملەر ئوبرازىمۇ تۈركىي خەلقلەرگە شۇنچىلىك چوڭقۇر تەسىر قالدۇرغانىدى. ئىسلامىيەتتىن كېيىن، بۇ خىل مەدەنىيەت مۇناسىۋىتى ئورتاق دىنىي ئېتىقاد ئاساسىدا تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتى. پارسلار ئۆز مىللىي مەدەنىيىتىنىڭلا ئەمەس، بەلكى ئىسلام دىنى ئېلىپ كەلگەن ئەرەب مەدەنىيىتىنىڭمۇ شەرققە تارقاتقۇچىسى بولدى. ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى شەرق مەدەنىيىتىنىڭ ئىران ۋە ئىراننىڭ غەربىدىكى رايونلارغا تارقىلىشىغا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىدى. ئۇزاق ئوتتۇرا ئەسىرنىڭ ئۇزۇن تۈنلىرىدە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ روھىي دۇنياسىغا «قۇرئان»، ھەدىس- ھېكايىلەردىن باشقا يەنە «مىڭ بىر كېچە» رىۋايەتلىرى، فىردەۋسىنىڭ «شاھنامە»سى، نىزامىنىڭ «خەمسە»لىرى، جالالىددىن رۇمىنىڭ «مەسنەۋى»لىرى، شەيخ سەئدىنىڭ «گۇلىستان»ى، ھاپىز شىرازىنىڭ شېئىرلىرى، ئابدۇراھمان جامىنىڭ قەلب دەپتىرىمۇ ھەمراھ بولدى؛ فارابى، ئىبنى سىنا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ، ئەھمەد يەسەۋى ۋە نەۋائىيلارنىڭ ئىجادىيەتلىرىمۇ ئىرانلىقلارنىڭ بەدىئىي

تەپەككۇرىغا چوڭقۇر تەسىرلەرنى قالدۇردى. پارس ۋە تۈركىي تىللىرى تارىم چوڭقۇرلۇقلىرىدىن ئىران ئېگىزلىكىگىچە بولغان ئۇزاق تېررىتورىيىدە ئورتاق قوللىنىلدى. نەتىجىدە بۇ ئىككى تىل ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتۈشۈش ناھايىتى كۈچەيدى. بولۇپمۇ ئىسلاملىشىش نەتىجىسىدە ئەرەب، پارس تىللىرى تۈركىي تىللىرىغا شىددەت بىلەن تەسىر قىلدى. بەزى تەتقىقاتچىلارنىڭ 1944- يىلى شىنجاڭدا نەشر قىلىنغان بىر ئۇيغۇرچە گېزىتنى ستاتىستىكا قىلىشىغا قارىغاندا، شۇ گېزىتتىكى سۆزلەر ئىچىدە ئەرەب- پارس تىلىدىن ئۆزلەشكەن سۆزلەر %40دىن ئارتۇق سالماقنى ئىگىلىگەن (179) . ئېھتىمال، تۈركىي تىللىرىنىڭ پارس تىلىغا بولغان تەسىرىمۇ خېلى كۈچلۈك بولۇشى مۇمكىن.

تارىخ گويا دېڭىز دولقۇنىدەك گاھ ئۆرلەپ، گاھ پەسىيىپ يىراق ئۆتمۈشنى بۈگۈنگە ئۇلىدى. بەسرە، ئىسپاھانلاردىن سەمەرقەنت، قەشقەرلەرگە سوزۇلغان چۆل- جەزىرە ۋە توپىلىق يوللاردا «سوپى ئاللا يار»نى ئېيتىپ، ئىشق سەۋداسىغا چۆمگەن قانچىلىغان جاھانكەزدى دەرۋىشلەرنىڭ ئاياغ ئىزلىرى كۆمۈلدى؛ مەدداھ- ۋائىزلارنىڭ شاللىرىنى چاچرىتىپ، جەمشىد- رۇستەملەر ھەققىدە تەكرار- تەكرار ئېيتقان جەڭنامىلىرى چۆچەككە ئايلاندى؛ ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئەجدادلىرى بىر چاغلاردا ئېتىقاد قىلغان زەردۇشتلۇق، شامانلىق ۋە مانى دىنلىرى ئىسلامىيەت ئەقىدىسى يېتىپ كەلگەن چاغدا ئىز- تىزسىز غايىب بولدى. . . قىسقىسى، «ئاۋېستا»دا يارىتىلغان ئاشۇ ئۇزاق ئۆتمۈشتىن نەۋائىي دەۋرىگىچە بولغان ئۇزاق جەريان شەرق تارىخىدىكى ئاجايىپ ئۇلۇغۋار ئېرا بولغانىدى. ئىنسانىيەتنىڭ كۆپلىگەن مەدەنىيەتلىرى، قانۇن ئەھكاملىرى، سىستېمىلىق دىنلىرى، ئىنسان بىلەن تەڭرى ئوتتۇرىسىدىكى دىئالوگلىرى، تەپەككۇر ۋە شېئىرىي تۈيغۇدىكى ئالەمشۇمۇل مۇۋەپپەقىيەتلىرى بۇ يەردە يارىتىلغانىدى . . . لېكىن يېقىنقى زامان ياۋروپاسىنىڭ ئويغىنىشى، يەلكەنلىك كېمىلەرنىڭ ماچتىلىرى بىلەن پار ماشىنىلىرىنىڭ سادالىرى شەرقنىڭ ئىنسانىيەت تارىخىدىكى ئورنىنى ئىككىلەمچى ئورۇنغا چۈشۈرۈپ قويدى.

گېگىلنىڭ «مۇتلەق ئۇقۇم» ۋە «ئەقلىي- لىك»نى ئۆلچەم قىلغان سوغۇققان پەلسەپىسى غەرب مەركەزچىلىك تەلىماتىغا ئاساس ياراتتى. گېگىل ئۆزىنىڭ «روھىي تەرەققىيات» پرىنسىپىغا ئاساسەن ئىنسانىيەت تەرەققىياتىنىڭ جەريانىنى شەرھىلىدى. ئۇ: دۇنيا تارىخى ئەمەلىيەتتە ئەقلىيلىك ھالقىلىرىنىڭ روھ ئەركىنلىكى ئۇقۇمى ئىچىدىن ئاجرىلىپ چىقىشىنىڭ مۇقەررەر مەھسۇلى، شۇنداقلا .روھنىڭ ئۆزلۈك ئېڭى ۋە ئەركىنلىكىنىڭ مۇقەررەر تەرەققىياتى (180) . . . دەپ كۆرسەتتى. ئۇ، دۇنيا تارىخىنىڭ تەرەققىيات تەرتىپى: شەرق دۇنياسى ← گرېك دۇنياسى ← رىم دۇنياسى ← گېرمان دۇنياسىدىن ئىبارەت تۆت ھالقىدىن تەركىب تاپقان، بۇ تۆت دۇنيا «روھ» تەرەققىياتىنىڭ ئوخشاشمىغان باسقۇچلىرىغا ۋەكىللىك قىلىدۇ؛ شەرق دۇنياسى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ بالىلىق دەۋرىگە، گرېك دۇنياسى ئىنسانىيەتنىڭ شېئىرىي تۈيغۇغا باي ياشلىق دەۋرىگە، رىم دۇنياسى ئىلاھىي پەلسەپە ھۆكۈم سۈرگەن ئىنسانىيەتنىڭ قىرانلىق دەۋرىگە، گېرمان دۇنياسى ئىنسانىيەت تارىخىنىڭ ئەڭ يۇقىرى باسقۇچى، يەنى «روھ»نىڭ پىشقان دەۋرىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ دەپ كۆرسەتتى (181) . شۇندىن كېيىن، ياۋروپانىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە ئەگىشىپ غەرب مەركەزچىلىك نەزەرىيىسى دۇنيا مەدەنىيىتىگە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلدى. غەرب ئىنسانىيەت تەپەككۇرىنىڭ پاراۋۇزىغا ئايلاندى. پۈتكۈل شەرقتىكى نۇرغۇن خەلقلەر يېڭى دەۋرنىڭ تاڭ نۇرى يېتىپ كەلگەندە، ئۇزاق ئۇيقىدىن چۆچۈپ ئويغىنىپ، غەربتىن ئۆگىنىشنى ئۆزلىرىنى قۇتقۇزۇشنىڭ نەزەرىيە قورالى قىلدى. بۇنداق ھالەت ئۇزاق داۋاملاشقاندىن كېيىن، شەرقلىقلەر ئۆز ۋۇجۇدىدىكى مىللىي ۋە ئىرسىي ئېنېرگىيىنىڭ كۈندىن كۈنگە خوراپ كېتىۋاتقانلىقىنى، روھىي دۇنياسىنىڭ قۇرۇقدىلىنىپ بېرىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىشتى. چۈنكى ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىغا شانلىق ئۆتمۈشنىڭ غۇۋا مەنزىرىسى ئايان بولغانىدى.

شۇنداق، ئەمدى شەرقمۇ ئۆزىنىڭ تەرەققىيات يولىنى تېپىش زۆرۈر بولۇپ قالغانىدى! . . .

ئىزاھلار.

(1) «ماركس- ئېنگېلس سەنئەت ھەققىدە»، I توم، 312- بەت، موسكۋا، رۇسچە نەشرى.

(2) مۇنبەت ھىلال ئاي رايونى- پارس قولتۇقىدىن مېسوپوتامىيە ۋادىسىنى بويلاپ غەربىي- شىمالغا سوزۇلغان ۋە ئوتتۇرا دېڭىز قىرغىقىدىن تاكى سىناي يېرىم ئارىلى ئارقىلىق مىسىرغا تۇتاشقان ھىلال ئاي شەكلىدىكى مۇنبەت جۇغراپىيىلىك زونىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ يەردە دۇنياغا مەشھۇر بولغان قەدىمكى سۇمېر- بابىل، ئىبراي (يەھۇدىي) ۋە مىسىر مەدەنىيەتلىرى مەيدانغا كەلگەن.

(3) خەلىپە ھارۇن رەشىد (مىلادى 786- يىلىدىن 809- يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ 5- خەلىپىسى. خەلىپە ھارۇن رەشىد دەۋرىدە ئەرەب ئىمپېرىيىسى سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردە مىسلىسىز گۈللىنىش دەۋرىگە كىرگەن، پايتەخت باغدات ئەڭ مەشھۇر شەھەرگە ئايلانغان.

(4) ئەمىر تېمۇر (1333-1405) ، يەنى ئاقساق تېمۇر دېگەن نامى بىلەنمۇ مەشھۇر. ئوتتۇرا ئاسىيانى مەركەز قىلغان تېمۇرىيلەر ئىمپېرىيىسىنى قۇرغان ھەتتا كىچىك ئاسىيادىچە باستۇرۇپ بېرىپ ئوسمان تۈركلىرى بىلەن ئىرىكەشكەن. شۇ دەۋردە سەمەرقەنت ئىمپېرىيىنىڭ پايتەختى سۈپىتىدە مەشھۇر مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغان.

(5) سۇلتان سۇلايمان I (1520- يىلىدىن 1566- يىلىغىچە تەختتە ئولتۇرغان) ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيىسىنىڭ ئەڭ گۈللەنگەن دەۋردىكى سۇلتانى. بۇ دەۋردە ئىستانبۇل ياۋرو- ئاسىيا پاسىلىدىكى ئەڭ مەشھۇر سىياسىي مەركەزگە ئايلانغان.

(6) فىلىپ. ك. ھىتتى (ئامېرىكا) : «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى» ، 1- توم 1- بەت، سودا نەشرىياتى، 1995- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(7) ، (8) ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا» ، 256-، 269- بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996- يىل نەشرى.

(9) ، (10) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى» ، 7-، 8- بەتلەر، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997- يىل نەشرى.

(11) گاۋىن ھامبلىي (ئامېرىكا) : «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى» ، 14- بەت، سودا نەشرىياتى، 1994- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(12) ، (13) ئې. م. بۆرنس (ئامېرىكا) قاتارلىقلار تۈزگەن: «دۇنيا مەدەنىيەت تارىخى» ، 1- جىلد، 4- بەت، سودا نەشرىياتى، 1995- يىل، خەنزۇچە نەشرى.

(14) ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ (سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى) : «قەدىمكى شەرق

تارىخى»، 581- بەت، تاشكەنت ئۆزبېكچە نەشرى.

(15) مونتېسكيۇ (فرانسىيە): «پارس مەكتۇپلىرى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 249-، 250- بەتلەر، 1985- يىل نەشرى.

(16) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 42- بەت.

(17) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 4- بەت.

(18) ب. گ. غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، 1- كىتاب، 41- بەت، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988- يىل نەشرى.

(19) «ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئات ئۈستى مەدەنىيىتى»، 21-، 22- بەتلەر، ﺷﯩﻨﺠﺎڭ خەلق نەشرىياتى، 1993- يىل نەشرى.

(20) ھېرودوت (يۇنان): «تارىخ»، 494- 655- بەتلەر، سودا نەشرىياتى، 1985- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(21) «خەننامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى».

(22) جاڭ گۇاڭدا، رۇڭ شىنجياڭ: «يىراق قەدىمكى خوتەندە ياشىغان ساك ئاھالىلىرى». «غەربىي شىمال مىللەتلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1989- يىللىق 1- سان.

(23) غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، I- كىتاب، 40- بەتتىكى تەرجىمە تەھرىرىنىڭ ئىزاھاتىغا قاراڭ.

(24) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 32- بەتتىكى ئىزاھاتقا قاراڭ.

(25) س. پ. تولستوۋ قاتارلىقلار تۈزگەن: «ئېتنوگرافىيە ھەققىدە ئومۇمىي بايان»، 1- جىلد، 22- بەت، پەن نەشرىياتى، 1960- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(26) لى يۇڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر». «ئۈرۈمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (خەنزۇچە)، 1994- يىللىق 1-، 2 (قوشما) سان.

(27) «باھادىر زەرىرگە مەرسىيە». ئىران ساسانىيلار دەۋرىدە يەنى مىلادى V - VI ئەسىرلەردە يازما خاتىرىگە ئېلىنغان قەھرىمانلىق داستانى.

(28) «پارس ئەپسانىلىرىدىن تاللانما»، 86- بەت. جۇڭگو ئۆسمۈرباللار نەشرىياتى، 1991- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(29) ئوبۇلقاسىم فىردەۋسى: «شاھنامە»، لوندون مۇستەملىكە نەشرىياتى، 1900- يىلى ئىنگلىزچە نەشرى، 37- بەت.

جاڭ خۇڭنىيەن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان «شاھنامە»، 126- بەت، خەلق نەشرىياتى 1991- يىل نەشرى.

(30) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 6- بەت.

(31) لاڭ يىڭ: «‹خىسراۋ ۋە شىرىن›دىن ‹پەرھاد ۋە شىرىن›غىچە بولغان ئۆزگىرىشتىن پارس ۋە ئۇيغۇر مەدەنىيەت ئالاقىلىرىگە بىر نەزەر» - «شەرق سېلىشتۇرما ئەدەبىياتى ماقالىلەر توپلىمى»، 328- بەت، خۇنەن ئەدەبىيات. سەنئەت نەشرىياتى، 1987- نەشرى.

(32) «شاھنامە»، خەنزۇچە نەشرى، 126- بەتتىكى ئىزاھاتقا قاراڭ.

(33) گاۋىن ھامبلىي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 7- بەت.

(34) «ئىسلام ئېنسىكلوپېدىيىسى»، «ئامۇ دەريا» تېرمىنىغا قاراڭ، لېيزىگ، ئىنگلىزچە نەشرى 1961- يىل.

(35) «شاھنامە»، 1900- يىلدىكى ئىنگلىزچە تەرجىمىسى، 37- بەتتىكى ئىزاھاتقا قاراڭ.

(36) بۇرىباي ئەھمەدوۋ نەشرگە تەييارلىغان: «ئەمىر تېمۇر ئۆگۈتلىرى»، 9- بەت، تاشكەنت «نەۋرۇز» نەشرىياتى، 1992- يىل ئۆزبېكچە نەشرى.

(37) «ماركس- ئېنگېلس ئەسەرلىرىدىن تاللانما»، 4- توم، خەلق نەشرىياتى، 1972- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(38) لۇئىس ھېنرى مورگان (ئامېرىكا): «قەدىمكى جەمئىيەت»، 1- كىتاب، 63- بەت، سودا نەشرىياتى، 1983- يىل نەشرى.

(39)، (40)، (41) «دۇنيا ئەپسانىلىرى قامۇسى»، 81-، 121-، 494- بەتلەر، لياۋنىڭ خەلق نەشرىياتى، 1988- يىل نەشرى.

(42) لى جىڭ: «ھىندىستان مەدەنىيىتى ۋە سىرتقى ئەللەر مەدەنىيىتى»، 47- بەت، جياڭشى خەلق نەشرىياتى، 1996- يىل نەشرى.

(43) لى يۇڭ: «ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك مەنبەسىگە بىر نەزەر». «ئۈرۈمچى كەسپىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» (خەنزۇچە)، 1994- يىللىق 1-، 2 (قوشما) سان.

(44) پېلليئوت (فرانسىيە): «توخرى تىلى ئۈستىدە مۇلاھىزە»، فېڭ چېڭجۈن تەرجىمىسى، 60- بەت، جۇڭخۇا كىتاب ئىدارىسى، 1957- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(45) يۇتەيشەن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 35- بەت، جۇڭگو دوستلۇق نەشرىياتى شىركىتى، 1995- يىل نەشرى.

(46) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 5- بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قاراڭ.

(47) ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «خەزىنىلەر بوسۇغىسىدا»، 260- بەت.

(48) يۇتەيشەن: «غەربىي يۇرت مەدەنىيەت تارىخى»، 36- بەت.

(49)، (50)، (51) غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، 1- كىتاب، 204-، 50-، 207- بەتلەر.

(52) خې نەيىڭ تۈزگەن: «ئىران شېئىرىيىتىدىن تاللانمىلار»، 1- بەت، بېيجىڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1992- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(53) ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ: «قەدىمكى شەرق تارىخى»، 586- بەت.

(54) ئەلىشىر نەۋائىي: «تارىخى مۇلكى ئەجەم». «ئون بەش توملۇق نەۋائىي ئەسەرلىرى»، 14- توم، 185- بەت، تاشكەنت. ئۆزبېكچە نەشرى.

(55) جاڭ خۇڭنىيەن: «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، 3- بەت، بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1993- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(56) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر مۇقام خەزىنىسى»، 181- بەت.

(57) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك مۇزىكىسى ‹ئون ئىككى مۇقام› ھەققىدە»، 7- بەت، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1980- يىل نەشرى.

(58) «ئاۋېستا. ياشت»، 30- باب، 94- مىسرا، شەرق نەشرىياتى، لوندون ئىنگلىزچە نەشرى.

(59) ماكس مۇللېر (گېرمانىيە): «سېلىشتۇرما ئەپسانىشۇناسلىق»، 15- بەت، شاڭخەي ئەدەبىيات. سەنئەت نەشرىياتى، 1989- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(60) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 37- بەت.

(61) «ئۆلۈكلەر مەكتۇبى»، 14- بەت، جىلىن خەلق نەشرىياتى، 1957- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(62) «ھامۇرابى قانۇنى»، 58- بەت، سودا نەشرىياتى، 1962- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(63) بۇ ئەپسانە توغرىسىدا تاڭ دەۋرىدىكى دۇەن چېڭشى رەتلىگەن «شياڭ زازۇ» 1- جىلد، 4- باب «يات ئەللەر مەنزىرىسى»گە قاراڭ.

(64) لىيۇس: «شەيتىيلەرنىڭ كىلىپ چىقىشى»، 341- بەت، سىچۈەن مىللەتلەر نەشرىياتى، 1982- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(65) فرېي (ئامېرىكا): «ئەپسانە ۋە ئەندىزە نەزەرىيىسى». «تەنقىد ئوپېراتسىيىسى»، نيۇ- يورك، ئىنگلىزچە نەشرى، 1971- يىل، 113- بەت.

(66) يې شۇشيەن: «قەھرىمان ۋە قوياش»، 29- بەت، شاڭخەي ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى نەشرىياتى، 1991- يىل نەشرى.

(67)، (68) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 36-، 37-، 38- بەتلەر.

(69) غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، 52- بەت.

(70) ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ: «قەدىمكى شەرق تارىخى»، 625- بەت.

(71)، (72) ماكس مۇللېر: «سېلىشتۇرما ئەپسانىشۇناسلىق»، 10-، 14- بەتلەر.

(73)، (74) گاۋىن ھامبلىي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 6- بەت.

(75) جىن كېمۇ: «ھىندى مەدەنىيىتى ھەققىدىكى ماقالىلەر توپلىمى»، 190- بەت؛ جاڭ خۇڭنىيەن: «پارس ئەدەبىيات تارىخى»، 1- بەت.

(76) جاڭ خۇڭنىيەن: «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، 12- بەت.

(77)، (78)، (79) نەۋائىي: «تارىخى مۇلكى ئەجەم». «ئون بەش توملۇق نەۋائىي ئەسەرلىرى توپلىمى»، 14- توم، 195-، 191- بەتلەر.

(80) فىلىپ. ك. ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 241- بەت.

(81)، (82) ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ «قەدىمكى شەرق تارىخى»، 620-، 621- بەتلەر.

(83) فىردەۋسى: «شاھنامە»، 362-، 363- بەتلەر، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى، 1991- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(84) ۋ. ئى. ئاۋدىيېۋ «قەدىمكى شەرق تارىخى»، 627- بەت.

(85) ئابدۇرېھىم سابىت: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىيات تارىخى»، 1- كىتاب، 1- قىسىم، 161- بەت، قەشقەر شەھەرلىك ئوقۇتقۇچىلار بىلىم ئاشۇرۇش مەركىزى، 1982- يىل نەشرى.

(86)، (87) ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۈسەيىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى»، 103-، 106- بەتلەر، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1987- يىل نەشرى.

(88) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، I توم، 608- بەت، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984- يىل نەشرى.

(89) «ئىران ئەدەبىياتى ماقالىلەر توپلىمى»، 132- بەت.

(90) بىھورا سەفا (ئىران): «ئىراندا ئېپوسچىلىق ئىجادىيىتى». «ئىران ئەدەبىياتى ماقالىلەر توپلىمى»، 133-، 134- بەتلەر.

(91) غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، 61- بەت.

(92) سەي ۋېيلياڭ تۈزگەن: «گۈللەنگەن ئابباسىيلار مەدەنىيىتى»، 33- بەت، شاڭخەي چەتئەل تىلى مائارىپى نەشرىياتى، 1997- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(93) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 52- بەتتە كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قاراڭ.

(94) يۇقىرىقى كىتاب، 54-، 56- بەتلەر.

(95) گاۋىن ھامبلىي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 38-، 39- بەتلەر؛ غاپۇروۋ: «تاجىكلار تارىخى»، 1- كىتاب، 106-، 107- بەتلەر.

(96) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1- توم، 151-، 152- بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984- يىل نەشرى.

(97)، (98) يۇقىرىقى ئەسەر، 1- توم، 135-، 136- بەتلەر، 374-، 432- بەتلەر، تاشكەنت، 1960- يىل ئۆزبېكچە نەشرى.

(99)، (100) «نىزامى خەمسىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر»، كىرىش سۆز قىسمى، 8- بەتكە قاراڭ، ئۆزبېكىستان پەنلەر ئاكادېمىيىسى، «پەن» نەشرىياتى، 1985- يىل نەشرى.

(101) ئى. ئا. ئوربېلى: «ئەرمىنىيىنىڭ مەدەنىيەت ۋە سەنئەت تارىخى»، 1- توم، 274- بەت. موسكۋا پەن نەشرىياتى، 1968- يىل رۇسچە نەشرى.

(102) «ئون بەش توملۇق نەۋائىي ئەسەرلىرى توپلىمى»، 14- توم، 202- بەت.

(103) ئە. سۇلايمان: «تەكلىماكانغا دۇملەنگەن روھ». «شىنجاڭ مەدەنىيىتى»، 1997- يىللىق 5- سان، 44- بەت.

(104) خاملتون. ئا. گىببى (ئەنگلىيە): «ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، 4-، 5- بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1983- يىل نەشرى.

(105) فىلىپ. ك. ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1- توم، 46- بەت.

(106) يۇقىرىقى كىتاب، 1- توم 291- بەت.

(107) «نىزامى خەمسىسىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر»، كىرىش سۆز قىسمى، 5- بەت.

(108) ئى. ئە. بېرتېلس: «نىزامى»، كىرىش سۆز قىسمى، سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى «پەن» نەشرىياتى، 1956- يىل رۇسچە نەشرى.

(109) «گيۇتى شېئىرلىرىدىن تاللانما»، 2- جىلد، 360- بەت، خەلق ئەدەبىياتى نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى.

(110) ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۇسەيىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى»، 539- بەت.

(111) «نىزامى خەمسىسىگە ئىشلەنگەن قىستۇرما رەسىملەر»، كىرىش سۆز قىسمى، 4- بەت.

(112) «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى»، 542- بەت.

(113) «پارس سوپىستىك پەيلاسوپى: ئەتتار»، مارگارېت سىمىت ئەشرگە تەييارلىغان، لوندون، 1932- يىل ئىنگلىزچە نەشرى.

(114) رادىي فىش: «جالالىددىن رۇمى»، 46- بەت، تاشكەنت، 1986- يىل ئۆزبېكچە نەشرى.

(115) خۋاڭېن: «قارا ئۆڭكۈردىن ھالقىش»، 1- بەت، شاڭخەي مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1990- يىل نەشرى.

(116) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 119- بەت.

(117) فىلىپ. ك. ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 2- بەت.

(118) خاملتون. ئا. گىبى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 1- بەت.

(119) ئىبراھىم ھەققۇلوۋ: «تەسەۋۋۇپ ۋە شېئىرىيەت»، 3- بەت، تاشكەنت، 1991- يىل ئۆزبېكچە نەشرى.

(120)، (121) تۇگجاڭ جۇنيەن (ياپونىيە): «ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيىۋى تەرەققىياتى»، 259-، 260- بەتلەر، بوگۇنكى جۇڭگو نەشرىياتى، 1992- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(122) غەززالى: «ئىھيائى ئۇلۇم ئەددىن»، لېيدىن، 1965- يىل ئىنگلىزچە نەشرى؛ غەززالىنىڭ شۇ ناملىق ئەسىرى، رۇسچە تەرجىمىسى، 214-، 215- بەتلەر، موسكۋا، 1984- يىل نەشرى.

(123) «تۈرك تىلى ئاراشتىرما يىللىقى» (TDAY)، 70- بەت، ئەنقەرە، 1971- يىل تۈركچە نەشرى.

(124)، (125) «يۇنۇس ئەمرە دىۋانى»، تۈركىيە مەدەنىيەت ۋە ساياھەتچىلىك مىنىستىرلىكى نەشرىياتى، ئەنقەرە، 1986- يىل تۈركچە نەشرى.

(126)، (127) ناكى گۆلتاي: «يۇنۇس ئەمرەدە تىل ۋە ئىنسان سۆيگۈسى». «مىللىي مەدەنىيەت» ئىلمىي ژۇرنىلى، 1991- يىللىق 4- سان، ئەنقەرە، تۈركچە نەشرى، 52- بەت.

(128) نەۋائىي: «لىسانۇتتەير». «شەرق يۇلتۇزى» ژۇرنىلى (ئۆزبېكچە)، 1991- يىل 4- سان.

(129) «ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيە تەرەققىياتى»، 90- بەت.

(130) جۇنەيد بەكرى: «فەنا ھەققىدە»، لوندون، 1962- يىل نەشرى.

(131) «ھىندى ۋە مۇسۇلمانلار مىستىسىزمى»، لوندون، 1960- يىل ئىنگلىزچە نەشرى.

(132) «ئىسلام دىنىنىڭ ئىدىيە تەرەققىياتى»، 132- بەت.

(133) يۇقىرىقى كىتاب، 132- بەت.

(134) جېفرېي پالىندىر (ئەنگلىيە): «دۇنياۋى دىنلاردا مىستىسىزم»، 149- بەت. بوگۇنكى جۇڭگو نەشرىياتى. 1992- يىل نەشرى.

(135) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 120- بەت.

(136) ستالىن: «ماركسىزم ۋە تىلشۇناسلىق مەسىلىلىرى»، تاشكەنت، شەرق ھەقىقىتى نەشرىياتى، 1958- يىل نەشرى.

(137) ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1- كىتاب، 105- بەت.

(138) يۇقىرىقى كىتاب 184- بەت.

(139) يۇقىرىقى كىتاب 182- بەت.

(140) يۇقىرىقى كىتاب 241-، 242- بەتلەر.

(141) رېنې گروسسارت (فرانسىيە): «يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق مەدەنىيىتى»، 87- بەت، سودا نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى.

(142) ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1- كىتاب، 341- 342- بەتلەر.

(143)، (144) يۇقىرىقى كىتاب 202-، 203- بەتلەر.

(145) خ. ئا. گىببى «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 1- بەت.

(146) ھۈسەيىن فارۋال: «ئىران ئەدەبىياتى تارىخى». جاڭ خۇڭنيەن تۈزگەن «پارس ئەدەبىياتى تارىخى»، 21- بەتتىكى نەقىلگە قاراڭ.

(147) سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى پەنلەر ئاكادېمىيىسى تۈزگەن: «دۇنيا ئومۇمىي تارىخى»، 3- توم، 146- بەت. سودا نەشرىياتى، خەنزۇچە نەشرى.

(148) ناجوڭ: «ۋارىسلىق ۋە يۇغۇرۇش: ئەرەب مەدەنىيىتى»، 178- بەت، جىجياڭ خەلق نەشرىياتى، 1993- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(149) خ. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 92- بەت.

(150) يۈەن ۋېنچى: «ئىسلام ئەدەبىياتى»، 17- بەت، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر نەشرىياتى، 1995- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(151)، (152) مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، 1- توم، 5-، 6-، 3- بەتلەر، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1984- يىل نەشرى.

(153) ۋاھىتجان غوپۇر، ئەسقەر ھۈسەيىن: «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تېزىسلىرى»، 255-، 256- بەتلەر.

(154) چېن زۇڭجېن: «‹قۇتادغۇ بىلىگ›، دە ئەرەب. پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىلىغا كۆرسەتكەن تەسىرى». «تۈركىي تىلى ۋە مەدەنىيىتى تەتقىقاتى» ناملىق مەجمۇئە، I- توپلام، 124-، 125- بەتلەر، مەركىزىي مىللەتلەر ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1997- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(155) ئابدۇرېھىم ئۆتكۈر: «‹مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن›، دىن پارچىلار». «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980- يىل 1- توپلام، 145- بەت.

(156) ئەلشىر نەۋائىي: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن». «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980- يىل 1- توپلام، 160- بەت.

(157) يۇقىرىقى ئەسەر 148- بەت.

(158) يۇقىرىقى ئەسەر 159-، 160-بەتلەر.

(159) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 293- بەت.

(160) گيۇتې: «شەرق- غەرب شېئىرلىرى توپلىمى». «گيۇتې شېئىرلىرى توپلىمى»، شاڭخەي تەرجىمە نەشرىياتى، 1982- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(161) خ. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 238- بەت.

(162) ھىتتى: «ئەرەبلەرنىڭ ئومۇمىي تارىخى»، 1- توم، 580-، 581- بەتلەرگە قاراڭ.

(163) خ. ئا. گىببى: «ئەرەب ئەدەبىياتى»، 239-، 240- بەتلەر.

(164) بۆرىباي ئەھمەدوۋ نەشرگە تەييارلىغان: «ئەمىر تېمۇر ئۆگۈتلىرى»، 6- بەت، تاشكەنت «نەۋرۇز» نەشرىياتى، 1992- يىل ئۆزبېكچە نەشرى.

(165)، (166) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 240- بەت.

(167) ئەلشىر نەۋائىي: «مۇھاكىمەتۇل لۇغەتەيىن»، «بۇلاق» ژۇرنىلى، 1980- يىل 1- توپلام، 147- بەت.

(168) م. نۇرىددىنوۋ: «بابۇرنىيلار سۇلالىسى»، 47- بەت، تاشكەنت «پەن» نەشرىياتى، 1994- يىل ئۆزبېكچە نەشرى.

(169) ئابدۇشۈكۈر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى»، 329- بەتتىكى كەلتۈرۈلگەن نەقىلگە قاراڭ.

(170) ئە. سۇلايمان: «تەكلىمانغا دۇملەنگەن روھ»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1997- يىللىق 5- سان.

(171) «ئەمىر تېمۇر ئۆگۈتلىرى»، 61- بەت، تاشكەنت، 1992- يىل ئۆزبېكچە نەشرى.

(172)، (173) «مەشرەپ شېئىرىيتىدىن»، تاشكەنت، سابىق ئۆزبېكىستان كومپارتىيىسى مەركىزىي كومىتېتى نەشرىياتى، 1979- يىل ئۆزبېكچە نەشرى.

(174) «زەلىلى دىۋانى»، 42- غەزەل، بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986- يىل نەشرى.

(175) گاۋىن ھامبلىي: «ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخى تېزىسلىرى»، 23- بەت.

(176) خې نەيىڭ تۈزگەن: «ئىران شېئىرلىرىدىن تاللانمىلار»، 388- بەت.

(177) ماكس مۇللېر: «سېلىشتۇرما ئەپسانىشۇناسلىق»، 7- بەت.

(178) يې شاۋجۈن: «ئۇيغۇر تىلىدىكى ئەرەب. پارس تىللىرىدىن كىرگەن سۆزلەر توغرىسىدا». «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1980- يىل 2- سان.

(179) گېگېل: «قانۇن، پەلسەپە پرىنسىپلىرى»، 352- بەت. سودا نەشرىياتى، 1982- يىل خەنزۇچە نەشرى.

(180) گېگېل: «تارىخ پەلسەپىسى»، 268-، 323-، 387- بەتلەر، ئۆچ بىرلەشمە نەشرىياتى، 1956- يىل خەنزۇچە نەشرى.

ئاپتور: شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتى لېكتورى، جۇڭگو ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئەدەبىياتى تەتقىقات ئورنىنىڭ دوكتور ئاسپىرانتى (M1)

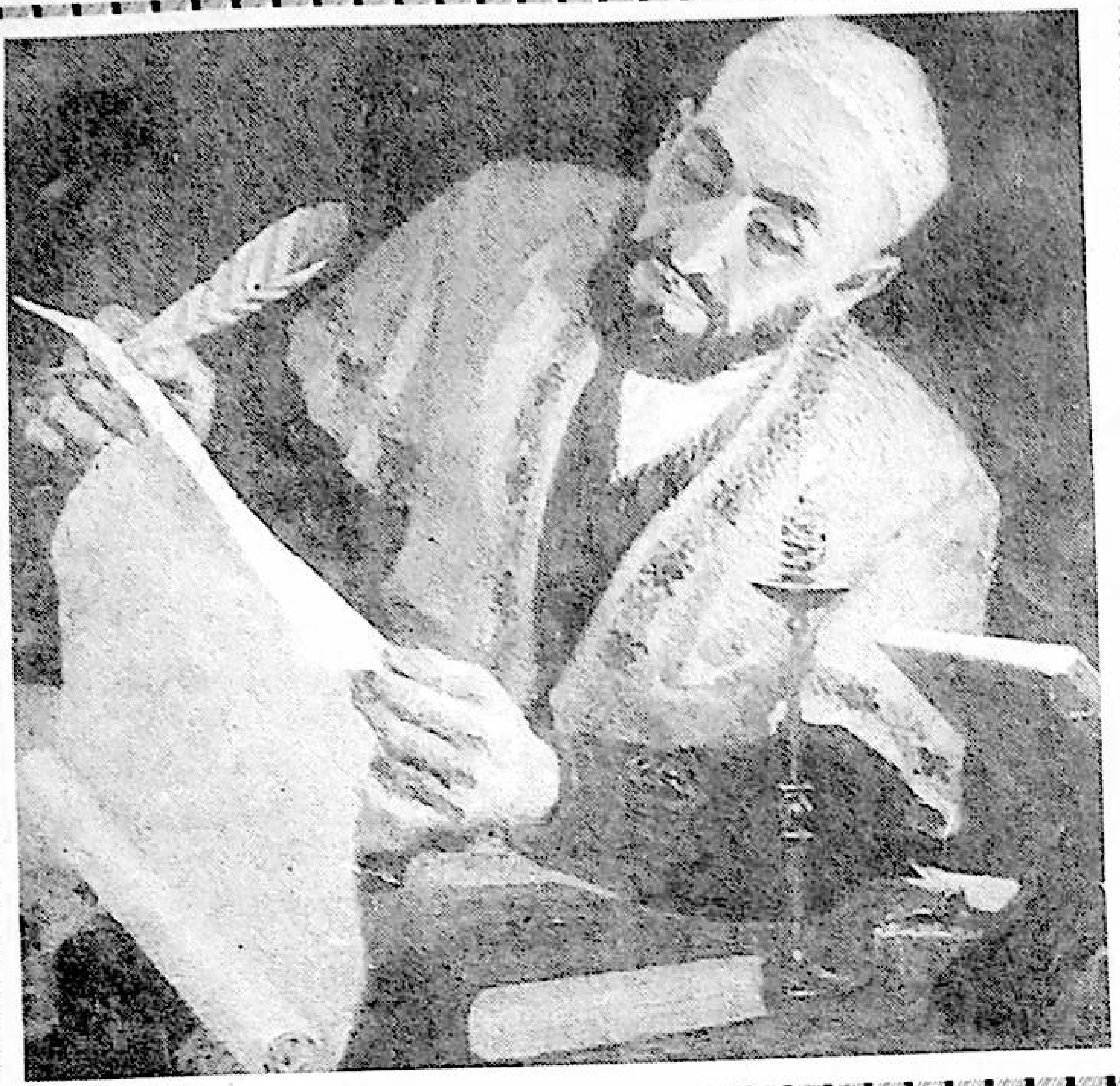

ھايات ھەقىقەتلىرى

تارىخ ھەققىدە ھېكمەتلەر

▲ پەرىزىمچە، تارىخ كىشىلەر بىلەن ئوينىشىشقا ئامراق كىشىلەرگە چاقچاق قىلىشنى ياقتۇرىدۇ. ئەسلىدە مۇشۇ ئۆيگە كىرمەكچى بولغان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە باشقا بىر ئۆيگە كىرىپ كېتىدۇ.

- لېنىن

▲ ئادەم تار مەنىدىكى ھايۋانىيلىق تەبىئىتىدىن قانچىكى يىراقلاشقانسېرى شۇنچە ئاڭلىق ھالدا ئۆز تارىخىنى ئۆزى يارىتىدۇ. ئالدىن كۆرۈۋالغىلى ياكى كونترول قىلغىلى بولمايدىغان كۈچلەرنىڭ بۇ تارىخقا نىسبەتەن تەسىر كۆرسىتىشىمۇ شۇنچە كىچىكلەيدۇ. تارىخنىڭ نەتىجىسى ئالدىن بەلگىلەنگەن مەقسەتكە تېخىمۇ ئۇيغۇنلىشىدۇ.

- ئېنگېلس

▲ ئەڭ دەسلەپكى تارىخ قايسى شەكىلدە خاتىرىلەنگەن؟ پەرىزىمچە، داستانلار ئارقىلىق خاتىرىلەنگەن بولۇشى مۇمكىن. قەدىمدە يېزىق ئانچە ئومۇملاشمىغان، شۇنداقلا مۇكەممەللەشمىگەنىدى. شۇڭا، كىشىلەر تەسىرى چوڭقۇر بولغان ۋەقەلەرنى خاتىرىلەش بىلەن ئەمەس، مەدھىيىلەش بىلەن ئەستە ساقلايتتى. مەدھىيىلىگۈچىلەر تىلغا باي ئىدى.

- لياڭ چىچاۋ

▲ قەدىمقىدىن پايدىلىنىپ بۈگۈنكىنى سۆزلەش ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەيدىغان تارىخىي قاراشقا تەسىر يەتكۈزىدۇ.

- فەن ۋېنلىيەن

▲ فېئودالىزم دەۋرىدە شۆھرەت ئۈچۈن خۇشامەت قىلىدىغان تارىخچىلار، ئەمەلدارلار تارىخ يېزىشنى ئالىي ھۆكۈمرانلارنىڭ، مۇشتۇمزور ئاقسۆڭەكلەرنىڭ ئابروي قازىنىش ۋاستىسى قىلىپ كەلگەن. بۇنداق رەزىل ئادەت ئۇلارنى تارىخ يازغاندا پەرەزگە ئاساسەن تاللايدىغان ياكى شاللاپ چىقىرىۋېتىدىغان قىلىپ قويغان. ھەر قانداق بىر ئىشنى، پەرەزگە تايىنىپ يازغان گەپ- سۆزلەرنىڭ تولىسىنى يانپاشقا ئۇرۇپ تاپقان. يالغان ياۋىداق گەپلەرنى توقۇپ چىقىپ تارىخنى بۇرمىلىغان. پادىشاھلارغا خۇشامەت قىلغان. ئۇلار ئەۋلادلارغا پەقەتلا رەزىل تارىخ ۋە ساختا تارىخ قالدۇرۇپ كەتكەن، خالاس.

- ليۇ جىجى

▲ كونىچە تارىخىي قاراش يېتەكچىلىكىدىكى كونىچە تارىخشۇناسلار ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ خەلقنى ئەخمەق قىلىدىغان قورالى.

- لى داجاۋ

▲ ئۆزىنىڭ تارىخىنى بىلمىگەن مىللەت، باشقىلارنىڭ ئالدىدا قۇل مىللەت.

- فېيرباخ

▲ تارىخ- قەدىمنىڭ ئىزناسى، ھازىرنىڭ

دانالار خەزىنىسى

ئەينىكى، كەلگۈسىنىڭ بىشارىتى.

ـ سېرۋانتېس

▲ تارىخ كۆپىنچە سەكرەپ ـ سەكرەپ ۋە ئەگرى ـ توقاي يول بىلەن ئىلگىرىلەيدۇ.

ـ ئېنگېلس

▲ ياتلارنىڭ دۆلىتىنى مۇنقەرز قىلماقچى بولساڭ چوقۇم ئۇلارنىڭ تارىخىنى تەتقىق قىلىشىڭ ھەمدە ئۇلارنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ تارىخىنى بىلىشىڭ كېرەك.

ـ گۇڭ زىجېن

▲ پەلسەپە كىشىنى چوڭقۇر پىكىر قىلدۇرىدۇ، ماتېماتىكا كىشىنى تەمكىن قىلىدۇ، تارىخ كىشىنى ئەقىللىق قىلىدۇ.

ـ فرانس بېكون

▲ تارىخ ئۆتكەنكى سىياسىي، سىياسىي دەل دەۋرنىڭ تارىخىدۇر.

ـ فرىمان

▲ تارىخىي جەريان دەۋرىيلىك بولىدۇ: بىر مەدەنىيەتلىك جەمئىيەت بىر مەھەل گۈللەنگەندىن كېيىن زاۋاللىققا يۈزلىنىدۇ؛ يەنە بىر مەدەنىيەتلىك جەمئىيەت ئۇنىڭ ئورنىغا دەسسەپ تەكرارلىنىپ تۇرىدۇ. مەدەنىيەتلىك جەمئىيەتنىڭ تەرەققىياتى تېگى ـ تەكتىدىن ئېيتقاندا، روھىي ئامىلنىڭ تەرەققىياتى تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ، بۇنىڭ ئىچىدە دىنىي ئىدىيە ئاساسلىق رول ئوينايدۇ.

ـ تامبىي

▲ قەدىمكىنى ئۆگىنىش ـ كەلگۈسىنى بىلىش ئۈچۈندۇر.

ـ كۇڭزى

«تارىخ ئىلمىدىن ئومۇمىي بايان» دىن تەييارلىغۇچى:
مۇختار مامۇت مۇھەممىدى

«جالالىددىن رۇمى» دىن ھېكمەتلەر

▲ كۆڭۈلدە ئىنسانلارغا مۇھەببەت بولمايدىكەن، ئۇنداقتا ھەر قانچە بۈيۈك ئىلمۇ ـ دانىشمەنلىكمۇ پايدىسىز ھەتتا يىرگىنچلىك.

▲ تولا گەپ ـ ئېشەككە يۈك.

▲ ئادەتتە كۆيۈمچان ئاياللار ۋە ئانىلار ئۆز باللىرى ۋە مەھبۇبلىرىنىڭ ناتونۇش تەرەپلەرگە بېرىشىغا ئۇناشمايدۇ، ئۇلارنىڭ روھىي جەھەتتە ئۆسۈپ يېتىلىشىگە توسقۇنلۇق قىلىشىدۇ. ئەقىل ـ ئىدراك نۇرى بىلەن يورۇتۇلمىغان بۇنداق مېھىر ـ مۇھەببەت ئالەمنى قۇچاقلاشقا ئىنتىلىدىغان ئاشۇ نارەسىدە روھلارغا يار ـ يۆلەك بولۇشنىڭ ئورنىغا، ئۇلارنىڭ بويۇنلىرىغا زەنجىر بىلەن ئېسىلغان تاش بولۇپ، ئۇلارنى يارامسىزلىق ۋە پەسكەشلىك ئورىكىگە قاراپ سۆرەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئاخىرىدا ئالەم بىلەن ئادەملەر بىرلىكىنىڭ سىرلىرىدىن خەۋەرسىز قالىدۇ.

▲ تىلەك شارابقا ئوخشاش، ئۇ قانچە ئۇزۇن تۇرسا شۇنچە قۇۋۋەتلىك بولىدۇ.

▲ سەن ھەممە نەرسىنى ئۇنتۇشۇڭ مۇمكىن، پەقەت بىرلا نەرسىنى ئۇنتۇمىساڭ بولغىنى، يەنى دۇنياغا نېمىشقا كەلدىڭ؟ ئۆزۈڭنى ئەرزىنىڭلا گۆرۈگە قويۇپ سېتىۋەتمە، چۈنكى سېنىڭ باھايىڭ يۇقىرى.

▲ ئويلاش باشقا، بىلىش باشقا.

▲ ھەقىقەتنى كۆز ئەمەس، كۆڭۈل تونۇيدۇ.

▲ تارىخ ـ خاتالىقلارنىڭ يىغىندىسى ئەمەس، ئورۇنۇشلارنىڭ جەريانىدۇر.

▲ سۆز ـ لىباس، مەنا ـ ئۇنىڭدىكى يوشۇرۇن سىر.

▲ ئادالەت يۈكىنى ئوتتۇنچىنىڭ تارازىسىدا ئەمەس، زەرگەرنىڭ تارازىسىدا تارتىش كېرەك.

▲ شائىر ھەمىشە ئاشىق. ئاشىقلارنىڭ كۆزلىرى يېنىپ تۇرغىنى بىلەن، رەڭگىروي سۇنۇق بولىدۇ.

▲ ئادەملەر مىسالى ئەينەك، ئۇلارنىڭ گۇناھىدا سېنىڭ گۇناھلىرىڭ ئەكس ئېتىدۇ.

▲ ئوغۇلبالا پەقەت ئاتا ۋاپاتىدىن كېيىنلا ھەقىقىي ئوغۇلبالا بولىدۇ.

▲ تەڭرىدىن كېلىمىز، تەڭرىگە بارىمىز، ئاللانىڭ سەلتەنىتىدىن بۆلەك سەلتەنەت يوق. غايىبتىن چىقىپتۇق، غايىبقا يەتكەيمىز.

▲ ئوت كۆمۈردىن تۇغۇلۇپ، كېيىن يەنە كۈل ـ كۆمۈر قالدۇرغىنىدەك، غەزەپمۇ مەغرۇرلۇقتىن تۇغۇلۇپ، يەنە مەغرۇرلۇق پەيدا قىلىشىنى كىم بىلسۇن.

▲ ئىلىم نانغا ئوخشايدۇ، ئون پاتمان ناننى كۆتۈرۈش ئوڭاي، ئەمما يېيىش قىيىن.

▲ چېقىمچىنىڭ چېقىمچىلىقتىن ھالاك بولمىقى راست.

▲ ئىنسان ئۆزىگە ئوخشاش ئىنسانغا مۇھەببەت باغلاش بىلەن ئۆز ماھىيىتىنى، ئومۇمەن ئىنسانلىق ماھىيىتىنى تاپالايدۇ.

▲ كىمكى بىزگە مەھبۇب ئەمەس، ئۇنىڭ ئەڭ ئېغىر گۇناھلىرىنىمۇ كەچۈرۈش كېرەك. كىمكى بىزگە مەھبۇبدۇر، ئۇنىڭ قىلچە گۇناھىنىمۇ كەچۈرۈشكە بولمايدۇ.

▲ كۆزۈڭنى يۇم، كۆزگە ئايلانسۇن كۆڭۈل.

▲ ئىنسان روھى سىغدۇرالىغان نەرسىنى سۆز سىغدۇرالمايدۇ. ھېكمەت كۆپ جايدا قايغۇمۇ كۆپ.

▲ ئەجەلدىن ئەمەس، كۆڭۈل ۋە ئەقىلنىڭ كورلۇقىدىن قورق.

▲ كىمكى دۇنيانىڭ غېمىنى يېمەي، ئۆز مەنپەئەتىنىلا ئويلىسا، بىر ئۆزى ئۈچۈنلا كۆيۈپ ـ پىشسا، ئۇ ئىنسان ئەمەس، بەلكىم بىر قورالدۇر.

▲ تەختتە ئولتۇرۇپ ھەقىقەت ئىزدەش ـ چۆلدە يوقاتقان تۆگىنى ئوردا ئۆيلىرىدىن ئىزدىگەندەك ھاماقەتلىكتۇر.

▲ ھەقىقىي ھاكىمىيەت ئادەملەر ئۈستىدە ئەمەس، ئۇلارنىڭ قەلبى ئۈستىدىن قارار تاپىدۇ. ساڭا قانداقلا پەتىۋا بېرىشمىسۇن، ئۇ كىم توغرىسىدا بولمىسۇن، ئاۋۋال قەلبىڭ بىلەن كېڭەش.

▲ ھۆكۈمدارغا قانچىكى يېقىنلاشساڭ قەلبىڭدىن ۋە ھەقىقەتتىن شۇنچە يىراقلىشىسەن. ئەڭ ئادىل پادىشاھنىڭ كۆز ـ قۇلىقى بولۇشتىن كۆرە ئىشق بىلەن مۇنەۋۋەر ئازاد قەلبكە قۇل بولغىنىڭ مىڭ مەرتىۋە ئەۋزەل.

▲ دىل- دېڭىز، تىل- قىرغاق، دېڭىز دولقۇن كۆتۈرسە، ئۆز قوينىدا بارنى قىرغاققا سۈرۈپ چىقىرىدۇ.

▲ نېسىۋە ھەممىگە باراۋەر بېرىلىدۇ، ئەمما ھەر كىم قۇربى يەتكۈچە ئالىدۇ.

▲ كۆڭۈلنى تازىلاش- ھاجەتخانىنى تازىلاشتىن مۈشكۈل.

▲ ئاچلىق- يولۇچىنى ئاداشماي مەنزىلگە يەتكۈزگۈچى ئات.

▲ جەڭچىنىڭ كەمىرىدىكى شەمشەر غىلاپىدا تۇرۇپمۇ ئۇنىڭغا كۈچ بېغىشلايدۇ.

▲ بىر غاردا ئىككى ئارسلان بىرگە تۇرالماس.

▲ - كۆز نېمىشقا يۇمۇقلۇق بولۇر؟
- باشقىلارنىڭ گۇناھى، ئۇياتلىق ئىشلىرىنى كۆرمەسلىك ئۈچۈن.

▲ ئاھ، يەر ئۈستىدە يۈرگەن بەزى ئادەملەرنى بىز تىرىك ھېسابلايمىز، ئەسلىدە ئۇلار ئۆلۈك. يەر ئاستىدا ياتقان بەزى زاتلارنى ئۆلۈك ھېسابلايمىز، ئەسلىدە ئۇلار تىرىك.

▲ كىم بىزگە دوست بولسا، شۇ ئولجىغا شېرىك!

▲ ئىنسان ئەينەك بولمىسا، ئۆز چىرايىنى كۆرەلمەيدۇ. بۇ، باشقا بىر كىشىسىز ئۆزىنى بىلەلمەيدۇ، دېگەنلىك. چۈنكى جامائەت ۋەكىلى ھېسابلىنىدىغان ئىنسان ئۆزىنى باشقىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن بىلىدۇ، ئۆزىنى باشقىلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن چۈشىنىدۇ.

▲ دۇنيادىكى بارلىق نەرسىلەر ئىنسان ئۈچۈن، پەقەت ئىنسان ئۆز ئۆزى ئۈچۈندۇر.

▲ بۇ دۇنيادا مۇھەببەت بىلەن نەپرەت بىر-بىرى بىلەن ياندىشىپ ماڭىدۇ. مۇھەببەت قانچىلىك ساپ ۋە پاك بولسا، ئۇ، يامان غەرەزلىك كىشىلەرنىڭ نەپرىتىگە شۇنچە دۇچ كېلىدۇ.

▲ ئىنسانلار ئۈستىدىن ھۆكۈم يۈرگۈزمەكچى بولساڭ، ئىنسانلىقىڭنى ئۇنتۇ.

▲ ئىمان شام- چىراغدۇر، لېكىن ئىنسانلارغا مۇھەببەت قۇياشى يورۇسا، ئىمان ۋە ئىمانسىزلىق دېگەن چۈشەنچىلەرنىڭ ئۆزى كېرەكسىز نەرسىگە ئايلىنىدۇ.

▲ ھەتتا قۇياشمۇ ئۆز ئۆزىنى كۆرۈش ئۈچۈن ئەينەككە موھتاج.

▲ بەزىدە تىرىكلەرنى چۆكۈرۈش ئۈچۈن ئۆلۈكلەر ئاجايىپ ماختىلىدۇ.

▲ نۇرغۇن كىشىلەرنى ئازدۇر- كۆپتۇر غەپلەت باسىدۇ ۋە ئۆزلىرىنىڭ غاپىللىقتا قىلىش شارائىتىغا قاراپ ئۇنى بەزىدە ئىللەت، بەزىدە پەزىلەت دەپ ئاتىشىۋالىدۇ. ئەمما ئەڭ قورقۇنچلۇق ئىللەت- غاپىل بولۇپ تۇرۇپ، ئۆزىنى ھەممە نەرسىدىن سەگەك تۇرىمەن، دەپ بىلگۈچى ۋە شۇ ۋەجىدىن ئۆزىنىڭ ھالاكىتى ئۈچۈن ئۆزىگە ئەرك بەرگۈچى غاپىللىقتۇر.

▲ دۇنيادىكى زىندانلارنىڭ ئىچىدە ئەڭ دەھشەتلىكى- ئادەملەرنىڭ بېشىدىكى زىندان.

▲ ئېرىشكىنىڭگىلا قانائەت قىلىش- مەنىۋى ئۆلۈم، زامان بىلەن ھەمنەپەس بولۇپ، ئىلگىرىلەپ قەدەم تاشلاش- ھاياتلىق.

▲ ھاسىلى مەقسەت ھەممىشەم سەۋر بىلەن.

▲ ئەركىن شېئىرىي داستان ھاياتقا- كىشىلەر ئارىسىغا قاراپ ئاقىدۇ. بەزىدە يامغۇر تامچىلىرىنىڭ شىۋىرلاشلىرىدەك، بەزىدە كۈن بىلەن تۈننىڭ ئالمىشىپ، يىللارنىڭ ئۆتكىنىدەك ياڭراق، بەزىدە پالقۇنلاپ، ئۆتكۈرلىشىپ، بەزىدە خۇشال- خۇرام، بەزىدە بولسا پەردىنى قايرىپ قويۇپ يالىڭاچ چىقىدۇ.

▲ شائىرلار كېسەل سەۋەبىدىن ئەمەس، كۆڭۈل ئاغرىقى- ئەلەم دەستىدىن ئۆلۈپ كېتىدۇ.

تەييارلىغۇچى: **ئەنۋەر ئەخەت** (ئوقۇغۇچى)

ھېكمەتلەر

▲ روھىيەت تارىخىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ ھادىسە ھەم ئۆتكۈنچى دەۋرنىڭ باشلىنىشى، ھەم ئۆتكۈنچى دەۋرنىڭ ئاخىرلىشىشى.

- ياسپېرس

▲ گۈزەل ئەخلاق دەپ قارالغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىلا كىشىلەرگە بەخت ئېلىپ كېلەلمەيدۇ، ئەمما كۈچلۈكلەرلا ئۆزىنىڭ بەختىنى گۈزەل ئەخلاق، دەپ جاكارلىيالايدۇ.

- نېتزى

▲ بىز ھەر قانداق خۇشاللىقنى تاللىيالمايمىز، ئەمما ئېغىر ئازاب خۇشاللىققا ئەگىشىپ كەلگەن ۋاقىتتا، ھەمىشە نۇرغۇن خۇشاللىقتىن ۋاز كېچىمىز.

- دېئوگىننى لارىشۇ

▲ ئادەم گۈزەللىكنىڭ ياردىمى ئارقىلىقلا ئۆزىنى بەخت ئىچىگە قويالايدۇ.

- ماركۇس

▲ ئادەم ئۆزىنى ئىگىلەش ئارقىلىقلا ئۆزىنى ئازادلىققا ئېرىشتۈرەلەيدۇ.

- سامۇئېل مورسۇن

▲ تۇرمۇشنىڭ ئاخىرلىشىشىدىن ئەنسىرىمەي، تۇرمۇشىڭىزنىڭ ئەبەدىي باشلانماي قېلىشىدىن ئەنسىرەڭ.

- ج. نيۇمان

▲ نىشان سىزنىڭ قانداق ئادەمگە ئايلىنىشىڭىزنى بەلگىلەيدۇ.

- يولىيۇس ئېرۋىڭ

▲ ھېچقانداق ئۈمىدكە ئىگە بولمىغان ئادەم مەڭگۈ ئۈمىدسىزلەنمەيدۇ.

- بېرناردشاۋ

▲ تۇرمۇشنىڭ يېرىمى سەل قارالغان بارلىق پۇرسەتلەردىن تەشكىل تاپىدۇ.

- ئو. ھولمىس

▲ ياشنىڭ چوڭىيىشىغا ئەگىشىپ، بىز ھەرگىزمۇ ياخشى ياكى يامان بولمايمىز، بەلكى ئۆزىمىزگە تېخىمۇ ئوخشاپ قالىمىز.

- م. بېكىر

▲ دۈشمەندىن ئۆگىنىش ھەرگىزمۇ قانۇنسىزلىق ئەمەس.

- د. يۇم

▲ خۇدانىڭ ئىنساننى سىناشتىكى بىردىنبىر پۈرسىتى- ئۇخۇشسىز شارائىت.

- گىئورگىي ئىلللىئوت

▲ پرىنسىپ ئۇچۇن كۈرەش قىلىش ئاسان، ئەمما پرىنسىپنىڭ تەلىپى بويىچە ياشاش تەس.

- ئا. ستۇېنسۇن

▲ ئادەم بىردىنبىر كۈلەلەيدىغان ۋە يىغلىيالايدىغان هايۋان، چۈنكى ئۇ بىردىنبىر شەيئىلەرنىڭ هازىرقى هالىتى ۋە كەلگۈسى هالىتىنى پەرقلەندۈرەلەيدىغان هايۋان.

- خازلىت

▲ شەيئىلەرنىڭ ھەقىقىي گۈزەللىكى ئەستايىدىل كۈزەتكۈچىنىڭ قەلبىدە مەۋجۇت.

- د. يۇم

▲ ھەقىقىي ئىلىم ئالدى بىلەن كىشىلەرگە گۇمانلىنىشنى ۋە ئۆزىنىڭ بىلىمسىزلىكىنى بىلىشنى ئۆگىتىدۇ.

- ئۇ. نامۇند

▲ بىز ئۆزىمىز چۈشەنگەن نەرسىلەرنىلا ياخشى كۆرىمىز، ياخشى كۆرمىگەن نەرسىنى مەڭگۇ چۈشەنمەيمىز.

- ئا. خوكسلى

▲ ئەركىنلىك مۇنداق نەرسە: باشقىلارغا بەرمىسەڭ، ئۆزۈڭمۇ ئېرىشەلمەيسەن.

- ۋات

▲ بارلىق ئادەمنىڭ پىكىرىگە قوشۇلغان ئادەم ھېچقانداق ئادەمنىڭ قوشۇلۇشىغا ئېرىشەلمەيدۇ.

- پالمرستون

▲ باشقىلارغا ياردەم بېرىشنىڭ يولى بىر ئەمەس، ئەمما ئادەم بولۇشنىڭ يولى بىر، ئۇ بولسىمۇ، باشقىلارغا ياردەم بېرىش.

- لورىمىر

▲ باشقىلارنىڭ ئۆزىڭىز ئۈمىد قىلغان ئادەمگە ئايلىنالمىغانلىقىدىن قايغۇرماڭ، چۈنكى سىزمۇ ئۆزىڭىز ئۈمىد قىلغان ئادەمگە ئايلىنالمايسىز.

- ت. توماس

▲ ھەسەتخورلار باشقىلارنى بىزار قىلىدۇ، ئەمما ئۆزىنى ئازابلايدۇ.

- ۋ. چىنى

▲ تەڭرى كىمنى هالاك قىلماقچى بولسا،

ئالدى بىلەن ئۇنى ساراڭ قىلىشى كېرەك.

- ئېۋرىپىدىس

▲ ئۆزىنىڭ كەمچىلىكىنى باشقىلاردا كۆرۈش- ئادەمنى ئەڭ ئازابلايدۇ ھەم بىزار قىلىدۇ.

- فوللېر

▲ ھېچقانداق هايۋان مەستلىكتە ئادەمدەك ئوسال ئىش قىلىشنى كەشپ قىلمىغان ھەم هاراقتەك شېرىن نەرسىنى كەشپ قىلمىغان.

- چېس ترتۇن

▲ قورساق بەك تويۇپ كەتسە ھەم ئۇرۇش قىلالمايسەن، ھەم يېڭىلگەندە قاچالمايسەن.

- ناپالېئون

▲ تۇرمۇش بىر ئويۇن، ئويۇندىن بۇرۇن سيۇژىتىنى بىلىۋالساڭ، ئۇنى قەتئىي كۆرگۈڭ كەلمەيدۇ.

- كولبى

▲ ئۇزاققا سوزۇلغان ئۇرۇش ھەر ئىككى تەرەپنىڭ خاتا قىلغانلىقىدىن بىشارەت بېرىدۇ.

- ۋولتېر

▲ ئايرىلغىلى بولمايدىغان جەننەت دوزاختا تەڭ.

- «ئىنجىل»دىن

▲ ھەقىقەتنى سۆزلەشنى خالىمىغان ئادەم جاھىلدۇر؛ ھەقىقەتنى سۆزلەشنى بىلمىگەن ئادەم ئەخمەقتۇر؛ ھەقىقەتنى سۆزلەشكە جۈرئەت قىلالمىغان ئادەم قۇلدۇر.

- دراموند

▲ ئارقىغا قارىغاندىلا تۇرمۇشنى چۈشەنگىلى بولىدۇ، ئەمما تۇرمۇش كەچۈرۈش ئۈچۈن، چوقۇم ئالدىغا قاراش كېرەك.

- كىرگەيگوئېر

▲ تۇرمۇش ھەممە ئادەم ئۆگىنىدىغان، ھېچكىمنىڭ ئۆگىنىشى زۆرۈر بولمىغان سەنئەت.

- بېرن خارت

▲ دۇنيانى ئادەملەشتۈرۈش دېگەنلىك- دۇنياغا ئادەمنىڭ خوجايىنلىقىنى ھېس قىلدۇرۇش دېمەكتۇر.

- نېتىزى

تۈپلىغۇچى: ئېلتەكىن

ھېكمەتلەر

▲ ئەركىن ۋە ئادىل بىر دۆلەتتە، بايلىق ھۇزۇر ۋە قابىلىيەتسىزلەر ئېلىكىدىن ئىشچان، باتۇر ۋە ئىرادىلىكلەر ئېلىكىگە ئۆتىدۇ.

- ئېمېرسون

▲ ئەڭ ئالىي قانۇن شۇكى، مالنى ئىشلىتەلەيدىغان ئىگىسىگە بېرىش.

- تورو

▲ نامرات ئادەمنى قوشنىسىمۇ ياقتۇرمايدۇ، باينىڭ دوستى كۆپ بولىدۇ.

- «ئىنجىل» دىن

▲ تېز بېيىمەن دېسەڭ، جازالانماي قالمايسەن.

- «ئىنجىل» دىن

▲ ئەگەر سەن خىزمەتنى سۆيمەي، ئۇنىڭدىن بىزار بولساڭ، ئەڭ ياخشىسى خىزمەتنى تاشلاپ، چېركاۋ ئالدىدا ئولتۇرۇپ، ئىشتىن خۇشال-خۇرام يانغانلار بەرگەن سەدىقىنى ئال.

- گاللىل گىبلان

▲ ئالدىراش بولغىن، ئالدىراش ئۆتكىن، ئۇ، دۇنيادىكى ئەڭ ئەرزان دورا، شۇنداقلا ئەڭ ياخشى دورىلارنىڭ بىرى.

- دېيىل كارنېگ

▲ سەن ئىشنى سۆيلىگىن، ئىش سېنى سۆيلىمىسۇن.

- فرانكلىن

▲ بايلىق تۇپەيلىدىن كاردىن چىققان ئادەملەر بىلەن بېرىش- كېلىش قىلماسلىق كېرەك.

- كيورى خانىم

▲ قان بىلەن گۆشنىڭ مۇناسىۋىتىدىن ئەمەس، بەلكى ھېسسىيات بىلەن روھنىڭ ئوخشاش بولۇشى سەۋەبىدىن بىر ئادەم يەنە بىر ئادەمگە ياردەم بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە.

— چايكوۋىسكىي

▲ دوستىدىن يۈز ئۆرۈگەن كىشىلەر كۆپ ھاللاردا بىلىپ-بىلمەي ئۆزىنىمۇ ۋەيران قىلىۋېتىدۇ.

— ئېزوپ

▲ دۈشمەنىنىڭ كۈلكىسى ئادەمنى زەخىملەندۈرىدۇ، دوستلارنىڭ ئەيىپلىشى كېسەلگە شىپا بولىدۇ.

— ئاتىلار سۆزى

▲ دۇنيادا ئەڭ كەڭ نەرسە، ئادەمنىڭ قەلبىدۇر.

— ھيۇگو

▲ ئۆزى ئۈچۈنلا ئەمگەك قىلىدىغان ئادەم ئاتاقلىق ئالىم، كامالەتكە يەتكەن ئەقىدە ئىگىسى، داڭدار شائىر بولالىشى مۇمكىن. بىراق ئۇ ھەرگىزمۇ يېتىشكەن ئادەم ۋە ئۇلۇغ ئادەم بولالمايدۇ.

— ماركس

▲ ئادەم ھەقىقەتنى تېپىش يولىدا ئۈزلۈكسىز خاتالىق سادىر قىلىدۇ.

— گيۇتې

▲ ئىشەنچتىن مەھرۇم قالغان چېغىڭدا، ۋۇجۇدىڭدا جان قالمايدۇ.

— چوڭ دىيۇما

▲ بىر مىنۇت نۇتۇق سۆزلىمەكچى بولساڭ، ئاز دېگەندە بىر كۈن تەييارلىق قىل.

— ھارېي

▲ ئېسىڭىزدە بولسۇنكى، ھەر قانداق ئادەمنىڭ ئىسمى ئۆزىگە بىز قوللىنىدىغان بارلىق تىللار ئىچىدە ئەڭ يېقىملىق ئاڭلىنىدۇ.

— دېيىل كارنېگ

* * *

▲ قەيەردە قىزىقىش بولمايدىكەن، شۇ يەردە خاتالىقمۇ بولمايدۇ.

▲ بىرىنچى بولغانلاردىن قورققان ئادەم مەڭگۈ بىرىنچى بولالمايدۇ.

تويلىغۇچى: مۇھەممەتجان توختى (ئوقۇغۇچى)

لوقمان ھەكىمنىڭ ئوغلىغا قىلغان ۋەسىيىتى

تارىخنىڭ جاكارچىسى ئۆتمۈشتىن شۇنداق خەۋەرلەر بېرىدۇكى، مەشھۇر ھۆكۈما، ئۆز زامانىسىنىڭ دانىشمىنى بولغان لوقمان ھەكىم ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئوغلىغا مۇنداق ۋەسىيەتلەرنى قىلغان:

— ئى ئوغلۇم، ئۇلۇغلۇقنىڭ دەسمايىسى- ئەقىل- پاراسەت ھەم ئەدەپ- ئەخلاققا ئىگە بولۇشتۇر، چۈنكى ئەقىل- پاراسەت، ئەدەپ- ئەخلاق ئىنسانغا ئەتراپلىق پىكىر قىلىش، دەل- مۇۋاپىق سۆزلەش، ئىش- ھەرىكەتتە ئادىل بولۇشتىن ئىبارەت ئۈچ خىسلەتنى بەخش ئېتىدۇ.

ھەر دائىم ئاتا- ئاناڭنى ئىززەتلە، ئۇلارنىڭ خىزمىتىنى چوقۇم ياخشى قىلغىن. ئۇستازلىرىڭنى داۋاملىق ئەزىز كۆرگىن. ھەر قاچان دانىشمەنلەرنى ئۆزۈڭگە دوست تۇتقىن. ياخشى ئىشلارغا جان دىلىڭ بىلەن تىرىشقىن، كىرىشكىن.

ھەر قانداق ئىشلىرىڭنى دانالار بىلەن كېڭىشىپ قىلغىن، چۈنكى ئادەم ئۆزىدىن ئەقىللىقراق كىشىلەرنىڭ سۆزىگە ئۇنىمىقى لازىمدۇر، بولمىسا ئاخىرىدا پۇشايماندا قالىدۇ.

ئۇلۇغلارنىڭ سۆزىگە قۇلاق سال. پەرزەنتىڭگە ئىلىم ۋە ئەخلاق ئۆگەتكىن.

ھەر قانداق ئىشتا ياخشىلىق ۋە نۇسرەت تاپاي دېسەڭ ھەمراھنى ياخشى تاللاپ تۇتقىن.

ھەر قاچان بىلىملىكنىڭ سۆزىنى ئاڭلا. سورىماستىن ئاۋۋال سەن سۆزلىمە. ئۇستازىڭ بار جايدا تىلىڭنى ھەم قولۇڭنى يىغ. بېشىم ئامان بولسۇن دېسەڭ، تىلىڭنى چىڭ تۇت، بولمىسا تىلىڭ بېشىڭنى يۇنار.

يامانغا يولداش، نادانغا سىرداش بولما. ھەمىشە ھالىڭغا بېقىپ ئىش قىل. چىرايىڭنى ئوچۇق تۇتقىن. كىشىلەرنىڭ ھەققىنى ئادا قىل.

خەلقىڭنىڭ قەدرىگە يەت. ئۆز ئېلىڭنى سۆي

خەلقىڭ بېشىغا بىرەر مۇشكۈلات چۈشسە سەن قولۇڭدىن كېلىدىغان بارلىق چارە- ئامالىڭ بىلەن ھەمكارلىشىپ ئۇنىڭغا ياردەم قىلغىن.

كىشىلەرنىڭ كەينىدىن غەيۋەت- شىكايەت قىلما. ئۆزۈڭگە راۋا كۆرمىگەننى باشقىلارغىمۇ راۋا كۆرمە، ئاش- نان، ئوزۇقلۇق ئۆزۈڭدە بار تۇرۇقلۇق باشقىلارنىڭ مىننىتىنى ئىشتىدىغان قىلىقلارنى قىلمىغىن، مىننەتلىك تائام قورساقنى ئاغرىتىدۇ.

ھەر كىشىنىڭ ئۆيىگە كىرسەڭ تىلىڭ بىلەن كۆزۈڭنى يىغىپ ئولتۇرغىن. ئاز سۆزلىمەك، ئاز يىمەك، ئاز ئۇخلىماق، ئاز ئولتۇرماقنى ئۆزۈڭگە ئادەت قىل، بۇ، كۆڭۈللۈك ھايات كەچۈرۈشكە پايدىلىقتۇر.

ھەر جايغا بارساڭ ئۆز ئورنىڭنى بىلىپ ئولتۇرغىن. ھەرگىزمۇ ئالدىراڭغۇلۇق قىلما، ئاچچىقلىنىپ سۆزلىمە. كېچىدە سۆزلىسەڭ ئاستا سۆزلە، كۈندۈزلىرى سۆزلىسەڭ ئەتراپىڭغا بېقىپ سۆزلە، بىپەرۋالىقتىن خىجالەتچىلىكلەر كېلىپ چىقىدۇ.

بېخىلدىن ھەرگىزمۇ ياخشىلىق كۈتمە. مويسىپىتلەرگە (ئۆزۈڭدىن چوڭلارغا) بىھۆرمەتلىك، بەتقىلىقلىق قىلما.

مېھماننى ئىشقا بۇيرۇما. ھاجەتمەننى نائۇمىد قايتۇرما.

قىلىقى سەت (بەتبەشىرە) ئېسىلدىن ۋاپا ئىزدىمە. مەست بىلەن دىۋانىغا نەسىھەت قىلما، ئۇلارغا نەسىھەتنىڭ ھېچقانداق ئەھمىيىتى يوق.

ھەر قانداق ۋاقىتتا پايدا- زىيان قوغلىشىپ، ئىززەت- ئابرۇيىڭنى تۆكمىگىن.

ۋەدەڭگە چوقۇم ۋاپا قىلغىن. رەقىبىڭگە ھەرگىزمۇ رەھىم ئەيلىمە.

مېھمانلارنىڭ ئالدىدا كىشىلەرگە زادى ئاچچىقلانما، سۆزلىرىڭنى ئاۋۋال كۆڭلۈڭدە ئوبدان پىشۇرۇپ، ئاندىن بايان قىلغىن.

ھەرقانداق ئىشنى قىلىشتىن ئىلگىرى ئوبدان ئويلان، ئاندىن پۇختا قىل. بىلمىگەن ئىشقا ھەرگىزمۇ ئۇستاتلىق قىلمىغىن.

ياخشىنى قەدىرلە، ئەسكىنى خارلىغىن.

خۇلقىڭنى تۈزەت. غاپىل بولما. پىتنە-پاساتتىن يىراق بول. دۈشمەنىنىڭ ھىيلىسىدىن ھەر ۋاقىت ھوشيار تۇرغىن. ھارامغا قوشۇلما. ناھەق قان تۆكمە. ھەممە ئىشتا ئوتتۇراھال يول تۇتقىن. كۆرمىگەن نەرسىگە گۇۋاھلىق بەرمە.

ئۇنداق قىلمىساڭ، بۇ دۇنيادا خىجالەتچىلىككە، ئاخىرەتتە ئازابقا يولۇقىسەن. دوستۇڭغا كېرەكلىك نەرسىنى ھەرگىز ئاياپ قالما.

بۇ دۇنيا بىر قونالغۇ، سەن ئۇنىڭدىكى بىر كارۋان. ئەگەر بەخت- سائادەتمەن بولاي دېسەڭ، نەسىھەتلىرىمنى ئېسىڭدە تۇتۇپ بىجا كەلتۈرگەيسەن، ساڭا ئاسايىشلىق، ئامەت ئەبەدىي يار بولغاي.

تۈپلىگۈچى: ئۇبۇلقاسىم مەتنىياز

ھېكمەتلەر

▲ ئۆتكۈر ئىرادىسىنى يوقاتقان مىللەتنىڭ ئىشلىرىدا قانداقمۇ تۈزۈلۈشنىڭ ئۈمىدى بولسۇن؟

▲ جاپا- مۇشەققەتتىن كېيىن ئارزۇ- ئارمانغا يېتىش باقىيدۇر. سەۋر- تاقەت ساقايماس كېسەلگە داۋادۇر.

- ئابدۇقادىر داموللام

▲ سالماق بولۇپ باشقىلاردىن مەسلىھەت سورا. چۈنكى بەزى ئىشلار ئوچۇق- ئاشكارا، بەزى ئىشلار مەخپىي- يوشۇرۇن بولىدۇ. ئىككى كىشىنىڭ پىكرى بىر كىشىنىڭ پىكرىدىن ئەۋزەلدۇر. ئۈچ كىشىنىڭ پىكرى بۇزۇلمايدۇ.

- ھارۇن رەشىد

▲ توغرا سۆزنى ئېيىلەيدىغان نۇرغۇن كىشىلەر بار. بۇ، خاتا چۈشەنچىدىن كەلگەن ئاپەتتۇر. ئەمما كىشىلەر شۇ توغرا سۆزدىن ئۆزلىرىنىڭ بىلىم- ئىقتىدارىغا لايىق چۈشەنچە ھاسىل قىلىدۇ.

▲ كىمكى ئۇ ئۇۋلاشتا شىرنى قارچۇغا ئورنىدا ئىشقا سالسا، شىر ئۇ ئادەمنى ئۇۋلىغان نەرسىلەر قاتارىدا ئوۋلاپ قويىدۇ.

- مۇتەنەببى

▲ ئەڭ ۋەھشىي يىرتقۇچ ھايۋانلاردىن پاناھلانغۇدەك تاغ تېپىلىدۇ. بىراق ئادەملەرنىڭ يامىنىدىن پاناھلانغۇدەك تاغ تېپىلمايدۇ. يىرتقۇچ ھايۋان چېقىلماي ئامان قالغان ئادەملەر ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ، ئادەم ئەرزىيەت يەتكۈزمىگەن بىرمۇ ئادەمنى كۆرمەيسەن.

- ئەبۇل پەتھى

▲ قاتتىقچىلىقتىن كېيىن مەمۇرچىلىق كېلىدۇ. غەم- قايغۇ دەرھال كېلىدىغان خۇشاللىقتىن بىشارەت بېرىدۇ. قارايدىغان بولساڭ، ئىنسان ئۈچۈن كېتىپ قالىدىغان نېمەتتىن كېتىپ قالىدىغان دىشۋارچىلىق ياخشى.

- مەجدۇل مەلىك

ئەرەبچىدىن: شىھابىددىن ئابدۇلئەھەد تەرجىمىسى

ھېكمەتلەر

▲ بىلىمنىڭ يۇقىرى پەللىسىگە قانچە ئۆرلىگەنسېرى كۆز ئالدىمىزدىكى مەنزىرە شۇنچە ئۇلۇغۋار بولۇپ كۆرۈنىدۇ.

- رادىشېۋ

* * *

▲ چىدامسىزنىڭ ئىشى ئۇنۇمسىز، چىرايلىقنىڭ ئىچى كۆيۈمسىز.

▲ كۆيگەن ئۆتنى كوچىلىما، ياش ئالىدۇ، ئۇزۇنسىز ئىشنى كوچىلىما، باش ئالىدۇ.

▲ ئوغلۇڭ ۋايىغا يەتسە ئابرويۇڭ جايىغا يېتەر.

▲ ئادەم ماڭمىغان يول يامان، ئىگىسى چىقمىغان سۆز يامان.

▲ بارنىڭ ئىشى پەرمان بىلەن، يوقنىڭ ئىشى ئارمان بىلەن.

▲ ھىجىيىشنى بىلمىسەڭ، سودا- سېتىق قىلما.

تۈپلىگۈچى: ئەھمەتجان تاشتۆمۈر

ھېكمەتلەر

▲ پادىشاھلارنىڭ خىزمىتىگە كۆڭلى بار كىشى كور، گاس، چولاق، ئاقساق بولۇشى لازىم. تىلنى شاھلارنىڭ سىرىنى ئاشكارىلاشتىن كېكەچ قىلىش كېرەك. بۇ، بارچە ئىشلاردىن قىيىندۇر.

- ئەلىشىر نەۋائىي

▲ ساقال بويۇندىن ئۆزۈراپ كەتمىگەن تەغدىردە ئادەمگە زىننەت.

- زەمەخشەرىي

▲ جىملىقتا يەتتە خاسىيەت بار: 1. ئۇ- زىبۇ- زىننەتسىز گۈزەللىك؛ 2. سەلتەنەتسىز ھەيۋە- قۇدرەت؛ 3. مېھنەتسىز ئىبادەت؛ 4. سېپىلسىز قورغان؛ 5. ئۆزرىدىن قۇتۇلۇش؛ 6. پەرىشتىدەك ئازادلىق؛ 7. ئەيىبلەردىن خالىيلىق.

- لوقمان ھەكىم

تۈپلىگۈچى: ئاسىمجان ئۇبۇلقاسىم (ئوقۇغۇچى)

شەمسۇلمائالى قابۇس ھېكمەتلىرىدىن

— «قابۇسنامە»دىن ھېكمەتلەر

▲ ھۈنىرى يوق ئادەم ھايۋان دەرىجىسىگە چۈشۈپ قالىدۇ. بەلكى ھايۋان ھۈنەرسىز ئادەمدىن ياخشىراق. چۈنكى ھايۋان خەلققە مەنپەئەت يەتكۈزىدۇ. ھۈنەرسىز ئادەمنى «ئىنسان سۈرەتلىك ھايۋان» دېيىشكەندۇر.

▲ ئاتا- ئانىڭدىن قالغان نام (نەسەب) بىلەن ئەمەس، بەلكى، ئۆز ھۈنەر- كەسپىڭ ۋە ئەقىل- پاراستىڭ بىلەن ئىپتىخارلان. چۈنكى، ئاتا- ئاناڭ ساڭا چىرايلىق قىلىپ ئەھمەد، ياكى مەھمۇد، ئابدۇللا، ئابدۇراھمان دەپ ئات قويغان بولسا، بۇ ئاتلار ساڭا شەرەپ بولالمايدۇ. سەن ئۆزۈڭ تىرىشىپ ھاسىل قىلغان ئالىم، پەيلاسوپ، دوختۇر، ئۇستاز- مۇئەللىم ياكى ھۈنەرۋەن دېگەن ئىسىملارنىڭ ساڭا مەنسۇپ بولۇشى شەرەپلىكتۇر.

▲ ھەر بىر ئاڭلىغان سۆزۈڭنى سۆزلەۋەرمە. بەزى سۆزنىڭ ئاساسى- ئىگىسى يوق بولۇپ قالسا، ئىغۋا تارقاتقان بولىسەن.

▲ ھەر قانداق خۇشاللىق كەلسە، ئالدىراپ سۆيۈنمە، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قايغۇسى بولىدۇ. ھەر قانداق كۆڭۈل يېرىمچىلىقى- خاپىلىق كەلسە، رەنجىپ كەتمەي ئۆزۈڭنى چىڭ تۇتۇپ يۈرگىن، ئاخىرىدا شادلىق كېلىدۇ.

▲ بىر ئادەم بىر يامان ئىش قىلسا، ئىبرەت كۆزۈڭ بىلەن قارىغىن. ئۇ ئۇنداق قىلدى، مۇنداق قىلدى، دەپ ئەيىبلىمە. ئۆزۈڭنىڭ ئاشۇنداق يامان ئىش قىلمىغىنىڭغا شۈكۈر قىل.

▲ كىشى تۆۋەندىكى سۈپەتلەرگە ئىگە بولسا خۇدا ۋە خەلق ئالدىدا يارامىلىق كىشىلەردىن بولىدۇ. ئۇ سۈپەتلەر: 1. ئىلىم؛ 2. ئەدەپ؛ 3. كەمتەرلىك؛ 4. تەقۋادارلىق (يامان ئىشلاردىن ئۆزىنى ساقلىماق)؛ 5. سۆز- ھەرىكەتتە توغرىلىق؛ 6. دىن- دىنيەتتە پاكلىق؛ 7. خەلقنى رەنجىتمەسلىك؛ 8. زىيان- زەخمەت يەتكەندە سەۋرلىك بولۇش. بۇ ئىشلارنىڭ تايىنىدىغان كۈچى- ھايادۇر. ھايا ئىماننىڭ جۈملىسىدىندۇر. ھەر قاچان ئادەمدە ھايا بولسا، ئىمانمۇ بولىدۇ. ھايا بولمىغان ئادەمدە ئىمانى كامىللىق بولمايدۇ. ئىمانى بار ئادەمنىڭ ھەممە ئىشلىرى ياخشى بولىدۇ.

▲ ئەگەر ھەق- توغرا سۆز بولسىمۇ، يالغانغا ئوخشاپ قالىدىغان (ئىشەنچىسىز) بولسا، مۇنداق سۆزنى سۆزلىمە، يەنى كىشىلەر ئىشەنمەيدىغان سۆزلەرنى سۆزلىمە. چۈنكى، توغرا سۆز يالغان سۆزگە ئوخشاپ قالسا، يالغان بولىدۇ. بەزىبىر ھاللاردا بىر يالغان سۆز ھەق- توغرا سۆزگە ئوخشىسا، ھەق سۆزدىن ئۆتۈپ كېتىدۇ.

▲ بىلىش لازىمكى، ئادەم- سۆزى ئاستىدا يوشۇرۇنغان بولىدۇ، سۆزلىمەي تۇرۇپ كىم ئىكەنلىكى بىلىنمەيدۇ. ھەزرىتى ئەلى ئېيتقانكى: «ئادەم تىلىنىڭ ئاستىغا يوشۇرۇنغان بولىدۇ.» ئادەم سۆزلىگەندە، ئۇنىڭ كىم ئىكەنلىكى سۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ.

▲ ئەگەر بىر گۇرۇھنىڭ ئىچىدە بولساڭ، سۆزۈڭنىڭ توغرىلىقى ئۈچۈن قانچىلىك دەلىل- پاكىت كەلتۈرسەڭمۇ سۆزۈڭنى ئاڭلىمىسا، قارشىلىق كۆرسىتىپ قوبۇل قىلمىسا، مۇشۇنداق شارائىتتا مەزكۇر گۇرۇھنىڭ ئىرادىسىگە مۇۋاپىق سۆزلىشىڭ لازىم. شۇ يول بىلەن ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن جېنىڭنى قۇتقۇزغايسەن.

▲ ئەگەر دۇنيادا زەخمەت (جاپا) چەكمەي دېسەڭ ۋە ئىنسانىي ئۆمۈر كەچۈرەي دېسەڭ، ئۆز ئىشىڭ بىلەن شۇغۇللىنىپ، باشقىلارنىڭ ئىشىغا ئارىلاشما. ئەگەر خەلق مېنى ساراڭ دېمىسۇن دېسەڭ، ھاسىل بولمايدىغان نەرسىنى ئىزدىمە. ئەگەر ھۆرمەت- ئابرۇيۇم تۆكۈلمىسۇن دېسەڭ، ھايانى ئۆزۈڭگە كەسىپ قىل. ئەگەر ئالدانمايمەن دېسەڭ، تەجرىبە قىلىنغان ئىشنى تاشلاپ، تەجرىبە قىلىنمىغان ئىشلارغا قول تىقما... ئەگەر خەۋپسىز بولاي دېسەڭ، خەلق بىلەن چېقىشمە، يەنى نىزالاشما ۋە خەلقنى رەنجىتكۈچى بولما. ئەگەر مەرد بولاي دېسەڭ، كىشىدىن تەمە قىلما، كۆڭلۈڭدىن تەمەنى چىقىرىۋەت... ئەگەر كۆڭلۈمگە ئازار- زەخمەت يەتمىسۇن دېسەڭ، نادانلار بىلەن جېدەللەشمە.

▲ مەستىنىڭ ھەر بىر قىلىقى ساراڭغا ئوخشايدۇ. ئاقىللار ئېيتقانكى: «ساراڭلىق بىر قانچە تۈرلۈك بولىدۇ». مەستلىك ئەنە شۇ ساراڭلىقنىڭ بىر تۈرىدۇر. مەسىلەن، كۆپ كۈلۈش، بىر سۆزنى قايتا- قايتا سۆزلەش، ئادەمگە ئېسىلىۋېلىش، ئادەمنى رەنجىتىش، مەنىسىز كۆپ سۆزلەش، ئەدەپسىزلىك قىلىش، قاباھەتلىك (ناچار) سۆزلەش، يىغلاش قاتارلىقلار مەستلەرنىڭ سۈپىتى بولۇپ يەنە بىر ھېسابتا ساراڭلىقتۇر.

▲ 1. ھەددىدىن زىيادە خۇشاللىق؛ 2. ئۇشتۇمتۇت ھالدا يولۇققان خۇشاللىق؛ 3. ئارتۇقچە قايغۇرۇش؛ 4. ساراڭلىق؛ 5. ئۇخلاش- بۇلار ئادەمنى دەرھال (تېز) ئۆزگەرتكۈچى نەرسىلەردۇر.

▲ كۆڭلۈڭنى بىر نەرسىگە تامامەن باغلىما، تۇيۇقسىز بىر ھادىسە، سەۋەب بىلەن سەن كۆڭۈل باغلىغان نەرسە قولۇڭدىن كەتسە غەم- قايغۇغا قالمىغايسەن.

▲ مال- مۈلكۈڭدىن بىرەر نەرسىنى بىر كىشىگە ئامانەت قويساڭ، ئىسراپخور ئادەمگە تۇتتۇرما. بېخىل، باي ئادەمگە ئامانەت قويساڭ بولىدۇ. چۈنكى، ئىسراپخور ئادەم گەرچە موھتاج بولمىسىمۇ، سېنىڭ ئامانەت قويغان مۈلكۈڭنى زايا قىلىۋېتىش ئېھتىمالى بار. ئەمما بېخىل سېنىڭ مېلىڭنىمۇ ئۆز مۈلكىدەك ساقلايدۇ.

▲ ھەرقاچان كىشىگە ئامانەت قويساڭ، بىر قانچە دىيانەتلىك، ئىناۋەتلىك مۇسۇلمان كىشىلەرنى گۇۋاھ قىلىپ ئامانەت قويغىن، ئامانىتىڭنى ھۆججەتسىزمۇ قايتۇرۇپ ئالالايسەن.

▲ باي، كەمبەغەل بولسۇن، ھەر كىم ئەۋلادىغا ھۈنەر ئۆگىتىشى لازىم. ۋاقتى كەلگەندە يولداشلىرىنىڭ كۆپلىكى ۋە باتۇرلۇقى كارغا كەلمەي قالىدۇ. ھۈنەر بولسا، باشقا كۈن چۈشكەندە ئەسقاتىدۇ. ھەزرىتى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام: «كىشىنىڭ قولىدا ھۈنىرى بولسا،

كەمبەغەلچىلىك- يوقسۇللۇقتىن ئامان بولىدۇ» دېگەنىدى.

▲ ۋاقتى كەلمىگۈچە دۈشمەنگە ئۆزۈڭنىڭ دۈشمەنلىكىنى بىلدۈرمە.

▲ مىڭ دوستۇڭ بولسىمۇ ۋاقتى كەلگەندە بىر دۈشمەندىن ساقلىيالمايدىغانلىقىنى ئۇنتۇما. . . دۈشمىنىڭنى ئاجىز ھالەتتە كۆرۈپ، خاتىرجەملىنىپ بىپەرۋا بولما. چۈنكى، ئۇ پۇرسەت تاپسىلا ساڭا قەست قىلىدۇ.

▲ قىلماستىن ئىلگىرى بىر ئىشنى قىلىمەن دەپ ماختانما. «خۇدا خالىسا قىلىمەن» دېگىن. ئالدى بىلەن ئىشلىگىن، ئۇنىڭدىن كېيىن سۆزلە.

▲ مۇناپىق (ئىككى يۈزلىمە) ئادەمگە يېقىن كەلمە. يەتتە باشلىق ئەجدىھادىن قورقما، ئەمما سۆز توشۇغۇچى مۇناپىقتىن قورق. چۈنكى، ئىككى يۈزلۈك مۇناپىقنىڭ بىر نەپەستە تۇغدۇرغان پىتنىسىنى بىر يىلدا تۈگىتىشكە، تىنجىتىشقا بولمايدۇ.

▲ بىر ئىشنى ئۆزۈڭ ئىشلەشنى بىلسەڭ باشقىلارنى تەكلىپ قىلىپ ئىشلەتمە. چۈنكى زامانە ئادەملىرى سېنىڭ بىر ئىشىڭنى ئىشلىسە ئاجىز ۋە ھىيلە بىلەن ئىشلەيدۇ.

▲ بىراۋنى سىناپ كۆرگەن بولساڭ، سىناپ باقمىغان كىشى بىلەن ئارىلاشتۇرۇۋەتمە. چۈنكى، بىر كىشىنى سىناپ كۆرۈشكە كۆپ ۋاقىت لازىم بولىدۇ. دانالار ئېيتقانكى: «سىناپ كۆرۈلگەن شەيتان سىنالمىغان پەرىشتىدىن ياخشىراق».

رابىندىرانات تاگور ھېكمەتلىرىدىن

▲ بىز دۇنيانى خاتا تونۇپ، ئۇ بىزنى ئالدىدى، دەپ يۈرۈپتىمىز.

▲ بايلىق ۋە ھوقۇقتا بولغان تويماسلىقنىڭ مەڭگۈ چېكى بولمايدۇ. نەپسانىيەتچىلىكنى مۇرەسسەگە كەلتۈرۈشتە ئاخىرقى يارىشىشنى ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ. ئۇلار جەزمەن ھەسەتخورلۇق بىلەن گۇمانخورلۇقتا ھامىلدار بولۇپ، مۇنداق ئاقىۋەت يۈز بەرگۈچە قاراپ تۇرىدۇ: يا مەلۇم بىر خىل تاسادىپىي بالايىئاپەت يۈز بېرىدۇ، يا مەنىۋى جەھەتتىكى يېڭى ھايات مەيدانغا كېلىدۇ.

▲ مېنىڭ دۆلىتىم (ئاپتور ئەنگلىيە مۇستەملىكىسىدىكى ھىندىستاننى كۆزدە تۇتىدۇ. مۇھەررىردىن)- ئۇ مېنىڭ تۇغۇلغان يېرىم بولغانلىقى ئۈچۈنلا ماڭا تەئەللۇق بولمايدۇ. مەن زوراۋانلىق بىلەن ئۇنى قولۇمغا كىرگۈزگەن كۈنۈملا ئۇ ماڭا تەئەللۇق بولىدۇ.

▲ ئىدىيىمىز ئىجتىمائىي غايىمىزدىن چەتنەپ، ھوقۇقتا بولغان ھېرىسمەنلىككە بۆرۈلگىنىمىزدا، ئۇ چاغدا، ئەنە شۇنداق مەستخۇش ۋە غالجىرلاشقان ھالەتتە، بىز نورمال بولمىغان بىر دۇنيادا ياشاپ قالىمىز، ئۇ يەردە بىزنىڭ كۈچ- قۇدرىتىمىز ساغلام بولمايدۇ، ئەركىنلىكىمىز ئەركىن بولمايدۇ.

▲ ھاكىمىيەت يوللاردىكى توسالغۇلارنى تۈگىتىپ ئۈگۈشلۈك ئىلگىرىلەۋاتقان چېغىدا، ھامان كۆرەڭلەپ يۈرۈپ ئۆزىنى ئەڭ ئاخىرقى يوقىلىشقا ئېلىپ بارىدۇ.

▲ يولۋاس يولۋاسنى يېمەيدۇ، پەقەت ئادەملا ئادەم بىلەن ئۆزىنى سەمرىتىدۇ.

▲ بۇ دۇنيادا كىم قانچىكى ئاچكۆز بولسا، شۇنچىلىك باي بولىدۇ.

▲ تەڭرى- چەكسىز مۇكەممەللىكنىڭ نەمۇنىسى، كىشىلىك ھايات بولسا، مۇشۇ نەمۇنىنى بىلىشنىڭ ئەبەدىلئەبەد ئاخىرقى مەزگىلى بولمايدىغان جەريانى.

▲ سەن خەقنى قەدىرلىسەڭ، خەقمۇ سېنى قەدىرلەيدۇ، بۇ، ئادەم بىلەن ئادەم ئوتتۇرىسىدىكى ئادىل سودا.

▲ بىر ئادەم بىلەن يەنە بىر ئادەمنىڭ قەلبى ئوتتۇرىسىدىكى ئىستىھكامنى ئۆمۈرۋايەتمۇ يوقاتقىلى بولمايدۇ.

▲ تەڭرى پۈتۈنلەي بىزنىڭ ئىرادىمىزنى چېڭىتىش ئۈچۈنلا، يوللىرىمىزغا قاتمۇ-قات توسالغۇلارنى قۇرۇپ قويغان.

▲ ئادەم- «زېمىننىڭ ئوغلى»، «غايىۋى دۇنيانىڭ ۋارىسى».

▲ ئەمەلىي تۇرمۇش بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى يوقاتقان ئادەم ئۆز مەۋجۇتلۇقىنىڭ ئەھمىيىتىنىمۇ يوقاتقان بولىدۇ.

▲ خەۋپلىك بالايىئاپەتكە دۇچ كەلمەكتىمىز. تونۇش يوللار بىلەن مېڭىۋېرىش، كونا بىر يۈرۈش ئۇسۇللار بىلەن تەپەككۇر قىلىشنىڭ ۋاقتى ئۆتتى.

▲ ئۇلاردا ئىشەنچ يوق، شۇڭلاشقا ئۇلاردا ئۈمىدمۇ يوق.

▲ نامەلۇم ئىشتىن ساراسىمىگە چۈشۈش، ناتونۇش شەيئىلەرگە تاقابىل تۇرالماسلىق- مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ئادەمنى ئالغا ئىلگىرىلەشتىن قاراپ تۇرۇپلا توختىتىپ قويىدۇ.

▲ دۇنيادا جەمئىيەتنى ئۇلۇغ قىلىدىغانلار دەل تۇرمۇشنىڭ ئىنسان ھاياتىدىكى يېڭى مەسىلىلىرىنى سىناپ كۆرۈشكە ۋە ھەل قىلىشقا جۈرئەت قىلىدىغان كىشىلەردۇر! قائىدە- يوسۇندىن چىقالمايدىغان كىشىلەر جەمئىيەتنى ئالغا باستۇرالمايدۇ، ھازىرقى ھالىتىنىلا ساقلاپ قالالايدۇ.

▲ ئەمەلىيەتتە، بىر ئادەم ئۆز خىزمىتىدىن سىرت ئىشلارنى ئىككىنچى ئورۇنغا قويمايدىغان بولسا ئۆز خىزمىتىنى ھەرگىزمۇ ياخشى ئىشلىيەلمەيدۇ.

▲ بىز شەيئىلەرگە قانچىكى رەھىمدىللىك بىلەن قارايدىغان بولساق، ئۆزىمىزنىڭ ھەقىقەتنى بىر پۈتۈن گەۋدە ۋە مەڭگۈلۈك نەرسە سۈپىتىدە كۆزىتىدىغان ئىقتىدارىمىزنى يوقىتىپ قويىمىز.

▲ ئۆز ئىختىيارىمىز بىلەنلا بولغان بولسا، (ھەر قانداق ئىش) جاپا- مۇشەققەتلىك تۇيۇلمايدۇ.

▲ بىزنىڭ ھەسسىلەپ كەمتەر بولغان چېغىمىز ئۇلۇغلۇقتا ئەڭ يېقىنلاشقان چېغىمىزدۇر.

▲ ئۆز نىيىتىڭنى ئاشكارىلاشتىن بۇرۇن، ئالدى بىلەن ھاياتىڭغا ئېغىر تەسىر يەتكۈزۈشى مۇمكىن بولغان ھەر قانداق ھەرىكەتنى قوللانما.

▲ ھايۋانلارنىڭ تۇرمۇشى ئەخلاقتا يات،

چۈنكى ھايۋانلار كۆز ئالدىدىكىگىلا تىكىلىپ تۇرىدۇ.

▲ ئىنسانپەرۋەرلىككە ياتمايدىغان ئەخمىقانە باتۇرلۇق ئىنسانلارنىڭ تەبىئىتىنى ياۋۇز، قوپال قىلىۋېتىدۇ، خالاس.

▲ ھەممىدىن يامىنى كۆرۈنۈشتە تىنچ-ئاماندەك بولۇپ، ئىچىدە مەسىلە ساقلانغانلىق.

▲ جىنايەت ئالدى بىلەن راۋاجلىنىپ ئەڭ رەزىل ھالەتكە يېتىشى كېرەك، ئۇ شۇنىڭدىن كېيىنلا پارتلايدۇ، ئاندىن يىرگىنچلىك ھالدا يوقىتىلىدۇ.

▲ دۇنيادىكى دانىشمەنلەر بىلەن ئاددىي ئادەملەرنىڭ پەرقى شۇ يەردىكى، دانىشمەنلەر خۇپسەنلىك قىلىشنى بىلىدۇ، ئاددىي ئادەملەر بولسا ئاق كۆڭۈل كېلىدۇ.

▲ ھايۋانلار يېقىندىكى نەرسىلەرنى كۆزلەپ ئازابلىنىدۇ، ئادەم بولسا، يەتكىلى بولمايدىغان شەيئىيلەرنىڭ تاماسىدا ھەسرەت چېكىدۇ.

▲ ئادەم مۇقەررەرلىك دۇنياسىدا چەكلىك چوققىغا، ئۈمىد دۇنياسىدا بولسا، چەكسىز چوققىغا ئىگە.

▲ خام خىيال- ھەقىقەتنىڭ ئەڭ دەسلەپكى قىياپىتى، ئۇ ئۆز يارىغا ئىقابلىنىپ بارىدۇ، لېكىن ۋاقتى كەلگەندە بىزەك ۋە چۈمبەللىرىنى تاشلىۋېتىپ، قىپيالىڭاچ تەنتەنىنى كېيىپ ئورنىدىن تۇرىدۇ.

كۈچلۈك ھەمكارلىق روھىغا ئىگە ئادەملەرلا ياشىيالايدۇ ھەمدە مەدەنىيەت يارىتالايدۇ.

▲ قېرىنداشلىرىنى كۆزگە ئىلمايدىغانلار ئۆمۈرۋايەت ئۇلۇغ شەخس بولالمايدۇ، ئەكسىچە، ئۇلارمۇ باشقىلارنىڭ كەمسىتىشىگە ئۇچرايدۇ.

▲ ھەقىقەت ئۆزىنىڭ راست- يالغانلىقىنى ئۆزى دۈچ كەلگەن توسالغۇ ۋە قارشىلىقلار بىلەنلا سىنايدۇ.

▲ دۆلىتىمىزدە كىشىلەر ھامان نەزىر-چىراغقا ئاتالغان ھايۋانلاردەك كونا ئادەت كۈچلىرىنىڭ تۈۋرۈكىگە باغلىنىپ تۇرىدۇ. بۇنىڭدىن بوشىنىپ چىقىش قىيىن. قەلب بىر تەرەپلىمە قاراشلارنىڭ ئاسارىتىدىن قۇتۇلۇپ چىقمىغۇچە تۇرمۇشقا توغرا نۇقتىئىنەزەرىدىن قارىيالمايدۇ ياكى ئىنسان تەبىئىتىنى ھەقىقىي چۈشىنەلمەيدۇ.

▲ جىمجىت قاراڭغۇ كېچە ئانىنىڭ گۈزەللىكىگە ئىگە، ۋاراڭ- چۇرۇڭغا تولغان كۈندۈز بولسا، بالىنىڭ گۈزەللىكىگە ئىگە.

▲ ئاياللارنىڭ مىجەزىدىكى ئاساسلىق ئۆزگىرىش مۇھەببەتنىڭ تەسىرىدىن بولىدۇ، ئەرلەرنىڭكى بولسا، جىنايى ئورۇنۇشلارنىڭ تۈرتكىسىدىن بولىدۇ.

▲ ئاياللارنىڭ كاللىسى قانداق تۈزۈلگەن؟ ئۇلار ئاغزىدا «ياق» دەپ تۇرغىنىدا، كۆڭلىدە «ماقۇل» دەپ تۇرىدۇ.

▲ ئادەم بىر قېتىم توي قىلغان بولسىلا، ئۇ، كۆڭلىدە توي قىلىشتىن يەنە ئەنسىرىمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ. ئۇ: خوتۇنغا، ئادەم گۆشىنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆرگەن يولۋاس ئادەمگە قانداق مۇئامىلە قىلسا، شۇنداق مۇئامىلە قىلىدۇ؛ ھال-ئوقىتى ۋە ياش- قورامىنىڭ قانداق ئىكەنلىكىدىن قەتئىينەزەر، جۈپتىدىن ئايرىلىپ قالىدىغانلا بولسا، قىلچە ئىككىلەنمەستىن يەنە ئۆيلىنىدۇ.

▲ مۇھەببەت چۈشىنىشنىڭ باشقىچە ئاتىلىشى.

▲ ئادەمنى قىزغىن سۆيىدىغان ئادەملا ئادەمنى ئاگاھلاندۇرالايدۇ.

▲ بىز دۇنيانى قىزغىن سۆيگەن چېغىمىزدىلا مۇشۇ دۇنيادا ھايات كەچۈرگەن بولىمىز.

▲ پەلسەپە- كۆزىتىش سەنئىتى، تەپەككۇر.

▲ تۇرغۇنلۇقنىڭ ئۆزى ئۆلۈم، مەڭگۈ ھاياتلىقنىڭ دەرۋازىسىنى ھەرىكەتلا ئاچالايدۇ.

▲ بىز دائىم كەلسە- كەلمەس ئەندىشىلەرگە بېرىلىپ، شەيئىيلەرنى سىرتىدىن كۆزىتىپ، ئىشنى خاتا كۆرۈۋالىمىز.

▲ كىشىلەر ۋەدە بېرىدۇ، كۆپ ھاللاردا گېپىدە تۇرالمىغانلىقى ئۈچۈن خورسىنىدۇ، شۇڭا ۋەدە بەرمەسلىك ھەممىدىن بەك بىخەتەر بولىدۇ.

▲ مېنى بەختسىزلىككە ئۇچراتقان ئىش سىينى بەختسىزلىككە ئۇچراتقان ئىش بولۇشى ناتايىن. مۇشۇ ئاددىي ھەقىقەتنى بىز بۇرۇن زادىلا ئويلاپ باقماپتىكەنمىز!

▲ ئۆرۈلەيلا دەپ قالغان تۈۋرۈكنى قانچە چىڭ تۇتساڭ، ئۇ شۇنچە تېز ئۆرۈلىدۇ.

▲ دەم ئېلىش بىلەن خىزمەتنىڭ مۇناسىۋىتى دەل كۆز قاپىقى بىلەن كۆزنىڭ مۇناسىۋىتىدەك بولىدۇ.

▲ ئۆتكۈرلۈكلا گۈزەللىككە يېقىن بولالايدۇ، خۇددى تىكەن گۈلگە يېقىن بولغىنىدەك.

▲ سەنئەتكار تەبىئەتنىڭ ئاشىقى. شۇڭلاشقا ئۇ تەبىئەتنىڭ قۇلى، شۇنداقلا تەبىئەتنىڭ خوجايىنى.

▲ ئۇياتچان قەلبنىڭ ئىزھار قىلمىقى قىيىن بولغان گەپلەرنى ئۇنىڭغا مۇزىكىدىن تون يېپىپ ئىپادىلىگىلى بولىدۇ.

▲ مۇقاۋىلىرىغا ھەل بېرىلگەن بۇ رەڭگارەڭ كىتابلار ئۇنىڭغا تونۇشلۇق بولغان ئاشۇ بەختلىك دۇنياغا ئېلىپ بارىدىغان گۆھەر ئىشىككە ئوخشاپ كېتىدۇ.

«ئەقىل- پاراسەت خەزىنىسى» دىن ھېكمەتلەر

▲ ھەر كۈنى بىر قىيىن ئىشنى قىلىشتىن قورققان ئادەم ھاياتلىقنىڭ بىرىنچى دەرسىنى ئۇقۇمىغان بولىدۇ.

- رالپ ۋالدو ئېمېرسون

▲ بىزدىكى قورقۇش ھامان بىزگە كېلىدىغان خېيىم- خەتەردىن كۆپ بولىدۇ.

- سېنېكا

▲ سەن تەشۋىش قىلغان ئىشنى قىلساڭ، تەشۋىش تەبىئىي ھالدا يوقىلىپ كېتىدۇ.

- رالپ ۋالدو ئېمېرسون

▲ ئەقىل- پاراسەتلا بولۇپ، قەيسەرلىك بولمىسا ئەسقاتمايدۇ. ئېتىقادلا بولۇپ ئۈمىد بولمىغاندىمۇ ھېچقانداق قىممىتى بولمايدۇ؛ چۈنكى ئۈمىد سەۋر- تاقەتلىك قىلىدۇ، بەختسىزلىك ۋە

بالايىئاپەتنى يېڭىدۇ.

- مارتىن لۇتېر

▲ ئىشتىن بۇرۇن تەشۋىش قىلىش، ۋەقە يۈز بەرگەندە ئىنتايىن تەمكىن بولۇش ئىشتىن بۇرۇن تەمكىن بولغان، ۋەقە يۈز بەرگەندە تەشۋىشلىنىشكە قارىغاندا كۆپ ياخشى.

- ۋىنستون چىرچىل

▲ ئەجرىم بىكار كەتمەيدۇ دەپ قارىسىڭىزلا، زادى يېڭىلمەيسىز.

- دېيىل كارنېگ

▲ ھۇرۇنلۇق گۇمانخورلۇق ۋە تەشۋىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ھەرىكەتتىن ئىشەنچ ۋە جاسارەت كېلىپ چىقىدۇ. تەشۋىشنى تۈگىتىمەن دېسەڭ، ئۆيدە ئولتۇرۇپ ئۇنى ئويلاۋەرمەي تالاغا چىقىپ پايپېتەك بول.

- دېيىل كارنېگ

▲ تالانت- ئەسەبىيلەرچە قىزغىنلىق. تالانت ئىگىسى- ئېرىشىشكە ئەرزىيدىغان ھەرقانداق نەرسىگە ئېرىشەلەيدىغان ئادەم، ئۆزى كۆزلىگەن نىشانغا يەتمەكچى بولغان، ئالايلى، مۇشۇكنى قوغلاۋاتقان ئىتقا ئوخشىشىدىغان ئادەمدۇر. ئۇنىڭ بەدىنىدىكى ھەر بىر تال پەي ۋە تومۇرلىرىمۇ كۈچلۈك قىزغىنلىق ۋە قەتئىي نىيەت بىلەن تولغان بولىدۇ.

- ۋ. س. ھولمان

▲ قىممەتتىن ئىشەنچ ھاسىل بولىدۇ، ئىشەنچتىن قىزغىنلىق ھاسىل بولىدۇ، قىزغىنلىق دۇنيانى باش ئەگدۈرىدۇ.

- ۋالتېر. ج. كوتتىڭھام

▲ قىزغىن، سەمىمىي بولساقلا باشقىلارنى قايىل قىلالايمىز.

- ۋىلىيام ھازلىت

▲ ھەۋەسنىڭ قاچان قوزغىلىدىغانلىقىنى سېزىش- باشقىلارنىڭ ھەۋەسىنى قوزغاشنىڭ بىرىنچى شەرتى.

- ۋىسكونت جون مورلېي

▲ ھەر بىر قىيتىملىق مەغلۇبىيەت مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنىڭ بىر قەدىمى؛ ھەر دۆرەم خاتالىقنىڭ تېگىنى تاپقاندا، ئۇ بىزنى ھەقىقەتكە يېتەكلەيدۇ؛ ھەر بىر ئىزدىنىش كىشىنى ئازدۇرىدىغان مەلۇم خاتالىقنى توسىدۇ.

- ۋىلىيام ۋېۋېل

▲ ئىشتىن بۇرۇنقى غەم- غۇسسىنى ئىشتىن بۇرۇنقى پىكىر يۈرگۈزۈشكە ۋە پىلان تۈزۈشكە ئايلاندۇرايلى.

- ۋىنستون چىرچىل

▲ ھاياتلىقتىكى چوڭ غەم- قايغۇغا قارىتا جاسارەتلىك بولۇش، ئۇششاق- چۈششەك غەم- قايغۇغا قارىتا سەۋرچان بولۇش لازىم؛ بىر كۈنلۈك ئىشنى جاپاغا چىداپ ئورۇندىغاندىن كېيىن بەھۇزۇر ئۇخلا، سېنى ئاللا ئىگەم ئويغىتىپ قويىدۇ.

- ۋېكتور ھيۇگو

▲ ئادەمنى نابۇت قىلىدىغىنى خىزمەت ئەمەس، بەلكى غەم- ئەندىشە. ئىشلىگەن ئادەم ساغلام بولىدۇ. . . غەم- ئەندىشە- پىچاق بىسىدىكى دات. ماشىنىنى ئۇنىڭ ئايلىنىشى ئەمەس، بەلكى سۈركىلىشى كاردىن چىقىرىدۇ.

- جوش بىللىنگن

▲ بىزنىڭ دۈشمەنگە غەزەپلىنىشىمىز ئۇلارنىڭ بىزنى باشقۇرۇشىغا كۈچ بەرگەنلىكىمىز بولىدۇ؛ ئۇ بىزنىڭ ئۇيقۇمىز، ئىشتىھايىمىز، قان بېسىمىمىز، سالامەتلىكىمىز ۋە خۇشاللىقىمىزنى بۇزىدىغان كۈچ. بىزنىڭ دۈشمىنىمىز ئۆزىنىڭ بىزنى قانداق ئازابلاۋاتقانلىقىنى، قىيناۋاتقانلىقىنى، بىزدىن ئۆچ ئېلىۋاتقانلىقىنى بىلىپ قالسا، خۇشاللىقىدىن سەكرەپ كەتكەن بولاتتى. بىزنىڭ غەزىپىمىز ئۇلارنى زادىلا زەخىملەندۈرەلمەيدۇ، ئەمما ئۆزىمىزنىڭ غەزىپى ئۆزىمىزنى كېچە- كۈندۈز دەرد- ئەلەملىك قالايمىقانچىلىققا چۈشۈرۈپ قويىدۇ.

- دېيىل كازېگ

▲ كىشىلەر مەندىن: ھەممىيلەن دۇچ كېلىشى مۇمكىن بولغان پەرىشانلىقنى قانداق تۈگەتتىڭ دەپ سورىغاندا، مەن ئۇلارغا «مەن تۈنۈگۈننى ئۆتكۈزگەن يەردە، بۈگۈننىمۇ چىداپ ئۆتكۈزەلەيمەن، ئەتە نېمە ئىش بولىدىغانلىقىنى ئويلىشىمغا روخسەت قىلمايمەن» دەپ جاۋاب بېرىمەن.

- دوروتى دىكس

▲ خېلى يىللار ئىلگىرى پۈتكۈل ھاياتىمنى مەن كونترول قىلىپ تۇرغان كۈچتىن باشقا كۈچ تارمار قىلىۋاتقاندەك گاڭگىراپ ئارسالدى بولۇپ قالغانىدىم. بىر كۈنى سەھەردە توساتتىن يېڭى ئىنجىلنى ئاچقىنىمدا، «مېنى ئەۋەتكۈچى مەن بىلەن بىللە، ئاللا مېنى تاشلىۋەتمىدى، مەن يېتىم ئەمەس» دېگەن جۈملىگە كۆزۈم چۈشتى. ھاياتىم ئەنە شۇ دەقىقىدىن باشلاپ ئۆزگەردى. ماڭا نىسبەتەن ھەممە نەرسە ئىلگىرىكىگە ئوخشىمايدىغان بولدى. ئويلىسام، ئۆتكەن ھەر بىر كۈنۈم ئاشۇ سۆزنى تەكرارلاش بىلەن ئۆتۈپتۇ. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان نۇرغۇن كىشىلەر مەندىن تەلىم سوراپ كەلگەندە، مەن ئۇلارنى ئاشۇ مەڭگۈلۈك پەند- نەسىھەت بىلەن ئۈزىتىپ قويىدۇم. ئىنجىلدىكى مۇشۇ بىر جۈملە سۆزنى كۆرگەندىن بۇيان ئىزچىل ھالدا مۇشۇ گەپ بىلەن جان بېقىپ كەلدىم. مەن يولدا كېتىۋېتىپمۇ ئۇنى ئويلىدىم ۋە ئۇنىڭدىن ئامان- ئېسەنلىك ۋە كۈچ- قۇۋۋەت ئالدىم. مەن ئۇچۇن ئېيتقاندا، ئۇ، دىنىنىڭ جەۋھىرى. ئۇ، ھاياتنى قىممەتكە ئىگە قىلىدۇ. ھاياتىمدىكى ئۆزگەرمەس قانۇنىيەت ئەنە شۇ.

- جوسېپ. ر. سىزو

▲ كۈندىلىك تۇرمۇشىڭىز سىزنىڭ ئىبادەتخانىڭىز ۋە دىنىڭىزدۇر.

- كالىل گىبران

▲ ئەگەر سېنى غەم باسقان بولسا، ئۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى يول يۈرۈش. سەن تالا- تۈزگە چىقىپ ئىستىراھەت قىلساڭ، بۇ غەم- قايغۇ قانات چىقىرىپ ئۇچۇپ كېتىشى مۇمكىن.

- دېيىل كارنېگ

▲ ئۇيقۇڭىز كەلمىسە، ئۇخلىغىڭىزغا يېتىپ ھەسرەت چەكمەي، بىرەر ئىش بىلەن شۇغۇللىنىڭ. سىزنى كاردىن چىقىرىدىغىنى ئۇيقۇسىزلىق ئەمەس، بەلكى غەم- قايغۇ.

- دېيىل كارنېگ

▲ يىللارنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، مەن غەم قىلىپ كەلگەن ئىشلارنىڭ توقسەن توققۇز پىرسەنتى زادىلا يۈز بېرىپ باقمىغانلىقىنى بايقىدىم.

- دېيىل كارنېگ

▲ ئەتە ئۈچۈن تولا باش قاتۇرماڭ، ئەتىكى ئىشنى ئەتىنىڭ ئۆزى ئويلايدۇ. بالا- قازا ھامان بۈگۈندىلا يۈز بېرىدۇ.

- يېسۇس

▲ قانائەتلىنىشنىڭ سىرى ئۆزىگە تەۋە نەرسىدىن قانداق بەھرىمەن بولۇشنى بىلىش ھەمدە ئۆز ئىقتىدارىدىن باشقىدىن نەپسىنى يىغىشتا.

- لىن يۈتاڭ

▲ ئالدىدا كېتىۋاتقان پۇرسەتنى قولدىن بەرمىگەن ئادەم ئۇنىڭ توققۇزىدا مۇۋەپپەقىيەت قازانماي قالمايدۇ.

- دېيىل كارنېگ

▲ ھاياتلىقتا قانداق قىلىپ پۇرسەتنى قولدىن بەرمەسلىكنى بىلىشتىن قالسىلا، ئەڭ مۇھىم ئىش قانداق چاغدا بىر خىل مەنپەئەتتىن ۋاز كېچىش لازىملىقىنى بىلىشتىن ئىبارەت.

- بېنجامىن دىسرائېل

▲ ئۆزى قىلغان ۋە قىلىۋاتقان ئىشلاردىن ھوزۇرلانغان ئادەم شاد- خۇرام بولىدۇ.

- گيۇتى

▲ ئىدىيە ئۆزۈڭنىڭ خوجايىنى، ئۇ، دوزاخنى جەننەتكە، جەننەتنى دوزاخقا ئايلاندۇرالايدۇ.

- جون مىلتون

▲ يۈز بەرگەن ئىشنىڭ ساڭا يەتكۈزگەن زىيىنى، سېنىڭ يۈز بەرگەن ئىشلار ئۈستىدىكى خىيالىڭنىڭ ساڭا كەلتۈرگەن زىيىنىنىڭ چوڭلۇقىغا يەتمەيدۇ.

- مىكىل ئېيكوئېم دې مونتايگنى

▲ خۇشال بولۇشنىڭ يولى ئۆزۈڭ ياخشى كۆرگەن ئىشنى قىلىشتا ئەمەس، بەلكى قىلمىسا بولمايدىغان ئىشلارنى ياقتۇرۇشۇڭدا.

- جامېس.م. بارىنى

▲ بىز بەختسىزلىك بىلەن خۇشاللىقنى ئوخشاشلا مۇبالىغە قىلدۇق. بىز ئەزەلدىنلا ئۆزىمىز ئېيتىۋاتقاندەك ئۇنچىۋالا بىچارە ياكى خۇشال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالمىدۇق.

- ھونورې دې بالزاك

▲ يىراق كەلگۈسىدىكى مۇشەققەتلىك ئالداشلار ساختىلىق، چوڭ پۇرسەت يېنىڭدا تۇرۇپتۇ.

- جون بۇرۇگس

▲ كىشىلەر ھامان كۆز ئالدىدىكى ئەھۋالنى شارائىتتىن كۆرىدۇ. مەن شارائىتقا ئىشەنمەيمەن. بۇ دۇنيادا باش كۆتۈرگەنلەرنىڭ ھەممىسى كۆرەش قىلغانلار، ئۆزىگە لايىق شارائىتنى تاپقانلاردۇر. ناۋادا بىز بۇنداق شارائىتنى تاپالمىساق، ئۇنى ئۆزىمىز يارىتىشىمىز لازىم.

- گېئورگى بېرنادشاۋ

▲ ئۈمىدۋار ئادەم جەبىر- جاپادىن پۇرسەتنى كۆرەلەيدۇ؛ ئۈمىدسىز ئادەم ھەر بىر پۇرسەتتىن جەبىر- جاپانى كۆرىدۇ.

- يى مىڭ

▲ ھاياتلىقتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنىڭ يولى شۇكى، ئادەم تەييارلىق كۆرۈشكە ماھىر بولۇپ، پۇرسەتنىڭ كېلىشىنى كۈتۈش لازىم.

- بېنجامىن دىسرائېل

▲ مۇشۇ ھاياتىمىزدا ئۆگىنىشىمىزگە تېگىشلىك ئەڭ قىيىن دەرسلەردىن بىرى- ئېھتىمال نۇرغۇن كىشىلەر ئەزەلدىن ئۆگىنىۋالالمىغان دەرستۇر، يەنى ئۇ، ئادەتتىكى ئىشلاردا، قولىمىزغا يېقىن يەردە تەڭرىنى، جەننەتنى، چىنلىقنى- پاكلىقنى كۆرەلمەسلىك- جەننەتنىڭ مۇشۇ دۇنيادا ئىكەنلىكىنى، ئەتراپىمىزدا ئىكەنلىكىنى كۆرەلمەسلىكتىن ئىبارەت.

- جون بۇرو

▲ ئىشەنچ- ئۆيگە يوشۇرۇپ قويغان كاپىتالدۇر.

- گيۇتى

▲ ئېتىقاد- بىز كۆرمىگەن نەرسىگە ئىشىنىشتۇر؛ ئەمما بىز ئىشەنگەن نەرسىنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆرۈش بۇ خىل ئېتىقاد قايتۇرغان ياخشىلىقتۇر.

- سائى ئاۋگۇستىن

▲ بىر ئېغىز يېقىملىق گەپ ئۆزاققا سوزۇلغان قىشنى ئىللىتىدۇ.

- ياپونىيە ئەقلىيە سۆزى

▲ مەن سۆز- ھەرىكەتتە چەكلەنمىگەن ئىناقلىقنى ياقتۇرىمەن. ئۇ، قەلبىمدە كەمسىتىش پەيدا قىلمايدۇ، پەقەت تېخىمۇ يېقىملىقلىق پەيدا قىلىدۇ.

- گېرترۇدې ستېئىن

▲ مېھرىبانلىق- گاس ئاڭلىيالايدىغان، گاچا چۈشىنەلەيدىغان سۆزدۇر.

- يى مىڭ

▲ ئادەمزات بارلىكى يەردە مېھرىبانلىق بولىدۇ.

- سېنېكا

▲ ئۆز خاتالىقىنى ئېتىراپ قىلىش- دۇنيادىكى ئەڭ قىيىن ئىشلاردىن بىرىدۇر. بىر مەسىلىنى ھەل قىلىشتا، خاتالىقنى ئېتىراپ قىلىشتىن باشقا تېخىمۇ ياخشى ئۇسۇل يوق.

- بېنجامىن دىسرائېل

▲ ئەخمەقلەرنىڭ ھەر قانداق تەنقىد بېرىشى، ئەيىبلىشى، ئاغرىنىشى مۇمكىن، ئەخمەقلەرنىڭ زور كۆپچىلىكى دەل مۇشۇنداق قىلماقتا.

- بېنجامىن فرانكلىن

▲ مەن تونۇشىدىغان ئەڭ زېرەك كىشى ماڭا: «ئۇن ئادەمنىڭ توققۇزى دوست تۇتۇش ئارقىلىق ئالغا باسىدۇ» دېگەنىدى. مەن بۇ گەپنىڭ راستلىقىنى بايقىدىم.

- فرانك سۋىنبېرتون

▲ كىشىلەرنىڭ ياخشى كۆرگىنىنى قوللاش ۋە تەرىپلەش ئارقىلىق كىشىلەر كۆڭلىنى ئېلىشتىنمۇ ئارتۇق ئىش يوق.

- ئىسساك نيوتون

▲ قاتتىق ۋاستە قوللانغاندا پەقەت ئۆچمەنلىكنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، مەقسەتكە يەتكىلى بولمايدۇ. پەقەت روھىي جەھەتتىن

يېتەكلىگەن ھەممە ئىنسانلار ئەقلىنى تەدبىقلىغاندىلا، بىرەر ھەرىكەتتە مۇۋەپپەقىيەت قازانغىلى بولىدۇ.

- ساموئېل كومچېرس

▲ دوست بولۇش ھەممە باشقىلارنىڭ پىكرىگە تەسىر كۆرسىتىشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلى. قارشى تەرەپنىڭ پىكرىگە ھۆرمەت قىلىش، ئۆزىنىڭ مۇھىملىقىنى ھېس قىلدۇرۇش.

- دېيېل كارنېگ

▲ بەزى كىشىلەر ئۆزى خالىغاندا باشقىلارنىڭ يېتەرسىزلىكلىرىنى كۆرۈش ئۈچۈن ھەمىشە بىر لوپا (چوڭايتقۇچ) ئەينەك ئېلىپ يۈرىدىغانلىقىنى ئۆزى بىلمەي قالىدۇ.

- جون ۋاناماكېر

▲ بۇ ئۆمرىدە ياخشىلىققا قايتۇرۇلىدىغان ئەڭ گۈزەل ئىنئامدىن بىرى شۇكى، باشقىلارغا چىن كۆڭۈلدىن ياردەم بەرگۈچى باشقىلارنىڭ ياردىمىسىز قالمايدۇ.

- رالىپ ۋالىسن

▲ كىشىلەر بىلەن باردى- كەلدى قىلىشتا ئۆگىنىۋالىدىغان بىرىنچى ئىش شۇكى، ئۇلارنىڭ خۇشاللىققا ئېرىشىشتىكى ئالاھىدە ئۇسۇلىغا ئارىلاشماسلىق لازىم.

- ھېنرى جامېس

▲ ئاق كۆڭۈل ئادەملەر تۇرمۇشنىڭ ئەڭ ياخشى تەرىپى- ئۇششاق، ئۈن- تىنسىز ۋە كىشىلەرنىڭ يادىدا قالمايدىغان ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىش.

- ۋىليام ۋوردسۋورت

▲ سەن تاكاللاشساڭ، غۇۋغا كۆتۈرسەڭ، رەددىيە بەرسەڭ، ئېھتىمال ۋاقتىنچە. بەزىدە غەلىبە قىلىشىڭ مۇمكىن، لېكىن بۇ قۇرۇقتىن قۇرۇق خىيالىي غەلىبىدىن ئىبارەت. چۈنكى سەن قارشى تەرەپنىڭ ياخشى كۆڭلىگە قايتا ئىگە بولالمايسەن.

- بېنجامىن فرانكلىن

▲ ئەگەر بىر مۇتتەھەم بىلەن ئالاقە قىلىشقا توغرا كەلسە، ئۇنى ئۇتۇپ چىقىشنىڭ بىرلا ئۇسۇلى بار. ئۇنىڭغا ھۆرمەتكە سازاۋەر مۆتىۋەرگە مۇئامىلە قىلغاندەك مۇئامىلە قىل. ئۇنى شۇنداق سەۋىيىگە ئىگە دەپ قارىغىن. ئۇ مۇشۇنداق مۇئامىلىگە سازاۋەر بولغانلىقىدىن ھاياجانلىنىدۇ-دە، ساڭىمۇ ئۆز لايىقىدا مۇئامىلە قىلىدۇ ھەممە باشقىلارنىڭ ئۆزىگە ئىشەنگەنلىكىدىن پەخىرلىنىدۇ.

- ۋاردېن لوئى. ئې. لاۋس

▲ ئىنسان تەبىئىتىنىڭ ئەڭ چوڭقۇر ماھىيىتى ھۆرمەتلىنىشكە تەشنا بولۇشتۇر.

- ۋىليام جامېس

▲ شەخسىيەتچىلىك- ئۆزى ئارزۇ قىلغان ئۇسسۇل بويىچە ياشاش ئەمەس، بەلكى باشقىلاردىن ئۆزى ئارزۇ قىلغان ئۇسسۇل بويىچە ياشاشنى تەلەپ قىلغانلىق. شەخسىيەتچىلىك قىلماسلىق- باشقىلارنىڭ تۇرمۇشنى پاراكەندە قىلماسلىق، باشقىلارنىڭ ئىشىغا ئارىلاشماسلىقتۇر.

- ئوسكار ۋىلدې

▲ بىر ئادەمنىڭ جاسارىتىنى تۈنجۇقتۇرۇشتا تەنقىدتىن يامان نەرسە يوق. مەن كىشىلەرنى تەنقىد قىلىپ باقمىدىم. مېنىڭچە، كىشىلەرگە ئىشلەش پۇرسىتىنى بېرىش كېرەك، شۇڭا، مەن ھەمىشە ماختاشقا ئالدىرايمەن، قۇسۇر چىقىرىشنى يامان كۆرىمەن. ئەگەر مەن بىرەر نېمىنى ياخشى كۆرۈپ قالسام، چىن قەلبىمدىن ھۇزۇرلىنىمەن، ئۇنى مەردانىلىك بىلەن ماختايمەن.

- چارلىز شۋاب

▲ سەن ئۆزۈڭنى ياپونلاردىن ئۈستۈن كۆرەمسەن؟

ئەمەلىيەتتە، ياپونلار ئۆزىنى سەندىن خېلىلا ئۈستۈن كۆرىدۇ! بىر مىسال كەلتۈرەي، مۇتەئەسسىپ بىر ياپون بىر ئاق تەنلىكنىڭ ياپونىيىلىك ئايال بىلەن تانسا ئوينىغانلىقىنى كۆرسە دەرھال غەزەپلىنىدۇ.

سەن ئۆزۈڭنى ھىندىستاندىكى ھىندىلاردىن ئۈستۈن كۆرەمسەن؟

ئۇ سېنىڭ ھوقۇقۇڭ؛ ئەمما مىليونلىغان ھىندىلار ئۆزىنى سەندىن خېلىلا ئۈستۈن دەپ ھېس قىلىدۇ، ئۆزىنى خارلىمايدۇ، ئۇلار ئۆزىنى بۇلغىماسلىق ئۈچۈن، سەن كۇپارنىڭ كۆلەڭگۈسى چۈشكەن يېمەكلىككە قول تەگكۈزمەيدۇ.

سەن ئۆزۈڭنى ئېسكىمورلاردىن ئۈستۈن كۆرەمسەن؟

بۇمۇ سېنىڭ ھوقۇقۇڭ؛ ئەمما سەن ئېسكىمورلارنىڭ ساڭا بولغان قارىشىنى ھەقىقىي بىلىشنى ئويلاپ كۆردۈڭمۇ؟ خوش، ئېسكىمورلار ئارىسىدا ئاز ساندىكى بەتخەجلەر بار، ئۇلار ھېچقانداق قىممىتى يوق تەييار تاپلاردۇر. ئېسكىمورلار ئۇلارنى ئاق تەنلىك دەپ ئاتايدۇ. بۇ، ئىنتايىن كۆزگە ئىلماسلىقنى بىلدۈرىدىغان ئاتالغۇ.

ھەممە دۆلەت ئۆزىنى باشقىلاردىن ئۈستۈن كۆرىدۇ. بۇنىڭ بىلەن ۋەتەنپەرۋەرلىكمۇ يېتىلىدۇ، ئۇرۇشمۇ كېلىپ چىقىدۇ.

سەن ئۇچراشقان كىشىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك مەلۇم جەھەتتە ئۆزىنى سەندىن ئۈستۈن كۆرىدۇ، بۇ، كۆز يۇمغىلى بولمايدىغان پاكىت. ئۇنىڭ قەلبىنى ئېرىتىشكە كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدىغان بىر ئۇسۇل بار، سەن مەلۇم بىر خىل ئەپچىل ئۇسۇلنى قوللىنىپ، ئۇنىڭ كىچىك دۇنياسىدا ئۆزىنىڭ مۇھىملىقىنى ئۇنىڭ ئۆزىگە چۈشەندۇر ھەمدە بۇنى چىن كۆڭلۈڭدىن ئېقرار قىل.

- دېيېل كارنېگ

▲ باشقىلارنىڭ ياردىمىنى تەلەپ قىلمايدىغان باي يوق؛ مەلۇم جەھەتتە باشقىلارغا ئەسقاتمايدىغان كەمبەغەلمۇ يوق. تولۇق ئىشەنچ بىلەن باشقىلاردىن ياردەم سوراش ۋە باشقىلارغا مەردانىلىك بىلەن ياردەم بېرىش دەل تەبىئىتىمىزنىڭ بىر قىسمىدۇر.

- پائولېئو X III

▲ سەن ئالماقچى بولغان نەرسىنى ساڭا بېرىش سېنى ئىشقا سېلىشنىڭ بىردىنبىر ئۇسۇلىدۇر.

- دېيېل كارنېگ

▲ دوستلۇق- بىز ھەسرەت چەككەن چاغدىكى پەسەيتكۈچى، قايناق ھېسسىياتنى بوشاتقۇچى، بىزگە بولغان بېسىمنىڭ چىقىش ئېغىزى، ئاپەتكە

ئۇچرىغان چاغدىكى پاناھىمىز، ئىككىلەنگەن چاغدىكى مەسلىھەتچىمىز، مېڭىمىزنى سەگەتكۈچى، ئىدىيىمىزنى ئازاد قىلغۇچى، شۇنداقلا پىكىر قىلىشىمىزنى چېنىقتۇرغۇچى ۋە ياخشىلىغۇچىدۇر.

- جېرېمي تايلور

▲ «ماختاشتا راستچىل، مەدھىيىلەشتە مەردانە بولۇش لازىم». مۇشۇنداق قىلغاندا، كىشىلەر سىزنىڭ سۆزىڭىزنى قەدىرلەيدۇ. ئۇنى گۆھەر دەپ قارايدۇ ھەمدە ئۆمۈرۋايەت تەكرارلاپ تۇرىدۇ. ھەتتا سەن ئۇنى ئۇنتۇپ قالساڭمۇ تەكرارلاپ تۇرىدۇ.

- دېئېل كارنېگ

▲ بىر ئادەم ھاياتلىق سەپىرىدە ئالغا ئىلگىرىلىگەندە، ھەر ۋاقىت يېڭى دوستلارنى تۇتمىسا، ئۆزىنىڭ يېتىم قالغانلىقىنى تېز بايقىۋالىدۇ. شۇڭا ھەر قانداق كىشى ئۆزىنىڭ دوستلۇقىنى ھەر قانداق چاغدا ئوڭشاپ تۇرۇشى كېرەك.

- ساموئېل جونسون

▲ ھەرقانداق ئەر كىشى ۋات- ۋات خوتۇندىن قاچىدۇ.

- ۋالتېردامروسچ خانىم

▲ باللارنىڭ ئارزۇسىنى مازاق قىلماسلىق لازىم، كىشىنى مازاق قىلىشتىن ئارتۇق ئەلەم يوق. ھېچىيىش باللارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا مازاق قىلغانلىق بولىدۇ. ئاتا- ئانىلار بالىسىنىڭ غايىسى تولىمۇ يۇقىرى ئىكەنلىكىنى بىلگەندە، ئۇنى ھەر قايسى جەھەتلەردىن مۇھاكىمە قىلىپ كۆرۈشى، ئەگەر ئىمكانىيەت بولسا، بىر ئامال قىلىپ بۇ ئىشنى مۇۋەپپەقىيەت قازىنىش ئارزۇسىغا ئىگە قىلىش لازىم. ئاندىن ئىلگىرىلەشكە دەۋەت قىلىش، ئۇنىڭغا ئىلھام بېرىش لازىم.

ئەڭ مۇھىمى شۇكى، باللار ئۇزى قىلىپ كېتەلەيدىغان ئىشقا ياردەم بەرمەسلىك كېرەك. ئۇلارنى ئۆزىنى تەرەققىي قىلدۇرىدىغان، مۇۋەپپەقىيەت قازىنىدىغان بۇ بىباھا ئىمتىياز ۋە ھەۋەستىن مەھرۇم قىلماسلىق لازىم.

- دېئېل كارنېگ

▲ تۇرمۇشتا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنىڭ ئاساسى قائىدىلىرىدىن بىرى شۇكى، ھەر كۈنى خىزمەتكە بولغان قىزىقىشىنى ساقلاش ھەمدە ئۇزاققا سوزۇلغان قىزغىنلىق بولۇش، شۇنداقلا ھەر بىر كۈننى ئوخشاشلا مۇھىم دەپ بىلىش لازىم.

- ۋىلىيام لىتون پېلىپ

▲ ھۇرۇنلۇق- نامراتلىق زاۋۇتىدۇر.

- يى مىڭ

▲ مەن ھەرقانداق چاغدا ئۆزۈمنىڭ بوشىشىپ كېتىشىگە يول قويمايمەن... قىممىتى بار ھەرقانداق ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرىشنىڭ مۇنداق ئۈچ چوڭ ئامىلى بار: بىرىنچىسى، تىرىشىپ ئىشلەش؛ ئىككىنچىسى، ئىككىلەنمەي چىڭ تۇرۇش؛ ئۈچىنچىسى، ساۋات.

- توماس. ئا. ئېدىسون

▲ ئىشچانلىق ياخشى تەلەيىنىڭ ئانىسى، ئىگەم ئاللا ھەممە شەيئىنى ئىشچانلارغا ئېلتىپات قىلغان.

- بېنجامىن فرانكلىن

▲ دۇنيادىكى چوڭ ئىشلارنىڭ كۆپ قىسمىنى گويا قىلچە ئۈمىد قالمىغان چاغدىمۇ داۋاملىق تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن كىشىلەر ئورۇنداپ كەلدى.

- دېئېل كارنېگ

▲ مۇۋەپپەقىيەت قازانغۇچى بىلەن مەغلۇب بولغۇچى ئوتتۇرىسىدىكى پەرق شۇ يەردىكى، مۇۋەپپەقىيەت قازانغۇچى ھەمىشە خاتالىقتىن نەپ ئالالايدۇ ھەمدە ئوخشاش بولمىغان ئۇسۇللار ئارقىلىق تەكرار ئىزدىنىدۇ.

- دېئېل كارنېگ

▲ پۈتكۈل ئۆمرۈمدە قازانغان مۇۋەپپەقىيەتنىڭ ھەممىسى بالدۇر تۇتۇش قىلغان چارەك سائەتكە مەنسۇپتۇر.

- نېلسون كىراملىرى

▲ ئۇلۇغۋار ئىش كۈچكە تايىنىپ ئەمەس، چىدامغا تايىنىپ ئورۇندىلىدۇ. ئەگەر بىر كىشى ھەر كۈنى روھلۇق قەدەم تاشلاپ ئۈچ سائەت يول يۈرسە، يەتتە يىلدىن كېيىن ئۇ باسقان مۇساپە يەر شارىنى بىر ئايلىنىپ چىققانغا تەڭ بولىدۇ.

- ساموئېل جونسون

▲ ئۆزۈڭ توغرا دەپ ھېسابلىغان ئىشنى ئىشلەۋەرگىن- چۈنكى مەيلى قانداق بولمىسۇن، سەن بەرىبىر تەنقىدكە ئۇچرىشىڭ مۇمكىن. ئەگەر بۇ ئىشنى قىلساڭمۇ تىل- ھاقارەتكە ئۇچرايسەن، ئۇنى قىلمىساڭمۇ تىل- ھاقارەتكە ئۇچرايسەن.

- ئېلنورروزۋېلت

▲ ئۆزۈڭنى، ئۆزۈڭنىڭ ياخشى- يامانلىقىنى چۈشەنسەڭ، تەخسكەشلەر سېنى زەخىملەندۈرەلمەيدۇ؛ ئۇ ئەكسىچە بىر خىل ئاگاھلاندۇرۇش ۋە بىر خىل يېتەكلەش بولۇپ قالىدۇ. چۈنكى سەندە نېمە ئەڭ كەم بولسا، تەخسكەشلەر شۇنى ھەممىدىن بەك ماختايدۇ.

- مارتىن. پ. تۇپېر

▲ ئۆزۈڭنىڭ باشقىلارغا ئوخشىمايدىغانلىقىدىن غەم يەپ بىر مىنۇتنىمۇ ئىسراپ قىلمىغىن. سەن بۇ دۇنيادىكى يېڭى شەيئىي، ئىلگىرى ساڭا تامامەن ئوخشىشىدىغان ھېچكىم بولمىغان، بۇنىڭدىن كېيىن يېتىپ كېلىدىغان دەۋرلەردىمۇ ساڭا تامامەن ئوخشىشىدىغان ئادەم بولمايدۇ.

- دېئېل كارنېگ

▲ ھەممەيلەننىڭ پىكرى ئوخشاش بولۇپ كەتسە ياخشى بولمىغىنى؛ پىكىر ئىختىلابى بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئات بەيگىسى كېلىپ چىققان.

- مارك تۋېن

▲ ئەگەر يېرىم ئەسىرلىك تۇرمۇش مۇساپىسى ساڭا نېمە ئۆگەتتى دەپ سورىسىڭىز، ئۇ ماڭا: «ئۆزۈڭدىن باشقا ھېچنېمە ساڭا جىملىق ئەكېلەلمەيدۇ» غانلىقىنى ئۆگەتتى.

- دېئېل كارنېگ

▲ ھاياتلىقنى ھاسىل قىلغۇچى ئاساسلىق تەركىبلەر پاكىت ياكى ۋەقە ئەمەس، ئۇنىڭ ئاساسلىق تەركىبى ئىدىيە جەھەتتىكى بوران- چاپقۇن، ئۇ ئۆمۈرۋايەت كىشىلەر مېڭىسىدە كېزىپ يۈرىدۇ.

- مارك تۋېن

▲ تۇرمۇشتا ئادەمنىڭ كۆڭلىنى ئەڭ قاتتىق ئېزىدىغىنى سەممىيەتسىزلىكتۇر.

- ئاننى مورروۋلىند بېرگ

▲ ئۇستا يالغانچىدەك تۇتۇۋېلىش قابىلىيىتى ئۈستۈن ئادەم يوق.

- ئابراھام لىنكولن

▲ ئۆزۈڭنىڭ دۇنياسىدىنلا ئۆزۈڭنى تاپالايسەن.

- ئەرەب ھېكمىتى

▲ كىشىلەرنىڭ ساڭا بېرىدىغان باھاسىدىن غەم يەپ يۈرگىچە، ۋاقىت چىقىرىپ ئۇلار ئاپىرىن ئوقۇيدىغان ئىشلارنى ئورۇندىغىن.

- دېيىل كارنېگ

▲ ياشلىق باھارىنىڭ پۈتۈن ئۆمرىدىكى ئەڭ شاد- خۇرام ۋاقىت ئىكەنلىكىگە ئىشىنىش بىر خىل سەپسەتە. ئەڭ ھەۋەسكار ئىدىيىنى ئويلايدىغانلار ئەڭ شاد- خۇرام كىشىلەردۇر.

- ۋىلىيام لىيون پېلپ

▲ ئەگەر ئۆزۈڭ قىلىۋاتقان ئىشقا ئىشەنسەڭ ھەر قانداق ئىشنىڭ ئۇنىڭغا تۇسقۇنلۇق قىلىشىغا ھەرگىز يول قويما. دۇنيادا ئىنتايىن ياخشى ئىشلەنگەن نۇرغۇن ئىشلار گويا مۇمكىن بولمايدىغان ئەھۋالدا ئورۇندالغان. شۇڭا بۇنىڭ تۈگۈنى ئىشنى ئورۇنداشتا.

- دېيىل كارنېگ

▲ تارىخ بىزگە شۇنى ئۆگەتتىكى، بىز ئىنتايىن جىددىي دەپ قارىغان مەسىلىگە جاۋاب ئېلىشتىن ئىلگىرى ئۆزگىرىش بولۇپ قېلىشى مۇمكىن، ئۇلارنىڭ ئورنىنى باشقا مەسىلىلەر ئېلىشى مۇمكىن، بۇ بىر باياقاش جەريانى بولۇپ، بىزدىكى بارلىق گاڭگىراشلارنى تارمار قىلىۋېتىشى مۇمكىن.

- ج. روببېرت ئوپپېنھېمېر

▲ ئەجدادلارنىڭ چېدىر- بارگاھىدا ئۇخلاۋەرمە. دۇنيا ئىلگىرىلەۋاتىدۇ، سەنمۇ ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئىلگىرىلە.

- گىيۇزېپ مازىنى

▲ دۇنيادىكى ئەڭ مۇھىم بىر ئىش، بىزنىڭ نەدە تۇرۇۋاتقانلىقىمىزدا ئەمەس، بەلكى بىزنىڭ قايسى نىشانغا قاراپ ماڭغانلىقىمىزدا.

- ئولىۋېر ۋېندېل ھولمېس

▲ كىشىلەر ئىدىيىۋى جاپادىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ھەممىشە ۋاقىتلىق تەدبىرگە مۇراجىئەت قىلىدۇ.

- توماس. ئا. ئېدىسون

▲ ئۆزىدىن قانائەتلىنەلمەيدىغانلار ئۆسىدۇ؛ ئۆزىنىڭ توغرىلىقىنى مۇئەييەنلەشتۈرمەيدىغانلار نۇرغۇن نەرسىلەرنى ئۆگىنىۋالالايدۇ.

- جۇڭگونىڭ ھېكمەتلىك سۆزى

▲ مەڭگۈ نادانلىقتا قېلىشنىڭ مەخپىي رېتسېپى ئىنتايىن ئاددىي ۋە ئۈنۈملۈك بولىدۇ؛ ئۇ بولسىمۇ ئۆز پىكرىدىن مەمنۇن بولۇش ھەمدە ئۆزىنىڭ بىلىمىدىن قانائەتلىنىش.

- ئېلبېرت ھۇببارد

▲ ئادەمنىڭ ئۆمرى قىسقا بولىدۇ، ئەمما، بۇ قىسقا ئۆمۈرنى پەسكەشلىك بىلەن ئۆتكۈزسەڭ، بەك ئۇزۇن تۇيۇلىدۇ.

- شېكسپېر

▲ بىر ئادەمنىڭ ھەقىقىي قىممىتى ئالدى بىلەن ئۇنىڭ قايسى دەرىجىدە ۋە قايسى مەنىدە ئۆزىنى ئۆزى ئازاد قىلىشىغا باغلىق.

- ئېينىشتېين

▲ ياخشى مەرگەن دېگەن گۈزەل نامغا ئېرىشىش ئۇنىڭ ئوقىياسىغا ئەمەس، بەلكى قارىغا ئېلىشىغا باغلىق.

- لىبلىي

▲ بىرلا ۋاقىتتا ئىككى ئىشقا تۇتۇش قىلغان ئادەم ئىككىلا جەھەتتە مەغلۇب بولىدۇ.

- ئېزوپ

▲ نۇرغۇن كىشىلەر ياشلىق باھارىدىكى بەختىنى مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشنىڭ بەدىلى قىلىدۇ.

- مۇزارت

▲ بەزىدە، بىر ئادەمنىڭ ئەخمەقلىقى يەنە بىر كىشى ئۈچۈن ئامەت بولىدۇ، بىر تەرەپنىڭ خاتالىقى دەل يەنە بىر تەرەپنى مۇۋەپپەقىيەتكە ئېلىپ بارىدۇ. خۇددى تەمسىللەردە ئېيتىلغاندەك «يىلان يىلاننى يېسە ئەجدىھاغا ئايلىنىدۇ».

- سېنېكا

▲ تاسادىپىي ئامەت كىشىنى تەنتەك ۋە تەلۋە قىلىپ قويىدۇ، ئەمما چېنىقىشتىن ئۆتكەن ئامەت ئادەمنى ئۇلۇغۋار كىشىگە ئايلاندۇرىدۇ.

- سېنېكا

▲ قىمار- ئاچكۆزلۈكنىڭ ئوغلى، نورمال بولمىغان قېرىندىشى، بەختسىزلىكنىڭ دوستى.

- ۋاشىنگتون

▲ پىتنىخورلۇق- يامان غەرەزلىكلەرنىڭ خۇشاللىقىدۇر.

- گېبېل

▲ ئادەم سۆزلىيەلەيدىغانلىقى ئۈچۈن يىرتقۇچ ھايۋاندىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. لېكىن سۆزنى توغرا قىلمىساڭ، يىرتقۇچ ھايۋان سەندىن ئۈستۈن تۇرىدۇ.

- سادى

▲ كىمكى ئۆزىنى ھۆرمەتلىسە، شۇ ھۆرمەتكە سازاۋەر بولىدۇ.

- بالزاك

▲ لەقەم قويۇش مەسئۇلىيەتسىزلىك بىلەن قىلىنغان مۇلاھىزىدۇر.

- بازلىت

▲ دۇنيادا ئەڭ تېز ۋە لېكىن ئەڭ ئاستا ئۆتىدىغان، ئەڭ ئۇزۇن ۋە لېكىن ئەڭ قىسقا، ئەڭ ئاددىي ۋە لېكىن ئەڭ قىممەتلىك، ئەڭ ئاسان سەل قارىلىدىغان ۋە لېكىن كىشىلەر ئەڭ پۇشايمان قىلىدىغان نەرسە ۋاقىتتۇر.

- گوركىي

▲ ئۆتۈپ كەتكەن ۋاقىتقا تەڭ كېلىدىغان بەختسىزلىك يوق.

- تۇرگېنېۋ

▲ زېرەكلىكتىن باشقا مۈلكى بولمىغان ئادەم ئۈچۈن ۋاقىت بىردىنبىر كاپىتالدۇر.

- بالزاك

▲ ۋاقىتتىن ۋاز كەچكەن ئادەمدىن ۋاقىتمۇ ۋاز كېچىدۇ.

- شېكسپېر

▲ ھەسرەتنى داۋالاشنىڭ بىردىنبىر ئۇسۇلى-

بىرەر ئىش بىلەن شۇغۇللىنىش.

- لۇئىس

▲ غەلىبە ئەڭ ئاخىرقى بەش مىنۇتتا.

- ناپالېئون

▲ ئاللىقاچان ئۆتۈپ كەتكەن ئىشلاردىن پۇشايمان يەپ ئۆزۈڭنى دەپسەندە قىلماستىن، ھازىر قىلالايدىغان ئىشلار ئۈچۈن تىرىشقىن.

- لىبىي

▲ مۇۋەپپەقىيەت ئارقىغا يانمايدىغان يۈرەكلىك بالدۇر.

- بىنجامىن دىسرائىل

▲ ئىشنى قىلىدىغان پەيت يېتىپ كەلگەندە تېز تۇتۇش قىلىش مەخپىيەتلىكنى ساقلاشنىڭ ئەڭ ياخشى ئۇسۇلىدۇر.

- بېكون

▲ قىزغىنلىق خۇددى دەرياغا، دېڭىز-ئوكيانغا ئوخشايدۇ، تېيىزلىرى شاۋقۇنلۇق، چوڭقۇرلىرى ئۈنسىز كېلىدۇ.

- رۇلى

▲ ئوڭۇشسىزلىق ھەقىقەتكە يېتىشنىڭ يولىدۇر.

- بېيرون

▲ بەختسىزلىك ئەڭ ياخشى ئالىي مەكتەپتۇر.

- بېلىنىسكىي

▲ ئاپەت كىشىلەر ئۈچۈن سىناقتۇر.

- فېرىچار

▲ ئازابلىنىشتىن ئىبارەت بۇ ساپان بىر تەرەپتىن يۈرىكىڭنى تىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن ھاياتىڭنىڭ يېڭى بۇلىقىنى قازىدۇ.

- رومان روللاند

▲ لۇغەتتە ئەڭ مۇھىم بولغان ئۈچ سۆز بار، ئۇ بولسىمۇ ئىرادە، خىزمەت، كۈتۈپ تۇرۇش. مەن ئۆزۈمنىڭ مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشتىكى پىرامىدانى مۇشۇ ئۈچ ئۇل ئۈستىگە قۇرىمەن.

- پاستېر

▲ ئىنسانلارنىڭ پۈتكۈل كۈچ-قۇۋۋىتى سەۋرچانلىق بىلەن ۋاقىتنىڭ قوشۇلمىسىدۇر. قەيسەرلىك دېگىنىمىز ھەم ئىرادىلىك بولۇش، ھەم پەيتنى كۈتۈش دېمەكتۇر.

- بالزاك

▲ گۈزەللىك تەبىئىي بىر خىل ئەسەردۇر.

- تازوپ

▲ گۈزەللىك ئەركىنلىكنىڭ يۈرىكى ۋە ساغلاملىقنىڭ ئوغلاندۇر.

- جېكۆي

▲ چوڭلارنىڭ خاسلىقى باللىق چېغىدىلا يېتىلىدۇ.

- ۋوددس ۋورت

▲ كۆڭۈل شادلىقى جىسمانىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىكى ئەڭ ياخشى تازىلىقتۇر.

- گېئورگى ساند

▲ شاد-خۇراملىق ساغلاملىق دېمەكتۇر، غەم-قايغۇ كېسەللىك دېمەكتۇر.

- خاللىبېرتون

▲ ھەقىقەت نۇپۇزنىڭ قىزى ئەمەس بەلكى ۋاقىتنىڭ قىزىدۇر.

- بىلىيخىت

▲ دۇنيادىكى ھەرقانداق نەرسە مېڭىسى جايىدا، كۆڭلى تۈز دوستلارغا يەتمەيدۇ.

- ئېينىشتېين

▲ ھەقىقىي دوست سەن مۇۋەپپەقىيەت قازانغاندا، سەن ئۈچۈن خۇشال بولىدۇ، ئەمما سېنى ماختىمايدۇ؛ سەن بەختسىزلىككە ئۇچرىغان ياكى ھەسرەت چەككەندە ساڭا ۋاقتىدا مەدەت ۋە ئىلھام بېرىدۇ؛ سەندە كەمچىلىك يۈز بېرىپ، خاتالىشىش ئېھتىمالى كۆرۈلگەندە، ساڭا توغرا تەنقىد ۋە ياردەم بېرىدۇ.

بىز دوستلىرىمىزغا مۇشۇنداق تەلەپ قويۇشىمىز لازىم. مۇشۇنداق دوستلۇق ھەقىقىي قىممەتلىك بولىدۇ.

- م. گوركىي

▲ خەتەرلىك ئىچىدە، گۇمانلانغان دوست نىجاد يۇلتۇزى بولۇپ قالىدىغان، ئەڭ ئىشەنچلىك دوست ساتقىن بولۇپ كېتىدىغان ئەھۋال دائىم كۆرۈلۈپ تۇرىدۇ.

- ئېزوپ

▲ ئەقىل-پاراسەت بىر گۆھەر، ئۇنىڭغا كەمتەرلىكتىن قىرچىقارغاندا تېخىمۇ نۇر چېچىپ كۆزنى چاقنىتىدۇ.

- م. گوركىي

▲ ئۆزىدىن قانائەتلەنمەسلىك ھەقىقىي تالانتلىق كىشىلەرنىڭ تۈپ ئالاھىدىلىكىدۇر.

- چېخوۋ

▲ قارىغۇلار ئېلىدە يەكچەشمە پادىشاھ بولۇر.

- ئېراسمورس

▲ يۈز دۈشمەننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراشنى سەممىيلىك بىلەن خالايمەنكى، ئۇ دوستنىڭ ساختىلىق بىلەن ماختىشىغا ئېرىشىشنى خالىمايمەن.

- پېتوفي

▲ نازاكەتلىك سۆز خۇددى چۈمبەل ئۈستىدىن سۆيگەنگە ئوخشايدۇ.

- ۋىكتور ھيوگو

▲ خۇشامەتچىلىك گۇناھنى سورۇيدىغان شامالدۇرغۇچتۇر.

- سېكىسپىر

▲ شۆھرەتپەرەسلىك ساختىلىقنىڭ مەھسۇلىدۇر.

- كارلىلىي

▲ بىر كىشىنىڭ شۆھرەتپەرەسلىكى ئۇنىڭ دۆتلۈك دەرىجىسى بىلەن تەڭ بولىدۇ.

- ئالېكساندىر پوپۇۋ

▲ مۇھەببەت بىر يۈرەكنىڭ يەنە بىر يۈرەكنى چېكىپ بېقىشى ئەمەس، بەلكى ئىككى يۈرەكنىڭ تەڭ سوقۇشىدىن كېلىپ چىققان ئۇچقۇندۇر.

- ئىساكوۋىسكى

▲ ھەددىدىن زىيادە ئۇزۇن ئىسىم نېمىدېگەن ئېغىر يۈك-ھە!

- ۋولتېر

▲ كىمكى ھەر كۈنى ھېيتلىق كىيىم كىيسە ئۇنىڭ ھېيتلىق كىيىمى بولمايدۇ.

- گېرمان تەمسىلى

▲ تالانت دېمەك-سەۋرچانلىق دېمەكتۇر.

- برخۇن

▲ كىتاب ئوقۇشنى ياخشى كۆرۈش ھاياتتىكى زېرىكىشلىك ۋاقىتنى غايەت زور راھەتلىك پەيتكە ئايلاندۇرغانلىق بولىدۇ.

- پىتېداك

▲ ئادەم قانچە كۆپ پىكىر يۈرگۈزسە شۇنچە ئاز گەپ قىلىدۇ.

- مونتېسكيۇ

▲ ھەقىقەت دەرياسى ئۆزىنىڭ خاتالىق جىلغىسىدىن ئېقىپ ئۆتىدۇ.

- تاگور

دانىيىل دېفو ھېكمەتلىرىدىن

- «دېڭىز سەرگەردانى روبىنزو كروزۇ»دىن ھېكمەتلەر

▲ ئۆيگە قايتىشنى (روبىنزون كروزۇنىڭ ياشلىق دەۋرىدە ئاتىسىنىڭ پايدىلىق نەسىھىتىگە كۆنمەي تەۋەككۇلچىلىك سەپىرى قىلىپ ئۆيىدىن چىقىپ كەتكەنلىكى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. مۇھەررىردىن) ئويلىسام، كاللامدىكى ياخشى نىيىتىم دەرھال نومۇسچانلىقنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرايتتى. مەن دەرھاللا قوشنىلارنىڭ مېنى قانداق مازاق قىلىدىغانلىقىنى، ئاتا- ئانامغا كۆرۈنۈشنىڭلا ئەمەس، بەلكى باشقىلارغا كۆرۈنۈشنىڭمۇ قانچىلىك ئۇياتلىق بىر ئىش ئىكەنلىكىنى ئويلايتتىم. بۇ ئىش كېيىنچە دائىم ماڭا كىشىلەرنىڭ، بولۇپمۇ ياشلارنىڭ ھەر دائىم ئۆز ئەقلىنىڭ يېتەكچىلىكىگە خىلاپ ئىش قىلىدىغانلىقىنى، ئەخلاقىي جىنايەتنى نومۇس بىلمەي، ئەكسىچە تۆۋە قىلىشنى نومۇس بىلىدىغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ ھاماقەتلىكىنى نومۇس بىلمەي، ئەكسىچە، ئۆزىنىڭ كەمچىلىكىنى تۈزىتىشنى نومۇس بىلىدىغانلىقىنى، ئەمەلىيەتتە بولسا ئۆزىنىڭ كەمچىلىكىنى تۈزىتىش دەل باشقىلارنىڭ ئۇلارنى ئاقىل دەپ تونۇشىغا ئاساس بولىدىغان نەرسە ئىكەنلىكىنى ئەسلىتىپ تۇرىدىغان بولۇپ قالدى.

▲ كىشىلەر ئۆزىنىڭ ھازىرقى ھالىتىدىن نارازى بولۇپ، ئۇنىڭدىن يامان بىر ھالەتنى ئۇنىڭ بىلەن تەڭلەشتۈرگەن ۋاقىتتا تەڭرىم ھامان ئۇلانى ئۆز تەجرىبىسى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ بۇرۇنقى تۇرمۇشىنىڭ قانچىلىك بەختلىك ئىكەنلىكىنى بىلىپ قالسۇن دەپ ئۇلارنىڭ ئورنىنى ئۆزگەرتىپ قويىدىكەن. بۇ، سۆزسىز شۇنداق بولىدىغان ۋە چوڭقۇر ئويلىنىشقا ئەرزىيدىغان بىر ئىش ئىكەن.

▲ مەمنۇنىيەت ھامان پالاكەتنىڭ ئەلچىسى بولۇپ قالىدۇ.

▲ بىز بىر يامان ئىشقا دۇچ كەلگەن ۋاقتىمىزدا چوقۇم شۇ ئىش ئۆز ئىچىگە ئالغان ياخشى ئىشنى، شۇنداقلا ئۇنىڭدىنمۇ يامان ئىشلارنى كۆز ئالدىمىزغا كەلتۈرۈشىمىز لازىم ئىكەن.

▲ دۇنيادىكى ھەرقانداق ياخشى نەرسىنىڭ ئىستىمال قىممىتىدىن باشقا ھېچقانداق قىممىتى بولمايدىكەن. ھەرقانداق نەرسە كۆپىيىپ كەتكەن ھامان ئۇنى باشقىلارغا بېرىۋېتىشكە توغرا كېلىدىكەن. بىز پەقەت ئۇنىڭ بىز ئۈچۈن كېرەكلىك قىسمىدىنلا بەھرىلىنەلەيدىكەنمىز.

▲ ھەر قېتىم تاماققا ئولتۇرغىنىمدا تەڭرىمنىڭ (ئادەمسىز) چۆل بىر ئارالدا ماڭا مۇشۇنداق مول تائاملارنى ئاتا قىلغانلىقىغا يۈزمىڭ شۈكرى قىلىپ، ئۇنىڭغا ھېسابسىز ھەمدۇ- سانالار ئوقۇيتتىم. مەن ئاللىقاچانلا ئۆز شارائىتىمنىڭ پارلاق تەرەپلىرىگە كۆپرەك نەزەر سېلىپ، قاراڭغۇ تەرەپلىرىگە ئازراق نەزەر سېلىشنى؛ كۆرۈۋاتقان راھىتىمنى كۆپرەك ئويلاپ، كەم نەرسىلىرىمنى ئازراق ئويلاشنى بىلىۋالغانىدىم. مۇنداق پوزىتسىيە بەزىدە مېنى سۆز بىلەن تەسۋىرلىگۈسىز بىر خىل كۆڭۈل شادلىقىغا چۆمدۈرەتتى. مەن بۇ سۆزلەرنى يېزىش ئارقىلىق ھېلىقىدەك ئىنساپ قىلىشنى بىلمەيدىغان كىشىلەرگە شۇنى ئۇقتۇرۇپ قويماقچىمەنكى، ئۇلار ھەر دائىم ئۆزى تېخى ئېرىشەلمىگەن نەرسىلەرگە كۆز قىزارتىپ، شۇنىڭ كويىدىلا بولىدىغانلىقى ئۈچۈن، تەڭرىم ئۇلارغا ئاتا قىلغان نەرسىلەردىن كەڭ- كۇشادە بەھرىلىنەلمەيدۇ. مېنىڭچە، بىزنىڭ ھامان يېتىشمەسلىك ھېس قىلىشىمىزدىكى ئاساسىي سەۋەب، ئېرىشكەن نەرسىلىرىمىزگە شۈكرى قانائەت قىلمىغانلىقىمىزدا.

▲ ئۆز قەلبىڭ بىلەن گەپلەشسەڭ ھەم ئىبادەت قىلىش ئارقىلىق تەڭرىم بىلەن گەپلەشسەڭ، بۇ، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدىكى ئەڭ ئەتراپلىق بېرىش- كېلىشتىنمۇ ياخشى ئەمەسمۇ؟

▲ بىز تېخىمۇ ناچار شارائىتنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆرمىگىچىلا ئەسلىدىكى شارائىتىمىزنىڭ ياخشىلىقىنى بىلەلمەيدىكەنمىز؛ ھەممە نەرسىدىن قۇرۇق قالمىغىچىلا ئەسلىدىكى نەرسىلىرىمىزنىڭ قەدرىگە يەتمەيدىكەنمىز.

▲ تەڭرىنىڭ ئىلكىدىكى كىشىلىك ھاياتى نېمە دېگەن غەلىتە نەرسە. ئىنساننىڭ ھېسسىياتى ئوخشاش بولمىغان شارائىتتا قانداق ئۆزگىرىشلەرنى ياسايدۇ-ھە! بۈگۈن سۆيگەن نەرسىمىز ئەتىلا نەپرەتلىنىدىغان نەرسىمىزگە ئايلىنىپ قالىدىكەن. بۈگۈن قوغلاشقان نەرسىمىز ئەتىلا قاچىدىغان نەرسىمىزگە ئايلىنىپ قالىدىكەن. بۈگۈن تەلپۈنگەن نەرسىمىز ئەتىلا قورقىدىغان ھەتتا كۆرسەك يۈرىكىمىز يېرىلىدىغان نەرسىگە ئايلىنىپ قالىدىكەن.

▲ كىشىلەر ۋەھىمە ئىلكىگە چۈشۈپ قالغان چاغلىرىدا قانداق بىمەنە ۋە كۈلكىلىك پىلانلارنى تۈزىدۇ-ھە! ۋەھىمە كەيپىياتى كىشىنىڭ ئىدراك ئارقىلىق تاپقان چارىلىرىنىڭ ھەممىسىنى بىكار قىلىۋېتىدىكەن.

▲ خەۋپ- خەتەر توغرىلىق ئويلاش- خەۋپ- خەتەرنىڭ ئۆزىدىن مىڭ ھەسسە قورقۇنچلۇق بولىدىكەن.

ئىبادەت ئۈچۈن ۋەھىمە ۋە خاتىرجەمسىزلىك كەيپىياتى ئەمەس، بەلكى خاتىرجەملىك، مىننەتدارلىق، كۆيۈمچانلىق كەيپىياتى تېخىمۇ مۇۋاپىق بولىدىكەن. كىشى زور بىر بالا- قازانىڭ ۋەھىمىسىدە تۇرغىنىدا، خۇددى كېسەل ياتقاندا خاتىرجەم تۇۋا- ئىستىغپار ئوقۇيالمىغاندەك خاتىرجەم ئىبادەت قىلالمايدىكەن. چۈنكى كېسەل

كىشىنىڭ تېنىگە تەسىر قىلغاندەك، بۇ خىل خاتىرجەمسىزلىك كىشىنىڭ روھىغا تەسىر قىلىدىكەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە، خاتىرجەمسىزلىك بىر خىل روھىي ئىللەت بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئىبادەتكە بولغان تەسىرى جىسمانىي ئىللەتنىڭكىدىن قىلىشمايلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭدىن ئېشىپ چۈشىدىكەن. بۇنىڭ سەۋەبى ئىبادەتنىڭ جىسمانىي پائالىيەت ئەمەس، بەلكى روھىي پائالىيەت ئىكەنلىكى بولسا كېرەك.

▲ بىز ئۆز شارائىتىمىزنى ئۆزىمىزنىڭكىدىن ياخشى شارائىت بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆزىمىزنىڭكىدىن ناچار شارائىت بىلەن سېلىشتۇرساقلا ئۆز تەقدىرىمىزگە شۈكۈر قىلىدىكەنمىز، ئەتىدىن كەچكىچە زارلىنىپ يۈرمەيدىكەنمىز، شۇنىڭ بىلەن كىشىلىك جەمئىيەتتىكى ئاغرىنىش سۆزلىرىمۇ تۈگەيدىكەن.

▲ بىز ھەر دائىم كىشىنىڭ ئەقلىگە كەلمەيدىغان يوللار بىلەن ھەر چوڭ بالا- قازالاردىن قۇتۇلۇپ قالىدىكەنمىز-دە، ئۇنى ئۆزىمىزمۇ تۇيماي قالىدىكەنمىز؛ بىز ئىككىلىنىپ قېلىپ، قايسى يولغا مېڭىشىمىزنى بىلەلمەي قالغان ۋاقتىمىزدا، ھامان كۆڭلىمىزدە قانداقتۇر بىر تۇيغۇ پەيدا بولۇپ «مۇنۇ يولغا ماڭ» دەپ بىز ئەسلىدە ماڭغىمىز كەلگەن يولدىن باشقىچە بىر يولنى كۆرسىتىدىكەن. ھەتتا بەزىدە بىزنىڭ سەزگۈمىز، ئارزۇيىمىز ياكى ۋەزىپىمىز بىزنى مەلۇم بىر يولغا مېڭىشقا ئۈندەپ تۇرسىمۇ، قەيەردىن كەلگەنلىكى ۋە كىمدىن كۈچ- قۇۋۋەت ئالغانلىقى مەلۇم بولمىغان بىر پىكىر تۇيۇقسىزدىن كاللىمىزدا پەيدا بولۇپ، بىزنى باشقا بىر يولغا مېڭىشقا زورلايدىكەن. نەتىجىدە، ئۆزىمىز ماڭماقچى بولغان يولغا ماڭغىنىمىزدا ئاللىقاچان قۇتۇلغۇسىز بالا- قازاغا گىرىپتار بولىدىغانلىقىمىز ئىسپاتلىنىدىكەن.

▲ ھاياتىمىزدا بىز ھەممىدىن بەك قاچقان ۋە ھەممىدىن بەك قورققان بەزى ئىشلار ھامان بىزنىڭ كۆلپەتتىن قۇتۇلۇپ ئازادلىققا ئېرىشىشىمىزنىڭ ۋاسىتىسى بولۇپ قالىدىكەن.

▲ بالا- قازا ئەندىشىسى بالا- قازانىڭ ئۆزىدىنمۇ ئېغىر بولىدىكەن، بولۇپمۇ ئەندىشىدىن قۇتۇلالمىغان ۋاقتىمىزدا شۇنداق بولىدىكەن.

▲ بىر ئادەمنىڭ ئامانلىقى كۆپ ھاللاردا يەنە بىر ئادەمنىڭ ھالاكىتىدىن ئىبارەت بولىدىكەن.

▲ تەڭرىم بىزنى ھەر قانچە يامان شارائىت ۋە ھەرقانچە چوڭ بەختسىزلىك گىردابىغا تاشلىۋەتسىمۇ، بىزگە ھامان شۈكرى قىلىشقا تېگىشلىك ئىشلارنى كۆرسىتىدىكەن. بىزگە ھامان بەزىلەرنىڭ شارائىتى بىزنىڭكىدىنمۇ ناچار ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدىكەن.

▲ كىشىلەرنىڭ ھەممىسىدە دىگۇدەك تەڭرى ۋە تەبىئەت ئاتا قىلغان تۇرمۇش شارائىتىغا قانائەت قىلمايدىغان بىر ئىللەت بار. مېنىڭ قارىشىمچە، ئۇلارنىڭ بېشىغا كەلگەن تۈرلۈك كۆلپەتلەرنىڭ تەڭدىن تولىسىغا شۇ ئىللەت سەۋەبچى بولىدۇ.

▲ ئىنسان بەزىدە تۈرلۈك- تۈمەن خەۋپ- خەتەرلەر ئىچىدە تۇرسىمۇ (بۇ خەۋپ- خەتەرلەرنى ئۆزى تۇيۇپ قالسا كۆڭلى پاراكەندە بولۇپ، ئۆزىنى يوقىتىپ قويغان بولاتتى) لېكىن تەڭرىم ئۇنىڭغا ئىشنىڭ ھەقىقىتىنى بىلدۈرمەيدىكەن. شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئۆزىني قورشاپ تۇرغان خەۋپ- خەتەرلەردىن قىلچە خەۋىرى يوق، تىنچ- ئازادە ياشاۋېرىدىكەن.

▲ تەڭرىم ئۆزى خالىغان چاغدا ئۆزىنىڭ قانۇنىنى ئىجرا قىلىپ، ئۇلارنىڭ مىللەت سۈپىتىدە ئۆتكۈزگەن جىنايىتى ئۈچۈن شۇ مىللەتنى ئورتاق جازاغا ھۆكۈم قىلىدۇ.

▲ ۋاپاغا ۋاپا قىلىش ئىنسان تەبىئىتىدىكى ئىشەنچلىك پەزىلەت ئەمەس، كىشىلەر ئۆزلىرىنىڭ قانداق ھەرىكەت قىلىشنى بەلگىلەشتە ھامان ئۆزلىرى ئېرىشكەن ياخشىلىقنى ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرى ئېرىشمەكچى بولغان مەنپەئەتنى ئاساس قىلىدۇ.

▲ بەزىدە مەلۇم بىر ئىشنىڭ سادىر بولماسلىقىغا كۆزىمىز يېتىپ تۇرغان چاغدا دىلىمىزغا قانداقتۇر بىر سىرلىق بىشارەت پەيدا بولۇپ بىزگە «خەتەرلىك» دېگەن ئاگاھلاندۇرۇشنى بېرىدۇ. بۇ خىل بىشارەت ۋە ئاگاھلاندۇرۇشقا ھەرقانداق ئادەم سەل قارىماسلىقى كېرەك. مۇشۇنداق ئىشلارغا سەل- پەل دىققەت قىلغان كىشىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى مۇنداق بىشارەت ۋە ئاگاھلاندۇرۇشلارنىڭ ھەقىقەتەنمۇ قوبۇل قىلىشقا ئەرزىيدىغانلىقىنى ئىنكار قىلمايدۇ ھەم ئۇلارنىڭ كۆزگە كۆرۈنمەيدىغان بىر دۇنيادىن كەلگەن بىر خىل روھىي ئالاقە ئىكەنلىكىدىن گۇمانلانمايدۇ. ئەگەر ئۇ بىزنى مەلۇم بىر خەۋپ- خەتەردىن ئاگاھلاندۇرۇپ قويۇش ئۈچۈنلا كەلگەن بولسا، بىز نېمە ئۈچۈن ئۇنى مەلۇم بىر دوستانە كۈچنىڭ ياخشى نىيەتتىكى ياردىمى، دەپ ھېسابلىمايمىز؟

▲ بۇ دۇنيادا بىز ھامان كۆز ئالدىمىزنىلا كۆرۈپ، يىراقنى كۆرەلمەيمىز؛ ئەمەلىيەتتە، بىز ئۇلۇغ تەڭرىگە خۇشاللىق بىلەن ئىشىنىشىمىز، تەڭرىنىڭ، ئۆزى ياراتقان جانلىقلارنى ھەرگىزمۇ ھالاكەت يولىغا چۈشۈرۈپ قويمايدىغانلىقىغا، ئەڭ ناچار شارائىتتىمۇ ئۇلارغا بەلگىلىك ھايات يولى بېرىدىغانلىقىغا، ئۇنىڭ ئۇستىگە، ئۇلارنىڭ نىجاد يۇلتۇزى ھامان ئۇلارنىڭ ئۆزى تەسەۋۋۇر قىلغىنىدىن كۆپ يېقىن بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىشىمىز كېرەك. بىز يەنە شۇنىمۇ بىلىشىمىز كېرەككى، بەزىدە تەڭرىمنىڭ كۆرۈنۈشتە ھالاكەتكە مەھكۇم قىلغىنى ئەمەلىيەتتە بالا- قازادىن قۇتۇلدۇرغىنى بولۇپ چىقىدۇ.

تەييارلىغۇچى: دىلئارام قۇربان (ئوقۇغۇچى) (M1)

مەدەنىيەت سەنئەت گېزىتى

1998- يىل 1- سان

ئومۇمىي 26- سان

ئۇچۇرلار

▲ بولتۇر ئۇيغۇر سەنئىتى ئۈچۈن شۆھرەتلىك يىل بولدى. خەلقىمىزنىڭ پەخىرلىك ئوغلى. قىزىلبىرىدىن «پەلەك شاھى» ئادىل ھوشۇر 1997- يىل 22- ئىيۇندا چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ سەنشيا بوغۇزىغا تارتىلغان سۇ يۈزىدىن 402 مېتىر ئېگىزلىكتىكى، 640.7 مېتىر ئۇزۇنلۇقتىكى پولات ئارغامچىدىن 13 مىنۇت 48 سېكونتتا ئۆتۈپ، ئامېرىكا تەۋەلىكىدىكى كانادالىق كوچرەين 1995- يىلى 28- ئۆكتەبىردە بۇ يەردە ياراتقان 53 مىنۇت ئون سېكونتتا ئۆتۈشتەك دۇنيا جىننىس رېكورتىنى بىراقلا 39 مىنۇت 63 سېكونت ئالدىغا سۈرۈش ئارقىلىق يېڭى دۇنيا جىننىس رېكورتى يارىتىپ؛ ناخشا- ئۇسسۇل چولپانلىرى تۇرسۇنئاي ئىبراھىمجان بىلەن ئايتۇرسۇن نىياز 1997- يىلى 28- ئىيۇلدىن 5- ئاۋغۇستقىچە كۇبا پايتەختى ھاۋانادا ئۆتكۈزۈلگەن 14- نۆۋەتلىك خەلقئارا ياشلار- ئوقۇغۇچىلار سەنئەت فېستىۋالىدا «كۆزگە كۆرۈنگەن سەنئەتكارلار ئالىي مۇكاپاتى»غا ئېرىشىپ؛ دىلنار ئابدۇللا 1997- يىل 21- سىنتەبىردىن 25- سىنتەبىرگىچە ياپونىيىنىڭ دابەن شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا سەنئەت بايرىمىدا «ئەڭ ئالىي ئورۇنداش مۇكاپاتى»غا ئېرىشىپ؛ سىرك- سېھىرگەرلىك چولپىنى روشەنگۈل ئەبەيدۇللا 1997- يىل ئىيۇلدا ئامېرىكىنىڭ پايتەختى نيۇ- يوركتا ئۆتكۈزۈلگەن دۇنيا بويىچە 69- نۆۋەتلىك 10 مەشھۇر سېھىرگەرنى تاللاشتا 7- لىككە ئېرىشىپ ئۇيغۇر سەنئىتىگە دۇنياۋى شەرەپ كەلتۈردى.

▲ 1997- يىل 27- نويابىردا 3- نۆۋەتلىك «شىنجاڭدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن 10 ياش»نى باھالاشتا «پەلەك شاھى» ئادىل ھوشۇر «شىنجاڭدىكى كۆزگە كۆرۈنگەن 10 ياش»نىڭ بىرى بولۇپ باھالاندى.

▲ 1997- يىل 9- دېكابىردا دۆلەت مىللەتلەر ئىشلىرى كومىتېتى مۇكابات تارقىتىش يىغىنى ئېچىپ، 1997- يىل 21- سىنتەبىردىن 25- سىنتەبىرگىچە ياپونىيىنىڭ دابەن شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن خەلقئارا سەنئەت بايرىمىدا شەرەپ قۇچۇپ قايتىپ كەلگەن ئاتاقلىق موڭغۇل ناخشىچى دېدىما، ئاتاقلىق بەيزۇ ئۇسسۇلچى ياڭ لىپىڭ، ئاتاقلىق ئۇيغۇر ئۇسسۇلچى دىلنار ئابدۇللا، جۇاڭزۇ ياش ئۇسسۇلچى لۇيا، تەيزۇ ئۇسسۇلچى شېن جيالىن قاتارلىق مۇنەۋۋەر سەنئەتكارلارنى تەقدىرلىدى. ئۇلار دابەن خەلقئارا سەنئەت بايرىمىدا كامالەتكە يەتكەن ماھارىتى بىلەن پۈتكۈل سەنئەت بايرىمىنى زىلزىلىگە سالغان ھەمدە سەنئەت بايرىمىدا تارقىتىلىدىغان 1 «ئەڭ ئالىي سەنئەت مۇكاپاتى»غا، 2 «ئەڭ ئالىي ئورۇنداش مۇكاپاتى»غا، 2 «ئورۇنداش مۇكاپاتى»غا ئېرىشكەنىدى.

▲ 1997- يىل 23- دېكابىردا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم ۋە خەلق ھۆكۈمىتى ئورۇمچى «خەلق تىياتىرخانىسى»دا ئەدەبىيات- سەنئەت خىزمىتى بويىچە خۇلاسىلەش ۋە تەقدىرلەش يىغىنى ئېچىپ، دۆلەت ئىچى ۋە چەتئەللەردىكى مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش پائالىيەتلىرىدە مۇكاپاتقا ئېرىشكەن ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورلىرى ۋە سەنئەتكارلارنى تەقدىرلىدى. يىغىندا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدىن «5 بىر قۇرۇلۇشى» مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن ئاپتورلار، 7- نۆۋەتلىك «مەدەنىي جۇڭخۇا» مۇكاپاتىغا ئېرىشكەن ئۇيغۇر تىياتىرى «گۈلەمخان» ۋە ئۇيغۇر ئوپېراسى «مۇقام ئەجدادلىرى» (بۇ ئوپېرا ژۇرنىلىمىزنىڭ 1985- يىل 3- سانىدا ئېلان قىلىنغانىدى. مۇھەررىردىن) قاتارلىقلار ئايرىم- ئايرىم ھالدا 40 مىڭ يۈەن بىلەن؛ «مەدەنىي جۇڭخۇا مۇزىكا مۇكاپاتى»، «مەدەنىي جۇڭخۇا ئورۇنداش مۇكاپاتى»غا ئېرىشكەنلەر 5000 يۈەن بىلەن مۇكاپاتلاندى. جۈملىدىن شىنجاڭ مۇقام ئانسامبىلى ۋە بىر تۈركۈم سەنئەتكارلار، ئىجادىيەتچىلەرمۇ مۇكاپاتلاندى.

▲ دۆلىتىمىز ۋە چەتئەللەرگە مەشھۇر بولغان يارغول قەدىمكى شەھىرى خارابىسى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى كۆرگەزمىخانىسى بولتۇر ئۆكتەبىردە رەسمىي پۈتتى. ب د ت پەن- مائارىپ، مەدەنىيەت تەشكىلاتى، ياپونىيىنىڭ جۇڭگودا تۇرۇشلۇق باش ئەلچىخانىسىنىڭ ۋەكىللىرى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئالاقىدار تارماقلىرىنىڭ مەسئۇللىرى تۇرپانغا كېلىپ تەبرىكلىدى. 1 مىليون 100 مىڭ يۈەن مەبلەغ سېلىنغان بۇ كۆرگەزمىخانا قۇرۇلۇشىنى ب د ت پەن- مائارىپ تەشكىلاتى يىقىندىن قوللىغان، ياپونىيە لى خۇا خالىسانە ھەمكارلىق تورى 630 مىڭ يۈەن ياردەم بەرگەن، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتى قۇرۇلۇشقا كونكرېت مەسئۇل بولغان. بۇ قۇرۇلۇشنى لايىھەلەش، ماتېرىيال ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تاللاش، بېكىتىش ئىشلىرىنى دۆلەتلىك مۇزېي ئۈستىگە ئالغان.

▲ 1997- يىل 25- دېكابىردا، جۇڭگودا ئۆتكۈزۈلگەن مەملىكەت بويىچە ئاز سانلىق مىللەتلەر 7- نۆۋەتلىك ئۇسسۇل مۇسابىقىسىدا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزدىن رەيھانگۈل، جەزىرە (قازاق)، زۇلپىيە ئىجراسىدىكى ئۇيغۇرچە 3 كىشىلىك ئۇسسۇل «تەخسە ئۇسسۇلى» 1- دەرىجىلىك ئورۇنداش مۇكاپاتىغا، ئەسقەر رىقىپ بىلەن مۇقەددەس ئىجراسىدىكى ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل «دولانلىقلار» 2- دەرىجىلىك ئورۇنداش مۇكاپاتىغا، زەبىجان ئىجراسىدىكى تاجىكچە ئۇسسۇل «مۇزتاغ ئوغلانى»، ياسىنجان ئىجراسىدىكى ئۇيغۇرچە ئۇسسۇل «سابا» 3- دەرىجىلىك ئورۇنداش مۇكاپاتىغا ئېرىشتى.

تەييارلىغۇچىلار: رىسالەت مۇھەممەت، گۈلچېھرە ئەزىز

شىنجاڭ ئۆزبېك مەدەنىيەت تەتقىقاتى جەمئىيىتى 1997-يىل 27-نويابىردا ئۆزبېك خەلقىنىڭ ئاتاقلىق شائىرى، دراماتورگى شۇكۇر يالقىننىڭ 80 ياشقا تولغانلىقى، ئىجادىي پائالىيىتىنىڭ 65 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن «شۇكۇر يالقىن ئىجادىيىتى مۇھاكىمە يىغىنى» ئۆتكۈزدى. يىغىندا بۇ مۆتىۋەر زاتنى قۇتلۇقلاپ تون كىيگۈزۈلدى.

- سۈرەتتە (سولدىن ئوڭغا) : قادىر ئەكبەر، شۇكۇر يالقىن، ئەنۋەرخانبابا، تەلئەت ناسىرى

رىشات ئەزىزى فوتوسى

《新疆文化》（维吾尔文）
综合性文学双月刊

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» 1998 - يىل 1 - سان
(قوش ئايلىق ئۇنىۋېرسال ئەدەبىي ژۇرنال)

主办:新疆维吾尔自治区文化厅
编辑出版:《新疆文化》杂志编辑部
地址:乌鲁木齐市胜利路 193 号
邮编:830001 电话:2856942
印刷:《新疆日报》印刷厂
发行:乌鲁木齐市邮局
订阅:全国各地邮局

ش ئۇ ئا ر مەدەنىيەت نازارىتى تەرىپىدىن چىقىرىلدى
«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى تەھرىر بۆلۈمى تۈزۈپ نەشر قىلدى
ئادرېس: ئۈرۈمچى شەھىرى غالىبىيەت يولى 193 - قورۇ
پوچتا نومۇرى: 830001. تېلېفون نومۇرى: 2856942
«شىنجاڭ گېزىتى» باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
ئۈرۈمچى شەھەرلىك پوچتا ئىدارىسىدىن تارقىتىلىدۇ
مەملىكەتنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىكى پوچتىخانىلار مۇشتەرى قوبۇل قىلىدۇ

国内统一刊号:CN65－－1073/I
本刊代号:58－－22 定价:3元

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى CN65－1073/I
ۋەكالەت نومۇرى: 22 - 58 باھاسى: 3 يۈەن

● ئۇيغۇر سەنئىتىگە دۇنياۋى شەرەپ كەلتۈرگەن ناخشا چولپىنى ئايتۇرسۇن نىياز ●

ئايتۇرسۇن نىياز: ئۈرۈمچى شەھەرلىك سەنئەت ئۆمىكىنىڭ تالانتلىق ياش ناخشىچىسى. ئۇ، 1997-يىلى 28-ئىيۇلدىن 5-ئاۋغۇستقىچە كۇبا پايتەختى ھاۋانادا ئۆتكۈزۈلگەن 14-نۆۋەتلىك خەلقئارا ياشلار-ئوقۇغۇچىلار سەنئەت فېستىۋالىدا «كۆزگە كۆرۈنگەن سەنئەتكارلار ئالىي مۇكاپاتى»غا ئېرىشكەن.

ئالىم خالىددىن فوتوسى